ચીરી નાખ્યો. પછી ગંગાજીએ તે વિપશ્ચિત્ રાજાને કાન્યકુબ્જ દેશમાં લાવી મૂકી દીધો. ઉત્તર દિશા તરફ ગયેલા વિપશ્ચિત્ રાજાએ ઉત્તર-કુરુ નામના દેશમાં જઈને ત્યાં પાર્વતીજી સહિત ક્રીડા કરી રહેલા શંકરનું આરાધન કર્યું અને તેણે તેમની કૃપા વડે અણિમાદિ ઐશ્વર્ય મેળવ્યું. આથી જ દિશાઓમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા મૃત્યુ અને તેનો ભય એ રાજાને બાધ કરી શકતાં નથી. મગરમચ્છરૂપ હાથી એ ઉત્તર દિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાને ગળી ગયો હતો, છતાં મહાદેવજીની કૃપાથી તેને જે ઐશ્વર્ય મળ્યું હતું તેના પ્રભાવને લીધે એ હાથીએ તેને ઓકી કાઢ્યો હતો. એ પછી એ રાજાએ અનેક બીજા દ્વીપોના કુલાચલ પર્વતનું ઉલ્લંઘન કર્યું. પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયેલો વિપશ્ચિત્ રાજા કે જેના અંગની કાંતિ સુવર્ણમય દર્પણના જેવી હતી તેને કુશદ્વીપને વિશે ગરુડજીએ પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડી તરત જ સમુદ્રની પેલે પાર ઉતારી દીધો. પૂર્વ દિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાને ક્રૌંચદ્વીપમાં આવેલા પર્વતની અંદર વનમાં રહેનાર કોઈ રાક્ષસ ગળી ગયો; પરંતુ વિપશ્ચિત્ રાજાએ હૃદયની અંદર તે રાક્ષસનાં આંતરડાં ચીરી નાખી તેને મારી નાખ્યો. દક્ષિણ દિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા દક્ષના શાપથી ક્ષણ-માત્રમાં યક્ષ બની ગયો અને શાકદ્વીપની અંદર સેંકડો વરસને અંતે તે પાછો શાપથી મુક્ત થઈ ગયો. ઉત્તર દિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા નાની-મોટી નદીઓ અને સમુદ્રોને વેગ વડે તરી ગયો અને મહાસાગરને અંતે આવેલી સુવર્ણમય ભૂમિમાં કોઈ સિદ્ધના શાપથી શિલારૂપ થઈ ગયો પછી સેંકડો વરસને અંતે તે જ સિદ્ધે અગ્નિના પ્રસાદથી તેને તે શાપથી મુક્ત કર્યો; એટલે તેને સિદ્ધ સાથે પ્રીતિ બંધાઈ છે. પૂર્વ દિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા વિશેષે કરી નાળિયેરનાં વૃક્ષો વડે સુશોભિત દેશોમાં વસનારા લોકોનો રાજા થયો અને પોતે પરમ ધર્મિષ્ઠ હોવાથી તેને પૂર્વના વૃત્તાંતનું સ્મરણ થયું. તે રાજાએ નાળિયેરનાં ફળોનું ભક્ષણ કર્યું અને દશ વર્ષ પર્યંત મેરુપર્વત તરફથી ઉત્તર બાજુએ આવેલા કલ્પવૃક્ષના વનની અંદર અપ્સરા સાથે નિવાસ કર્યો. પશ્ચિમ તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા પક્ષીઓનું વશીકરણ કરવાની વિદ્યાના રહસ્યને જાણતો હતો અને તેણે શાલ્મલિદ્વીપમાં રહેલા શાલ્મલિ વૃક્ષની પક્ષિણીના માળામાં રહી તેની સાથે ક્રીડા કરી અનેક વર્ષો વ્યતીત કર્યાં. પછી એક દિવસ કોમળ લતાવાળા મંદરાચળ પર્વતમાં, મંદારવૃક્ષરૂપી મંદિરની અંદર 'મંદરી' નામની કોઈ કિન્નરીએ તેનું સેવન કર્યું. પૂર્વ દિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા ક્ષીરસાગરના કિનારે ગયો અને ત્યાં આવેલાં કલ્પવૃક્ષોનાં વનોની પંક્તિઓમાં તેણે કામથી આકુળ બની જઈને, નંદનવનની દેવતાઓ જેવી અપ્સરાઓ સાથે સિત્તેર વર્ષ કાઢી નાખ્યાં. ૧—૧૮

क्षीरोदवेलावनकल्पवृक्षवनावलीनंदनदेवताभिः । सार्धं समाः सप्ततिमप्सरोभिर्निनाय कामाकुलितोऽथ पूर्वः ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દિગ્વિહરણ' નામનો સર્ગ ૧૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૪ મો*

વિપશ્ચિત રાજાઓનો દ્વીપોમાં તથા પર્વતો પર વિહાર

राम उवाच

**एकसंविन्मयाः सर्वे एवैकवपुषोऽपि ते ।
विविधेच्छा कथं ब्रह्मन् संपन्ना एकदेहिनः ॥१॥**

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! સર્વ વિપશ્ચિત્ રાજાઓ એક ચિન્મય જ હતા, તેમનું મૂળ શરીર પણ એક જ હતું અને સર્વ એક જીવવાળા હતા; છતાં એકીસમયે તેમને જુદી જુદી ઈચ્છાઓ કેમ ઉત્પન્ન થઈ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સર્વત્ર ભરપૂર એવું ચિદાકાશ એક નાના પ્રકારના આકારે થયું નથી, છતાં

* આ એકસોચોવીસમા સર્ગમાં વિપશ્ચિત્ રાજાઓનું મૂળ સ્વરૂપ એક છતાં તેનાં ચાર દેહ વડે વ્યવહાર વિશે અને દ્વીપોમાં તથા અનેક પર્વતોમાં વિહાર વિશે વર્ણન કરવામાં આવશે.

તે સર્વની અંદર વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે. જીવાત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં જેમ અનેક આકારે થઈ રહે છે, તેમ એ ચિદાકાશ પણ જાણે અનેક આકારે થઈ રહેલું હોય એમ જણાય છે. એ ચિદાકાશ પોતે સ્વચ્છ છે, તેથી પોતાની અંદર પોતાના સ્વરૂપને જ તે જાણે અનેક આકારે થઈ રહેલું હોય તેમ પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલું દેખે છે. એ સ્વચ્છ ચિદાકાશ જગતના આકારે પ્રતીત થાય છે. તેમાં આરીસાના જેવી તેની નિર્મળ સ્વચ્છતા જ કારણરૂપ છે. જેમ એક જ લોહ વડે મઢેલા આરીસાઓ એકરૂપ છતાં એક-બીજામાં પ્રતિબિંબિત થઈ જાય છે, તેમ આ સર્વ પદાર્થો વસ્તુતઃ એક ચિદ્રૂપ જ છતાં પરસ્પર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા દેખાય છે. આથી જ જે જે ભોગ્ય વસ્તુ તેની પાસે આવે છે, તે તે તેના ભોગને માટે કલ્પાય છે; કેમ કે માયાના સંપર્કથી અચિંત્ય શક્તિપણાને લીધે, તેનો સહજ સ્વભાવ જ તેવો છે. આમ આ ચિદાકાશ અનેકરૂપે નહિ થઈ ગયા છતાં અનેકરૂપે દેખાય છે; બાકી વસ્તુતઃ તેમાં અનેકતા કે એકતા કશું પણ નથી. તેમાં અનેકતા કે એકતા નથી, છતાં તે એકરૂપે અને અનેકરૂપે ભાસે છે, એ જ તેનો અચિંત્ય મહિમા છે. આથી જે વિપશ્ચિત્ રાજાની પાસે જે પદાર્થ જોવામાં આવ્યો, તે એ વિપશ્ચિત્ રાજાની ચિન્મયતાને લીધે તેનામાં પ્રતિબિંબિત થઈ ગયો અને તદ્રૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ જાણે તેને અધીન થઈ રહ્યો હોય તેવો જણાયો, તેમ જ જુદા જુદા પ્રકારે અનુભવમાં આવ્યો. વળી યોગી પુરુષો એક દેશમાં રહ્યા છતાં પોતાના યોગબળથી ચારે તરફ વ્યાપ્ત થઈ અનેક કર્મો કરે છે અને ત્રણે ય કાળમાં થનારી સર્વ બાબતોને અનુભવે છે. (તો પછી વિપશ્ચિત્ રાજા જુદા જુદા દેશોમાં જઈ જુદા જુદા પ્રકારે સર્વ વસ્તુનો અનુભવ કરે તેમાં શો સંશય લાવવાનો છે?) વળી મેઘ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહેલો છે અને ગરમીથી પીડાતાં પ્રાણીઓને આનંદ આપે છે. તે જુદા જુદા પ્રકારે એક જ સમયમાં પોતાના જુદા જુદા અંશો વડે અનેક જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરે છે અને તદભિમાની જીવ 'આ સર્વ મેં કર્યું', એવો અનુભવ પણ કરે છે. અણિમાદિ ઐશ્વર્યને લીધે, ઈશ્વરકોટિમાં ગણવા યોગ્ય કેટલાક યોગીઓ જગતમાં થનારાં અસંખ્ય કર્મોના સમૂહને એક જ સમયે યોગબળથી કરે છે અને અનુભવે છે. એક વિષ્ણુભગવાન પોતાના ચાર બાહૂ વડે એટલે કે પોતાનાં ચાર શરીર વડે જુદી જુદી જાતની ક્રિયાઓ કરતા રહી જગતની રક્ષા કરે છે અને ઉત્તમ અંગનાઓનો ઉપભોગ કરે છે. વિષ્ણુભગવાન બે ભુજા વડે બની શકે તેવાં કર્મોને બે ભુજા વડે કરે છે અને ઘણી ભુજા-ઓની જરૂર પડે તેવા સંગ્રામકાર્યમાં અનેક ભુજા-ઓ વડે નિરંતર યુદ્ધ કરતા રહે છે. એ જ પ્રમાણે તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ મૂળ એક જ ચિદ્રૂપ હતા, છતાં તેમણે સર્વ દિશાઓમાં તેવા પ્રકારે જુદા જુદા રૂપે રહી તેવો જુદો જુદો વ્યવહાર કર્યો અને સુખદુઃખ આદિ ભોગવ્યું. તેમણે ભૂમિરૂપી શય્યામાં શયન કર્યું હતું, દ્વીપાંતરોમાં જઈ ભોજન કર્યાં હતાં, વનોની પંક્તિઓમાં વિહાર કર્યો હતો અને તેઓ માર-વાડની તથા તેના જેવી જ બીજી નિર્જન ભૂમિમાં ચાલ્યા હતા. પર્વતોની પંક્તિઓમાં તેમણે નિવાસ કર્યો હતો, સાગરોની અંદર તેમણે ભ્રમણ કર્યું હતું, અનેક દ્વીપોમાં તેમણે વિશ્રામ લીધો હતો અને તેઓ મેઘોની માળા વડે સુશોભિત એવા પર્વતોના ઉપરના ભાગોમાં છુપાઈ રહ્યા હતા. પર્વતોના સમૂહોમાં, પવનના ઝપાટાઓમાં અને જળના તરંગોમાં તેમણે પોતાનો દેખાવ આપ્યો હતો, તેમ જ પર્વતોની તથા સમુદ્રોની નદીઓમાં અને નગરીઓમાં તેમણે ક્રીડા કરી હતી. પૂર્વ દિશા તરફના વિપશ્ચિત્ રાજાને શાકદ્વીપમાં પ્રસિદ્ધ ઉદયાચળ પર્વતના તટની અંદર આવેલાં પાંદડાં વગરના થોરના જંગલમાં યક્ષે સંમોહનવિદ્યા વડે મોહિત કરી દીધો હતો, તેથી તેણે સાત વર્ષ સુધી તેની અંદર જ શયન કર્યું હતું. પછી તે જ પર્વતમાં તે ક્યાંક પાષાણપણું ઉત્પન્ન કરનારા

જળનું (શિલાંબુનું) પાન કરીને બળાત્કારથી પાષાણભાવને પામ્યો હતો અને તેણે પૃથ્વીની અંદર પાષાણરૂપે જ પોતાનાં સાત વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. પશ્ચિમ તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા શાકદ્વીપની અંદર આવેલા અસ્તાચળ પર્વતના શિખર ઉપર ગયો હતો. ત્યાં વાદળાં વડે ઘેરાયેલા ગુફારૂપી ઘરમાં પિશાચજાતિની અપ્સરાએ તેને એક માસ સુધી પોતાને વિષે કામુક બનાવી દીધો હતો. પૂર્વ તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા શાંતભય નામના વર્ષ(ખંડ)માં જળધાર નામના મોટા પર્વતમાં હરડેના વનની અંદર ગયો હતો અને ત્યાં કોઈ ઋષિના શાપથી સિત્તોર વર્ષ સુધી હરડેના વૃક્ષરૂપ બની તે અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. આ રૈવતાચળ પર્વતમાં શિશિર નામના વર્ષની અંદર પૂર્વ દિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા યક્ષને આધીન થઈ ગયો હતો, તેથી તે દશ રાત્રિ સુધી સિંહરૂપ થઈ રહ્યો હતો. પછી તે પિશાચની માયાથી છેતરાઈ ગયો હતો અને આ મેરુપર્વત આદિની ગુફામાં દેડકારૂપ બની જઈ દશ વર્ષ પર્યંત તેમાં રહ્યો હતો. ઉત્તર દિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા શાકદ્વીપની અંદર નીલગિરિ પર્વતના તટ ઉપર આવેલા કૌમારવર્ષ(ખંડ)-માં ગયો હતો અને ત્યાં અંધકૂપમાં (અંધારા કૂવામાં) સેંકડો વર્ષ પર્યંત અંધપણે રહ્યો હતો. પશ્ચિમ દિશા તરફના વિપશ્ચિત્ રાજાએ આ મરીબક નામના વર્ષ(ખંડ)માં વિદ્યાધરપણાને પ્રાપ્ત કરી દેનાર મંત્રવિદ્યા વડે ચૌદ વર્ષ સુધી વિદ્યાધરપણું ભોગવ્યું હતું. એ વિપશ્ચિત્ રાજાએ સુરતના શ્રમથી થાકી ગયેલા મહાદેવજીના અત્યંત શોભા વડે ચપળ અવયવોમાં ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થયેલાં સ્વેદબિંદુથી શીતળ અને એલચીઓની લતાઓના આલિંગન વડે સુગંધી સમુદ્રતટમાં વનોનાં સુંદર પવનોનો આશ્રય કરી પોતાનું વિદ્યાધરપણું ભોગવ્યું હતું. ૧—૨૪

रतक्रमक्रान्तपुरारिलक्ष्मीचलांगलेखाक्रमशीकराक्तम् । एलालतालिंगनलब्धगन्धमालक्ष्य वेलावनगन्धवाहम् ॥ २४ ॥

સર્ગ ૧૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૫ મો*

જીવન્મુક્ત પુરુષોની ક્રિયાનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

वर्षे शांतभयाभिख्ये जलधारि गिरौ तरौ । तादृक्तरिपानीयं शाकद्वीपे पिबन् स्थितः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: શાકદ્વીપની અંદર 'શાંતભય' નામના વર્ષ(ખંડ)માં જલધાર નામનો પર્વત છે. તેમાં હરીતકીના વનમાં પૂર્વ દિશાનો વિપશ્ચિત્ રાજા હરડેના વૃક્ષભાવને પામ્યો હતો અને તે કાતરના જેવી પૃથ્વીની અંદર રહેલી શિલા સંબંધી જળનું મૂળ દ્વારા પાન કરીને સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો. પશ્ચિમ દિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે ત્યાં આવ્યો. તે શાપ આપનાર મુનિને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસેથી વિદ્યા ભણ્યો. જાણે કરવત વડે તેનું વૃક્ષપણું કાપી નાખતો હોય, તેમ તેણે એ વિદ્યાથી તેને વૃક્ષભાવમાંથી અક્ષતપણે સિત્તોર વર્ષે છોડાવી દીધો. પશ્ચિમ દિશા સંબંધી વિપશ્ચિત્ રાજા કોઈ પિશાચોના રાજાના શાપથી પાષાણભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો અને દક્ષિણ દિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાએ ત્યાં આવી ગોમાંસ આદિના પ્રયોગ વડે પિશાચોના રાજાને પ્રસન્ન કરી તેને મુકાવ્યો હતો. અસ્તાચળની પેલી પાર આવેલા શિવ નામના વર્ષ(ખંડ)માં પશ્ચિમ દિશા તરફના વિપશ્ચિત્ રાજાને એક પિશાચે ગોપિશાચી નામની વિદ્યાથી વૃષભ (બળદ) બનાવી દીધો હતો અને તેને દક્ષિણ દિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાએ આવીને તેમાંથી છોડાવ્યો હતો. દક્ષિણ દિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા અંબાજીના પર્વતમાં એક વૃક્ષની અંદર યક્ષપણાને (એક જાતના પિશાચપણાને) પામ્યો હતો અને તેને પશ્ચિમ દિશાવાળા વિપશ્ચિત રાજાએ આવી યક્ષના રાજાને પ્રસન્ન કરી યક્ષભાવથી

* આ એકસોપચીસમા સર્ગમાં વિપત્તિની અંદર બધા વિપશ્ચિત્ રાજાઓનું પરસ્પર ઉપકારીપણું અને જીવન્મુક્ત પુરુષોની ચોતરફ અનેક પ્રકારની સર્વતોમુખી ક્રિયાનું વર્ણન આવશે.

છોડાવ્યો હતો. પૂર્વ દિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા આ શાકદ્વીપની અંદર જ વૃષક નામના વર્ષ(ખંડ)માં કેસર નામના પર્વતને વિષે સિંહ-રૂપ બની ગયો હતો અને તેને પશ્ચિમ દિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાએ આવી એ સિંહભાવમાંથી મુકત કર્યો હતો.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! યોગીઓ એક દેશમાં રહ્યા છતાં ચોતરફ વ્યાપ્ત થઈ જઈ ત્રણે કાળમાં જુદાં જુદાં અનેક કર્મો શી રીતે કરે છે, આપ તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! આ જગતની અંદર અવિવેકીઓની દૃષ્ટિએ જે કાંઈ ભૂતભૌતિક આદિ રહ્યાં છે, તે ભલે હો. તે વિષેનો કાંઈ આપણે વિચાર કરવાની જરૂર નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ અવિવેકીઓનું જેમ માનવું હોય તેમ ભલે હો. આપણે અહીં તે વિષે વિચાર કરવાની જરૂર કશી નથી. બાકી વિવેકી પુરુષોની આ બાબતમાં જે સમજણ છે તે વિષે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં સત્તાસામાન્ય રૂપ ચિન્માત્ર વિના જગતનું બીજું રૂપ જ નથી. જ્યારે દૃશ્યના અત્યંત અભાવનો બોધ થઈ જાય છે અને ઉત્પત્તિ—પ્રલય સંબંધી દૃષ્ટિનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે, ત્યારે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સત્તાસામાન્યરૂપ ચિન્માત્રમાં જ નિરંતર વિશ્રાંત થઈ રહે છે, તેથી તે નિત્ય સર્વેશ્વરરૂપ થઈને સર્વસ્વરૂપ તથા સર્વાત્મારૂપ થાય છે. તો પછી ત્યારે તેને કયા સ્થળે, કોણ અને શી રીતે રોકી શકે? એ તમે જ કહો. સર્વવ્યાપી. સર્વના આત્મારૂપ, પરમ તત્ત્વ જ જ્યાં સર્વત્ર અનુભવમાં આવે છે, ત્યાં પછી કોઈ રોકનાર કે રોકવાનો વિષય એ કશું જુદું અનુભવાતું જ નથી. વળી એ સર્વના આત્મારૂપ પરમતત્ત્વની અંદર શું નથી રહ્યું? ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, નાનું, મોટું, દૂર, નજીક, પળ અને પ્રલય, એ સર્વ પોતાના સ્વરૂપને કદી પણ ન ત્યજતારા અને સર્વના આત્મારૂપ સત્તાસામાન્યમાં જ રહેલાં છે. અહો! તમે માયાનો વિલાસ તો જુઓ, આ સર્વ ઉત્પત્તિને કે પ્રલયને પ્રાપ્ત થયાં નથી, છતાં યથાસ્થિતિપણે નિર્લેપ તત્ત્વની અંદર રહ્યાં છે! સર્વની સ્થિતિ સત્તાસામાન્યને આધીન હોવાથી આ ત્રણેય લોક વિજ્ઞાનઘન (એક જ્ઞાનરૂપ) છે. ચિદાકાશ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને નહિ છોડતાં સર્વરૂપ (વિવર્તભાવથી) થઈ રહેલું છે. શબલ બ્રહ્મ માયાના સંપર્કને લીધે જગતના આત્મારૂપ છે અને તે જ દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યરૂપે થઈ જઈ જગત-રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. જગતના આકારે પ્રસરી રહેલા શબલબ્રહ્મનું મૂળ સ્વરૂપ વિચારતાં તે શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે; તો પછી તેમાં કોણ શું કરી શકે? ક્યારે કરી શકે? તથા શાથી કરે? હે તત્ત્વજ્ઞ! સાધ્ય અને અસાધ્ય એ બંને રૂપે થઈ રહેનાર સર્વશકિતમાન શબલબ્રહ્મને (ઈશ્વરને) શું દુ:સાધ્ય છે? એ તમે જ કહો. એવી રીતે સદા એક જ સ્વરૂપમાં રહેનાર શબલબ્રહ્મ જ ઉપાધિના ભેદથી વિપશ્ચિત્ આદિ જીવરૂપ થઈ રહેલ છે. એ વિપશ્ચિત્ રાજાનું જીવચૈતન્ય પ્રબોધ તરફ વલણ રાખતું હતું, તોપણ હજી તે પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયું ન હતું. તે એક હતું, છતાં અગ્નિના પ્રસાદથી તે અનેકરૂપ થયું હતું અને સર્વત્ર સર્વ પ્રકારની ક્રિયા કરી શકે એમ હતું. શબલબ્રહ્મ બોધ અને અબોધ એ બંનેરૂપ થઈ રહેલ છે તેને અસાધ્ય શું છે? જ્યાં સુધી પરમ બોધની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી જીવાત્માનું પદાર્થોમાં આકુળ થઈ રહેવાપણું ઘટિત જ છે. તેનો બોધમાં કાંઈક પ્રવેશ થાય છે, એટલે (યોગ-બળથી) તેનું સિદ્ધપણું પણ ઉચિત છે. એવી રીતે સર્વ દિશાઓમાં રહેલા સર્વ વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પરસ્પર એકબીજાના સંકટને દેખતા હતા, અનુભવતા હતા અને તેનો ઉપાય પણ કરતા હતા. ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપમાંથી (મનોભાવને પ્રાપ્ત થતાં) જરા પણ ભ્રષ્ટ થાય છે, તો તે વસ્તુત: યથાસ્થિતપણે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સારી રીતે રહ્યા છતાં પણ જાણે બીજા રૂપે (જગતના આકારે) થઈ રહેલ હોય એમ જણાય છે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! વિપશ્ચિત્ રાજાઓ જો પ્રબુદ્ધ (જ્ઞાનવાન) હોય, તો તેઓ દિશાઓમાં સિંહ—બળદ આદિ ભાવને શી રીતે પ્રાપ્ત થયા? મને સારી પેઠે બોધ થવા માટે આપ તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે નિર્મળ રામચંદ્રજી! બીજા પ્રસંગે મેં ઉપર જે વર્ણન કર્યું, તે પ્રબુદ્ધ યોગીઓનું છે. વિપશ્ચિત્ રાજાઓ કાંઈ પ્રબુદ્ધ યોગીઓ ન હતા. તેઓમાં સંપૂર્ણપણે જ્ઞાનનો ઉદય થયો ન હતો. તેઓ તો જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાનદૃષ્ટિ એ બંનેની વચમાં હીંડોળાની પેઠે લટકતા હતા; કેમ કે તેમની અંદર મોક્ષને ભાવીરૂપે સૂચવનાર વિવેક આદિ ચિહ્નો પણ દેખાતાં હતાં અને ચોતરફ રાગ આદિ બંધનનાં ચિહ્નો પણ જોવામાં આવતાં હતાં. હે મહાબાહો! નિરંતર ધર્મમાં જાગ્રત રહેનાર છતાં જ્ઞાનની પરિપક્વ અવસ્થાને ન પામેલા પુરુષોની સ્થિતિ તેવી અધકચરી હોય છે. આથી એ વિપશ્ચિત્ રાજાઓ ધારણાથી યોગી હતા, પણ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત થયા ન હતા. વિપશ્ચિત રાજાઓ અગ્નિદેવતામાં ચિત્તનો નિરોધ કરવાથી અને તેના પ્રસાદથી સિદ્ધિ પામ્યા હતા; તેથી તેઓ ધારણાયોગી હતા અને ધારણા* વડે તેમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી. પરંતુ તેઓ જેમની અંદર અવિદ્યાનો સાવ ક્ષય થઈ જાય છે, એવા પરમ બોધ પામનારા જ્ઞાનયોગીઓ નહોતા. હે કમળનેત્ર રામચંદ્રજી! જ્ઞાનયોગીઓના ચિત્તમાં કશી વાસના જ હોતી નથી. તેથી તેઓ અવિદ્યા તરફ જુએ પણ શા માટે? બાકી વિપશ્ચિત્ રાજાઓ તો ધારણાયોગી હતા અને ધારણાના પરિપાકના અંતે અગ્નિદેવતાએ આપેલા વરદાનના પ્રભાવથી તેમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેમની અંદર અવિદ્યા હજી વિદ્યમાન જ હતી અને તેને લીધે તેઓ આત્મવિચારથી શૂન્ય હતા. હે રામચંદ્રજી! બીજું પણ હું જે કહું, તે તમે સાંભળો. જીવન્મુક્ત પુરુષોનો વ્યવહારકાળમાં જ દેહ આદિ બીજા પદાર્થોનું ભાન હોય છે, પરંતુ સમાધિકાળમાં તેમને કોઈ પણ પદાર્થનું ભાન હોતું નથી. બંધની જેમ મોક્ષ પણ ચિત્તનો જ એક ધર્મ છે; તેથી તે સમાધિકાળમાં ચિત્તમાં રહે છે. પણ દેહની અંદર રહેતો નથી. બાકી દેહનો ધર્મ (જરામરણ આદિ કિંવા દેહભાવને આધીન વ્યવહાર) દેહથી નિવૃત્ત સતો નથી. મુક્ત થયેલું ચિત્ત પાછું ફરીવાર કોઈ દિવસ બંધાઈ જતું નથી. વૃક્ષની ડાળમાંથી નીચે ખરી પડેલા ફળને કયો માણસ યત્ન વડે પણ પ્રથમની પેઠે જ પાછું જોડી શકે છે? જીવન્મુક્ત પુરુષોનો દેહ પણ દેહના ધર્મો વડે વ્યાપ્ત જ હોય છે; પરંતુ તેમનું દેહની અંદર રહેલું ચિત્ત તો સદાકાળ અચળ જ રહે છે. ધારણા આદિના પ્રયોગની પેઠે મોક્ષ બીજાથી જાણી શકાતો નથી.પરંતુ મદ્ય આદિના આસ્વાદથી પેદા થનારાં સુખની પેઠે તે સ્વસંવેદ્ય (પોતાના જ જાણવામાં આવે તેવો) છે. આ આત્મા સુખ—દુઃખ આદિ મનના ધર્મો વડે યુક્ત થાય છે, ત્યારે તે જીવભાવને લીધે પોતે જ પોતાના બંધનો અનુભવ કરે છે. તે આત્મા જ્યારે મનના મોક્ષને લીધે સુખ આદિ ભાવથી રહિત થઈ જાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રકારો તેને મુક્ત કહે છે. આ વાત અનુભવ વડે પોતાની મેળે જ જણાઈ રહે તેવી છે. જેનું ચિત્ત અંદર શીતળ હોય છે તે જ મુક્ત કહેવાય છે. ચિત્તની અંદર સંતાપ રહેવો એ બંધ છે. બંધ અને મોક્ષ એ બંને દેહાદિકના ધર્મ નથી એમ દેખાય છે. શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી કોઈ તેને કાપી નાખે, અથવા તેને રાજ્ય ઉપર બેસાડે, અથવા તે પોતે રડે કે હસે, તોપણ જીવન્મુક્ત પુરુષને દેહના સંબંધથી થનારા સુખ—દુઃખ જરા પણ અંદર સ્પર્શ કરતાં નથી. જોકે દેહ આદિમાં તે સુખ—દુઃખને અનુભવે છે, પરંતુ 'હું સુખી છું અને હું દુઃખી છું' એવો અનુભવ દેહમાં થવાથી તેના અધ્યાસની કલ્પના પણ એ દેહમાં થાય છે. બાકી બીજા

* देशबंधश्चित्तस्य धारणा (પાતંજલ યોગસૂત્ર)

દેહાદિકમાં તે કલ્પના થતી નથી. દેહાદિકમાં આત્મતાનું અભિમાન બાંધી બીજા જ રૂપાંતરને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા ચાર્વાક તથા બૌદ્ધ આદિ પંડિતો મોક્ષનો ખરો ઉપાય ન મળવાથી છેવટે પરાભવને પ્રાપ્ત થતાં દેખાય છે. અને વિવાદ-પ્રસંગમાં વેદાંતીઓથી તેમનો પરાભવ થતો પણ જોવામાં આવે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં પોતાના આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજું દેહ આદિ કશું છે જ નહિ. મહાઉદયને પ્રાપ્ત થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ સદા આત્માનંદમાં મગ્ન હોય છે, તેથી તે મરતાં છતાં પણ મરતો નથી, રોતાં છતાં પણ રોતો નથી અને હસતાં છતાં પણ હસતો નથી. તત્ત્વદર્શી પુરુષો રાગ-મુક્ત છતાં રાગયુક્ત જેવા દેખાય છે, કોપરહિત છતાં કોપયુક્ત જેવા જણાય છે અને મોહરહિત છતાં મોહયુક્ત જેવા જોવામાં આવે છે. આકાશ-માં જેમ અંકુરો ઉત્પન્ન ન થાય, તેમ અમુક સુખ છે અને અમુક દુઃખ છે, એવી કલ્પનાઓ તેમનાથી ઘણે દૂર રહેલી હોય છે. જેની દૃષ્ટિમાં પણ જગતનું સ્વરૂપ જ નથી અને સર્વ એક ચિદ્રૂપ જ છે, તે જીવન્મુક્ત પુરુષની દૃષ્ટિમાં પણ સુખ—દુઃખ આદિ રહે છે, એવું કહેવું આકાશની શાખાના જેવું અસંભવિત છે. સર્વત્ર જય મેળવનારા જીવન્મુક્ત પુરુષો અંદર શોક-રહિત છે, છતાં તેવા પ્રસંગે તેઓ શોક કરતા દેખાય છે. વળી મસ્તક આદિ અવયવ કપાઈ જાય. તોપણ તત્ત્વદર્શી પુરુષો જાણે કશું ન કપાયું હોય તેમ કેવળ એક આત્મામાં જ સ્થિર થઈ રહેલા જણાય છે. સામગાનમાં તત્પર થઈ રહેલા બ્રહ્માના મોટા મસ્તકને મહાદેવજીએ સુકુમાર કમળની પેઠે નખ વડે ચીરી નાખ્યું હતું અને પોતે શક્તિમાન છતાં બ્રહ્માએ તે મસ્તકને પાછું ફરી વાર ઉત્પન્ન કર્યું નહોતું; કેમ કે ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મા પોતે આકાશના જેવા જ છે, તો પછી તેમને બીજા (પાંચમા) મિથ્યા મસ્તક વડે શું વિશેષ છે? તેમને કાંઈ કરવાનું કે કાંઈ ન કરવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી. બાકી પ્રાણીઓનાં કર્મને અનુસરીને જે જેવી રીતે થઈ જાય, તે ભલે તેવી રીતે થાઓ. બીજા ફેરફારોની તેને શી જરૂર છે? જેમ ક્ષીરસાગર ગુપ્ત અમૃતકલાને ધારણ કરે છે, તેમ મહાદેવજી પણ અક્ષીણ કામબાણના યોગથી કામદેવ ઉપર કૃપા કરીને પોતાના અર્ધાંગમાં મૃગબાલના જેવાં લોચનવાળાં પાર્વતીને ધારણ કરે છે; વળી કામદેવનો નિગ્રહ કરતાં સમાધિમાં નિર્વિઘ્ન રીતે પ્રવૃત્તિ થવાથી તે હર્ષાશ્રુને ધારણ કરે છે. મહા-શય શ્રીમહાદેવજી પોતે સમર્થ છે, છતાં પણ રાગીપણાનો ત્યાગ કરતા નથી. તેમના વૈરાગ્ય વગેરે ગુણ કામદેવને બાળી નાખવાના સમયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ રહ્યા છે. જીવન્મુક્તપણાને લીધે તેમને કાંઈ કરવાનું કે કાંઈ ન કરવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી અને તેમને આ લોકમાં સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં કોઈ પાસેથી પોતાનો કશો સ્વાર્થ કાઢી લેવાનું પણ હોતું નથી. મહાદેવજીનું રાગીપણું ભલે હો કિંવા ન હો, તેમને રાગીપણાનું કે વિરાગીપણાનું કશું પ્રયોજન નથી. દૈવયોગે જે જેવી રીતે થઈ જાય તે ભલે તેવી રીતે થાઓ. વળી બીજાનું તેમને શું પ્રયોજન છે? જીવન્મુક્ત જનાર્દન પોતે અસુરનિગ્રહ આદિ કર્મ કરે છે, ઈન્દ્રાદિ દ્વારા કર્મ કરાવે છે, અવતારની સમાપ્તિ થતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ અંતર્ધાન થઈ જાય છે અને પારધી આદિ તેમના અંતર્ધાન થવામાં નિમિત્તરૂપ થાય છે. તે પોતે દેહ ધારણ કરે છે અને નિરંતર વૃદ્ધિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિષ્ણુ ભગવાન પોતે સમર્થ છે, છતાં તે પ્રાણીઓનાં કર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી વ્યવહારની વ્યગ્રતાને મૂકી શકતા નથી. વળી તેમને એ વ્યવ-હારની વ્યગ્રતાનો ત્યાગ કરવાનું કે ગ્રહણ કર-વાનું કશું પ્રયોજન નથી. પણ જે જેવી રીતે પ્રાપ્ત થતું હોય, તે ભલે તેવી રીતે પ્રાપ્ત થાઓ એમ સમજીને વાસનારહિત અને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ હરિ નિષ્કામપણે જ રહ્યા છે. સૂર્યનારાયણ નિરંતર જગતરૂપી ઘરના આકાશ-રૂપી આંગણાની અંદર કાળના એક દડારૂપ

થઈ રહેલા પોતાના આત્માને (પ્રાણીઓનાં કર્મ અનુસાર) નિરંતર ભ્રમણ કરાવ્યા કરે છે. એ સૂર્યનારાયણ પોતાના દેહને તે વ્યાપારમાંથી રોકવા સમર્થ નથી એમ નથી; પરંતુ તે જીવન્મુક્તપણાથી નિષ્કામ રહી યથાસ્થિત રીતે પોતાનો કાર્યનિર્વાહ કરી લે છે. ચંદ્રમા જીવન્મુક્તપણાને લીધે કશા પણ ખેદને પામતો નથી અને યથાસ્થિતપણે રહી પ્રલય પર્યંત અક્ષય એવા ક્ષયને વ્યર્થ જ અનુભવે છે. અગ્નિ જીવન્મુક્તપણાને લીધે યથાપ્રાપ્ત સ્થિતિ વડે સમાન દશામાં રહે છે. તે મરુતના યજ્ઞમાં બાર વર્ષ પર્યંત હાથીની સૂંઢ જેવી નિરંતર પડયા કરતી ઘૃતધારારૂપી હુતદ્રવ્યોનો ઉપભોગ કરે છે તેથી તેને અજીર્ણ થાય છે. વળી કાર્તિકસ્વામીની ઉત્પત્તિના પ્રસંગમાં સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયેલા મહાદેવજીના વીર્યનું પાન કરવાથી તે પોતાને વિષે દાહ અનુભવે છે; આમ તે ઉત્પન્ન થયેલા ખેદને ધારણ કરે છે. દૈત્યો અને દેવતાઓના ગુરુ શુક્ર તથા બૃહસ્પતિ જીવન્મુક્ત છે, છતાં તેઓ લોકમાં અનેક પ્રકારે પરસ્પર જયની ઈચ્છા વડે કૃપણ જેવા થઈ રહે છે. જીવન્મુક્ત મનવાળા તત્ત્વજ્ઞ જનકરાજા જગતની અંદર ઉગ્ર રણમોખરામાં પોતાના દેહને જર્જર બનાવી દેતાં રાજ્યને કરતા રહે છે. નળ, માંધાતા, સગર, દિલીપ અને નહુષ આદિ રાજાઓ જીવન્મુક્ત છતાં કેમ જાણે પ્રકૃતિ વડે આકુળ થઈ ગયા હોય તેમ રાજ્ય કરતા હતા. અજ્ઞાનીની જેમ પંડિત પણ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. વાસનાનું હોવું એ અને ન હોવું એ જ માત્ર બંધ-મોક્ષનું કારણ છે. બલિ, પ્રહ્લાદ, નમુચિ, વૃત્ર, અંધક અને મુર આદિ જીવન્મુક્ત પુરુષો વિરાગી છતાં રાગીની પેઠે જ જગતમાં સ્થિતિ કરી રહ્યા હતા. જીવન્મુક્ત પુરુષરૂપી ચિદાકાશમાં બીજાઓને રાગદ્વેષનો ક્ષય કે ઉદય થતો જોવામાં આવે કિંવા તેનું સારાપણું કે નરસાપણું ભાસે, તોપણ તેમને શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ છે, તેથી તેમના મોક્ષમાં કશો પણ સંદેહ નથી. જે જીવન્મુક્ત પુરુષો ચિદાકાશના જેવા શુદ્ધ જ્ઞાન વડે સર્વ જીવોને ચિદાકાશ જેવા અસંગ પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ જ સમજે છે, તેમનામાં ભેદબુદ્ધિ ક્યાંથી સંભવે? જેમ પ્રકાશમાન ઈન્દ્રધનુષ્ય અનેક પ્રકારે દેખાતાં છતાં શૂન્ય અને આભાસમાત્ર છે, તેમ આ દૃશ્યરૂપી ભ્રાંતિ પણ અનેક પ્રકારે દેખાતાં છતાં શૂન્ય અને આભાસમાત્ર છે. જેમ આકાશરૂપી આંગણાંની અંદર ઈન્દ્રધનુષ્યમાં નાના પ્રકારના વર્ણો ભાસે છે, તેમ બ્રહ્માંડરૂપી અનેક પરમાણુઓ ચિદાકાશની અંદર શૂન્ય છતાં ભાસ્યા કરે છે. આ પ્રકટપણે દેખવામાં આવતું જગત અસત્ય છે, છતાં જાણે સત્ય હોય તેવું દેખાય છે. આકાશમાં રહેલી શૂન્યતાની પેઠે તે ઉત્પન્ન પણ થયેલું નથી, તેમ નાશને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ જગત આદિ અને અંતવાળું દેખાય છે, છતાં અનાદિ અને અનંત છે; અનેક પદાર્થો વડે વ્યાપ્ત હોવાથી તે અશૂન્ય જણાય છે, છતાં શૂન્ય છે. તે ઉત્પન્ન થયું દેખાતાં છતાં ઉત્પન્ન થયું જ નથી અને નાશને પ્રાપ્ત થતું જણાતાં છતાં નાશને પ્રાપ્ત થતું નથી. ચિદાકાશ જ એવી રીતે જગતના રૂપે વિવર્તભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું અને નષ્ટ થયેલું ભાસે છે. જેમ કાષ્ઠથી બનેલો સ્તંભ કાષ્ઠરૂપ જ છે તથા તેની અંદર કોતરેલી પૂતળી પણ કાષ્ઠરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મામાં કલ્પાયેલું જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. સમાધિ વડે સમસ્ત કલ્પનાથી રહિત, સર્વત્ર સમાનતાવાળી અને નિદ્રાવસ્થાથી પણ રહિત જે કાંઈ આત્મરૂપ સ્થિતિ થઈ રહેલી તે જ સત્ય ચિદાકાશરૂપ છે, આ જગત તદ્રૂપ છે એમ સમજવાનું છે. ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય દ્વારા આત્મા એક દેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય ત્યારે વચમાં તેનું જે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ અનુભવમાં આવે છે, તે ચિદાકાશ છે. આ જગત તે ચિદાકાશમય છે. એમ સમજવાનું છે. શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ પણ નથી, એમ મનન કરતાં નિશ્ચય થાય છે. તેમ એ કેવળ આકાશ જેવું શૂન્ય ભાસે છે, એવું પણ નથી; એમ મનન કરતાં નિશ્ચય થાય છે. આ

જગત ચિદાકાશરૂપ છે અથવા તો આત્મા જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર તેવા આકારે (વિવર્ત-ભાવથી) થઈ રહેલો છે. હવે પછી થનારા નગરની પેઠે તે કેવળ સંકલ્પની કલ્પના વડે વિશાળરૂપે અને સ્ફુટરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. આકાશના જેવા સ્વચ્છ ચિત્તવાળા હે રામચંદ્રજી! આ દૃશ્યસમૂહ શિલાના જેવો એકરસ, નિર્વિકલ્પ અને શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે. અહો! કેવી આશ્ચર્યકારક માયા છે! લોકો પોતાના આત્માને જ 'જગત' રૂપે કલ્પી લે છે અને પોતાના આત્માને જ મોહમાં નાખે છે! ૧—૭૪

आकाशकोशविशदाशय दृश्यजातं मौनात्म तिष्ठति शिलाघनमेव शान्तम्। यन्नाम तस्य जगदित्यभिधां विधाय स्वात्मैव मोहित इवायमहो नु माया ॥ ७४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્ગપ્રાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૧૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૬ મો*

ભરણ પામેલા રાજાઓને સંસારની ભ્રાંતિ

राम उवाच

अनन्तरं मुनिश्रेष्ठ कुर्वतः किं विपश्चितः। आसंस्तेषु दिगंतेषु सद्वीपाब्धिवनाद्रिषु ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મુનિશ્રેષ્ઠ! પૂર્વ આદિ દિશાઓના અંતોમાં ગયેલા તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓએ દ્વીપો, પર્વતો, સમુદ્રો અને વનો આદિમાં જઈને પછી શું કર્યું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! તાલી અને તમાલનાં વૃક્ષોની પંક્તિઓથી ભરેલા દ્વીપોમાં, પર્વતોમાં અને વનોમાં ફરનારા વિપશ્ચિત્ રાજાઓનું પછી શું થયું તે હું કહું છું, તમે તે સાંભળો. એક વિપશ્ચિત્ રાજાને ક્રૌંચદ્વીપના સીમાડાના પર્વતના પશ્ચિમભાગમાં કોઈ હાથીએ કમળની પેઠે શિખરની શિલામાં ગંડસ્થળ વડે પીસી નાખ્યો. વળી બીજા વિપશ્ચિત રાજાને કોઈ રાક્ષસે અંગમાં ઘાયલ કરી દઈ આકાશમાર્ગેથી સમુદ્રમાં રહેનાર વડવાનલમાં ફેંકી દીધો અને તે તેમાં જ ભસ્મ થઈ ગયો. ત્રીજા વિપશ્ચિત્ રાજાને કોઈ વિદ્યાધર દેવભૂમિમાં (ઈન્દ્રની સભામાં) લઈ ગયો અને ત્યાં ઈન્દ્રને નમસ્કાર ન કરવાથી ક્રોધથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા ઈન્દ્રે તેને શાપ વડે ભસ્મ કરી નાખ્યો. ચોથો વિપશ્ચિત્ રાજા ચતુરતાથી ચાલતો હતો અને તેને કુશદ્વીપના પર્વતના તટ ઉપર આવેલી નદીને કાંઠે દુઃખે પણ માંડ નિવારી શકાય એવા એક મગરમચ્છે પકડી, આઠ કટકા કરી મારી નાખ્યો. જેમ પ્રલય સમયમાં ચારે લોકપાલો ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેમ ચાર દિશાઓમાં ગયેલા ને આકુળ ચિત્તવાળા તે ચારે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. પછી ચિદાકાશરૂપી એ વિપશ્ચિત રાજાઓનું જીવચૈતન્ય આકાશરૂપ થઈ જઈ પૂર્વસંસ્કારને લીધે પોતાની અંદર પૂર્વની પેઠે જ પૃથ્વીમંડળને દેખવા લાગ્યું. તે પૃથ્વીમંડળ સાત દ્વીપો અને સાત સમુદ્રરૂપી વલયને ધારણ કરી રહ્યું હતું, ગામો અને નગરોરૂપી આભૂષણો વડે સુશોભિત હતું, ઉપરના ભાગમાં પીઠની પેઠે અતિ ઉત્પન્ન મેરુપર્વતને ધારણ કરી રહ્યું હતું. અને મેરુપર્વત ઉપર રહેલા બ્રહ્માના ગ્રહરૂપી શિરોમણિ વડે દેદીપ્યમાન દેખાતું હતું. તે ચંદ્રબિંબ અને સૂર્યબિંબરૂપી નેત્ર વડે રમણીય દેખાતું હતું, તેમાં તારાઓરૂપી મોતીઓનો સમૂહ ઝબકી ઊઠતો હતો, તે ચપળ મેઘરૂપી વસ્ત્રો વડે સુશોભિત દેખાતું હતું અને નાના પ્રકારનાં વનોરૂપી રૂંવાડાંઓ વડે તે રમણીય જણાતું હતું. જેમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આકાશની અંદર સર્જાયેલા પ્રજાપતિઓ પ્રથમ જ વિસ્તારવાળા દિશાઓના અંતોને પ્રથમ પ્રમાણે જ જુએ છે, તેમ એ ચારે ય વિપશ્ચિત્ રાજાના જીવચૈતન્યે પોતાના ચારે ય દેહને આગળ પ્રમાણે જ જોયા. તે

* આ એકસો છવ્વીસમા સર્ગમાં મરી ગયેલા ચારે વિપશ્ચિત્ રાજાઓને પોતાની અંદર જ સંસારની ભ્રાંતિ દેખાશે અને ઉત્તર તરફના વિપશ્ચિત્ રાજાને અંધારી ખાઈ દેખાયા સુધીનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

વિપશ્ચિત્ રાજાઓ આકાશભાવથી રહિત પોતાના ચિદાત્માની અંદર આકાશભાવની પ્રતીતિ થતાં આકાશરૂપ થઈ રહ્યા હતા. તેમણે એક પોતાના મનના પ્રતિભાસરૂપ એવા પ્રાતિભાસિક દેહની અંદર આધિભૌતિક દેહના (સ્થૂલદેહના) સર્વ ધર્મો (સ્થૂલતા, જડતા આદિ) પોતાની પાસે જ જોયા. એ દેહના આધારરૂપ આત્માનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઓળખાયાથી તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પૂર્વ સંસ્કારને લીધે પાછા દૃશ્યરૂપ અવિદ્યા કેવડી હશે, તેનો નિર્ણય કરવા માટે પૂર્વ પ્રમાણે જ પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. દૃશ્ય અને દર્શનના મધ્યમાં અનુભવરૂપે દેખાતી ભૂમંડળરૂપી અવિદ્યાનું પરિણામ જોવા માટે તેમણે અનેક દ્વીપાંતરોમાં ભ્રમણ કર્યું. પશ્ચિમ દિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા સાત દ્વીપોનું અને સાત મહાસાગરોનું ઉલ્લંઘન કરી ગયો અને સુવર્ણથી ઘટ્ટ એવી ભૂમિમાં ક્રીડા કરી રહેલા જનાર્દન ભગવાન પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેણે એ ભગવાન પાસેથી અનુપમ બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી અને તે જ દિશાની અંદર તે પાંચ વર્ષ સુધી સમાધિમાં રહ્યો. એ પછી તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો અને તેનું ચિત્ત કેવળ ચિદ્રૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. એટલે તેનો પ્રાણ જેમ આકાશભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તેમ તે પોતે પરમ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. પૂર્વદિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા પૂર્ણિમાના પૂર્ણ ચંદ્રબિંબની સન્નિધિમાં પોતાના દેહની સ્થિતિ છે એવું ચિંતન કરવા લાગ્યો અને પોતાના તે દેહને મૂકી દઈ ને ચંદ્રલોકમાં જઈ રહ્યો. દક્ષિણ દિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા શાલ્મલિદ્વીપમાં શત્રુઓના સમૂહને ઉખેડી નાખી હજી અદ્યાપિ પર્યંત રાજ્ય કરે છે; તેને પારમાર્થિક તત્ત્વનો લાભ થયો નથી, તેથી તેને બાહ્ય પદાર્થોનું હજી વિસ્મરણ થયું નથી. ઉત્તર તરફનો વિપશ્ચિત રાજા ચપળતાથી પછડાયા કરતા તરંગોવાળા સાતમા સમુદ્રમાં (સ્વાદૂદકમાં) એક હજાર વર્ષ પર્યંત મગરમચ્છના ઉદરમાં રહ્યો હતો. ત્યાં તે મગરમચ્છના ઉદરના માંસનો આહાર કરતો હતો. એ મોટો મગરમચ્છ મરી ગયો એટલે ઉત્તર તરફનો એ વિપશ્ચિત્ રાજા મગરમચ્છની જેમ મગરમચ્છના ઉદરમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી હિમના જેવા શીતળ જળવાળા એ સ્વાદૂદક સમુદ્રના એંશી હજાર યોજનનું ઉલ્લંઘન કરી, તે વિશાળ ઉદરવાળી અને સુવર્ણની ઘાટા વિસ્તારવાળી ભૂમિમાં પહોંચ્યો. તે ભૂમિ દશ હજાર યોજન પર્યંત વિસ્તીર્ણ હતી અને દેવતાઓને સંચાર કરવાના માર્ગરૂપ હતી; ત્યાં તે મૃત્યુ પામ્યો. આમ ઉત્તર તરફનો તે વિપશ્ચિત્ તે ભૂમિમાં મરણ પામ્યો. એટલે જેમ અગ્નિના મધ્યમાં રહેલું કાષ્ઠ ક્ષણવારમાં અગ્નિભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ તે ઉત્તમ દેહભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. હવે દિશાઓના અંત જોવાની પૂર્વ વાસનાને લીધે એ વિપશ્ચિત્ રાજા ઉત્તમ દેહભાવને પામ્યા પછી લોકાલોક પર્વતમાં ચાલ્યો ગયો. તે પર્વત આ ભૂમંડળરૂપી વૃક્ષના ક્યારાની પેઠે આધારરૂપ થઈ રહેલો છે. એ પર્વત પચાસ હજાર યોજન ઊંચો છે. તેનો એક જ (પ્રથમ) ભાગ સૂર્યના પ્રકાશ વડે તથા લોકોના વ્યવહાર વડે યુક્ત છે; બાકી તેના બીજા ભાગમાં તો કોઈનો પણ સંચાર નથી. લોકાલોક પર્વતના શિરોભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલા અને તારાઓના માર્ગમાં રહેલા એ વિપશ્ચિત્ રાજાને નીચે રહેલા મનુષ્યો 'આ કોઈ ઉચ્ચ નક્ષત્ર છે' એવી શંકાથી જોતા હતા. લોકાલોક પર્વતના એ પ્રદેશ પછી તે મહાપર્વતના બીજા ભાગમાં ચારે દિશાઓમાં અંધકાર છે. અને ચારે દિશાઓમાં મોટી એક અંધારી ખાઈ છે. તે ખાઈ આકાશની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓ વડે શૂન્ય છે અને અનેક યોજન સુધી વિસ્તરેલી છે. ત્યાં વર્તુળ આકારવાળો આ ભૂગોલ સમાપ્ત થાય છે. અને ત્યાંથી માંડી પાછી આકાશના જેવી શૂન્ય તથા અંધકારભરેલી મોટી ખાઈ આવે છે. તેની અંદર ભમરા જેવો, કાજળના જેવો, તમાલના જેવો અને આકાશના જેવો મધ્યભાગ શ્યામ અંધકારથી જ પથરાઈ રહ્યો છે. ત્યાં પૃથ્વી કે જંગમ આદિ કશું નથી. ત્યાં કોઈ

પણ આલંબન પણ નથી અને ત્યાં કશી પણ વસ્તુ કોઈ દિવસ સંભવતી જ નથી એમ તમે સમજો. ૧—૩૦

तत्रालिकज्जलतमालनभांतरालनीलं तमो न च मही न च जंगमादि । नालंबनं न च मनागपि वस्तुजातं किंचित्कदाचिदपि संभवतीति विद्धि॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિજ્જન્માન્તરાચરણ' નામનો સર્ગ ૧૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૭ મો*

ભૂગોળ તથા નક્ષત્રમંડળ આદિની સ્થિતિનું વર્ણન

राम उवाच

भगवन् कथयैतन्मे कथं भूगोलकं स्थितम् । कथमृक्षगणो याति लोकालोक गिरिः कथम् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આ નિરાધાર ભૂગોળ શી રીતે રહેલ છે? નક્ષત્રગણ પણ નિરાધાર કેમ ભ્રમણ કર્યા કરે છે? અને લોકાલોક પર્વત પણ શી રીતે રહેલો છે? વળી તેનું તેવું નામ શા માટે પાડવામાં આવ્યું છે? આ બધું આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ બાળકના સંકલ્પથી રચાયેલો (મનોમય) દડો આકાશમાં નિરાધાર રહી શકે છે, તેમ ચિન્માત્ર હિરણ્યગર્ભરૂપી બાળકે કલ્પી લીધેલ આ ભૂગોળ પણ આકાશની અંદર નિરાધાર ટકી રહેલ છે. જેમ તિમિરરોગ વડે યુકત નેત્રવાળા પુરુષોને આકાશમાં મોવાળા તથા મછરાં આદિના જેવા આકારો અને દ્વિ-ચંદ્ર આદિનું દર્શન મિથ્યારૂપે થાય છે, તેમ ચિદાકાશને સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં મિથ્યારૂપે જ પૃથ્વી આદિની પ્રતીતિ થાય છે. સંકલ્પનગર કોઈ આધાર વડે ધારણ કરાઈ રહ્યું હોય એમ અનુભવમાં આવતું નથી અને સંકલ્પ વડે ઊભા રહેલા સ્તંભો તથા ભીંતો આદિ વડે તે ધારણ કરાયેલું છે; છતાં એ અવસ્તુરૂપ હોવાથી વસ્તુતઃ તેનાથી ધારણ કરાયેલું નથી. તેવી જ રીતે ચિદાકાશની અંદર (હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પથી) ખડી થઈ ગયેલી પૃથ્વીના અનુભવ વિષે પણ સમજી લેવું. હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુસરી ચિદાકાશની અંદર જે વસ્તુ જેવા રૂપે ચિત્સત્તારૂપી સ્વભાવને લીધે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે વસ્તુ તે તે કાળમાં તેવા રૂપે અનુભવાય છે; એવો જ કાંઈ ચિદાત્માનો અપાર મહિમા છે. જેમ તિમિર-રોગ વડે પીડિત નેત્રવાળા પુરુષને આકાશની અંદર મોવાળા તથા મછરાં આદિના જેવા આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભમાં ચિન્માત્રતત્ત્વને ભૂગોળની પ્રતીતિ તેવા પ્રકારે જ થાય છે અને તે થઈ રહેલી છે. ચિદાત્માને (હિરણ્યગર્ભને) પોતાના સ્વરૂપની અંદર સ્વપ્નની પેઠે નદીઓનું ઊર્ધ્વગમન અને અગ્નિનું અધોગમન જો પ્રથમ ભાસ્યું હોત (કલ્પના કોટિમાં આવ્યું હોત) તો (હિરણ્યગર્ભના સત્ય સંકોચને લીધે) આજે તેની તેવી વિપરીત સ્થિતિ હોત અને આપણને તે પ્રમાણે જ પ્રતીતિમાં આવત. ચિત્સત્તાને જે વિષેનું જેનું ભાન થાય છે, તે તેના વિચાર પ્રમાણે સત્ય છે. આથી કેટલાક વાદીઓ માને છે કે, પૃથ્વી ભારે છે તેથી તે નિરંતર મહાકાશમાં ભમ્યા કરે છે; પરંતુ આકાશના અધઃપ્રદેશનો અવધિ નથી, તેથી પૃથ્વીનું પતન કોઈ જગ્યાએ વિશ્રાંત થતું નથી. વળી પૃથ્વી વિશાળ છે, તેથી આપણને તેના પડવાની પ્રતીતિ થતી નથી. તેમ જ ધ્રુવની સાથે બંધાયેલું જ્યોતિશ્ચક્ર (નક્ષત્રમંડળ) પણ એ પૃથ્વીની સાથે જ છે અને તેથી તે અનાદિ કાળથી ભમતું રહે છે, એમ કેટલાક માને છે. બીજા કેટલાક વાદીઓ માને છે કે, પૃથ્વીની નીચે, ઉપર અને ચારે બાજુ જળ જ ભર્યું છે; અને તેની અંદરનાં છિદ્રોના ભાગમાં પવનથી પૂર્ણપણે ભરેલા પૃથ્વીના સાત લોકો રહ્યા છે. હવે અંદર રહેલો વાયુ અતિ હલકો

* આ એકસોસત્તાવીસમા સર્ગમાં ભૂગોળ નક્ષત્ર મંડળ આદિની સ્થિતિ વિષે અને તે પછવાડે આવેલા આકાશ વિષે તથા બ્રહ્માંડરૂપી પર્વતની સ્થિતિ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે, તેથી તે પૃથ્વી જળમાં રહેલી તૂંબડીની પેઠે નિરંતર ઉપર જ તરતી રહે છે. કેટલાક માને છે કે ભૂગોળની ચારે બાજુ આકાશ જ રહેલું છે અને તેમાં એ ભૂગોળના ભ્રમણ વિષે તેઓ પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે કલ્પના કરી લે છે. વળી બીજાઓ કહે છે કે, જ્યોતિશ્ચક્ર ફરતું નથી, પરંતુ પૃથ્વી જ પોતાના સ્થાનમાં ફરતી રહે છે, પણ આપણને તેની ખબર પડતી નથી. વહાણમાં બેઠેલા પુરુષોને જેમ કાંઠે રહેલાં વૃક્ષો ફરતાં લાગે છે, તેમ જ્યોતિશ્ચક્ર આપણને ફરતું દેખાય છે. વળી કેટલાકનું માનવું એમ છે કે, પૃથ્વીનું પતન અસંભવિત હોવાથી તે સદાકાળ પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર છે. આવા તે તે વાદીઓના અનેક વિકલ્પો તેમની બુદ્ધિમાં રહેલી ચેતનસત્તા વડે તેમના વિચારને અનુસરનારાઓને સત્ય ભાસે છે; બાકી વસ્તુતઃ ચેતન સિવાય બીજું કશું સત્ય નથી. ચિત્સત્તા જ તે તે વાદીઓના તેવા તેવા ભાવ અનુસાર અનેકરૂપે થઈ રહેલી છે. જેઓને આ ભૂગોળ નિશ્ચળ ભાસે છે, તેમની દૃષ્ટિમાં તે સ્થિર જ છે. જેમની દૃષ્ટિ નિરંતર અપ્રતિહત રહેનાર હોય છે, તેમને તે સદા પ્રકાશમય ભાસે છે અને તેમના વિચાર પ્રમાણે તેવી છે. જેઓ જન્મથી જ અંધ છે, તેવાઓની દૃષ્ટિઓ સદાકાળ પ્રકાશ વિનાની જ છે. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં એ સર્વ ભાવો તે સર્વના પોતાના આત્માની અંદર રહેલા છે. એક ચિદાત્માના જ ભાનને અનુસરીને તારામંડળ અને પૃથ્વી આદિની પ્રતીતિ થાય છે; બાકી વસ્તુતઃ વિચારતાં આ સર્વ અસત્ય છતાં (અવિદ્યાને લીધે) સદાકાળ અખંડિતપણે સત્ય જ ભાસ્યા કરે છે. આ પૃથ્વી લોકાલોક પર્વત સુધી વ્યાપ્ત છે અને તેનું પરિણામ પણ તેવડું જણાય છે. ત્યાર પછી તો આકાશરૂપી એક મોટી ખાઈ રહેલી છે અને તેની અંદર એક મહાસાગરના જેવો અંધકાર જ ભરપૂર છે. વળી કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાંઈક પ્રકાશ પણ રહેલો છે. નક્ષત્રમંડળના અતિ દૂરપણાને લીધે અને લોકાલોકરૂપી મહાન પર્વતની વિકરાળતાને લીધે કોઈ કોઈ ભાગમાં કેવળ અંધકાર જ પથરાઈ રહ્યો છે અને તેમાં જ કોઈક ઉપરના ભાગમાં તેજ પણ રહેલું છે. (તેને લીધે જ તેની લોકાલોક એવી સંજ્ઞા પડેલી છે.) લોકાલોક પર્વતની પેલી પાર રહેલા આકાશમંડળથી ઘણે દૂર દશેય દિશાઓમાં નક્ષત્રચક્ર ફર્યા કરે છે. એ નક્ષત્રચક્ર પાતાળથી માંડી હેઠ સ્વર્ગલોક સુધી આકાશની અંદર દશે દિશાઓમાં ચારે બાજુ ભ્રમણ કરતું રહે છે. એક ધ્રુવ જ માત્ર સ્થિર રહે છે. લોકાલોક પર્વતના અંતભાગ સુધી પાતાળ સહિત ભૂલોક ને નક્ષત્રમંડળ ફરતું રહે છે, વસ્તુતઃ જોતાં ચિન્મય તત્ત્વની કલ્પના વિના એ બીજું કાંઈ જ નથી. લોકાલોક પર્વત સાથેના ભૂલોક કરતાં આકાશ બમણું છે અને ત્યાર પછી જેમ પાકેલા અખોડનાં અંદરનાં બીજની ચારે બાજુ તેની છાલ રહેલી હોય છે, તેમ નક્ષત્રમંડળ રહેલું છે. આ પૃથ્વીલોકથી બમણા વિસ્તારવાળા આકાશના કરતાં નક્ષત્રમંડળનો અંદરનો વિસ્તાર બમણો છે, દશેય દિશાઓમાં તેનું ભ્રમણ થતું રહે છે. જેમ બીલાના ફળને તેની છાલ ચારે તરફ વ્યાપી રહેલી હોય છે, તેમ એ ચારે બાજુ વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે. કેવળ ચિન્મય શબલબ્રહ્મની સત્યસંકલ્પતાને લીધે તેમાં જે સ્ફુરણ પ્રથમ ઊઠે છે, તે જ આ બ્રહ્માંડ તેના અવયવોના આકારે થઈ જાય છે અને તે આ જગતની સ્થિતિના આધારરૂપ થાય છે. નક્ષત્રચક્ર પછી વળી તેનાથી બમણું એવું બીજું આકાશ રહેલું છે. તે કોઈક ઠેકાણે પ્રકાશ વડે યુક્ત છે અને કોઈક ઠેકાણે ઘાટા અંધકારમય છે. એ આકાશની પેલી પાર પાછું બીજું બ્રહ્માંડના ઊર્ધ્વભાગરૂપી ખર્પર (કપાલ) રહેલું છે. આમ એક બ્રહ્માંડનું ખર્પર તેના ઉપરના ભાગમાં રહેલું છે, તો બીજું તેના નીચેના ભાગમાં રહેલું છે અને એ બંનેના મધ્યભાગમાં આકાશ રહેલું છે. એ આકાશનો વિસ્તાર સેંકડો અને કરોડો યોજન સુધી છે, તે વજ્રના જેવું દૃઢ

છે અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં તે કેવળ કલ્પનામાત્ર છે. વળી ચિદાકાશની અંદર વિકારરૂપે કલ્પાયેલા પંચીકૃત પંચમહાભૂતના કાર્યરૂપ હોવાથી તે ચિદાકાશથી જુદું નથી, પણ ચિદાકાશરૂપ છે. અને ચિદાકાશની અંદર જ રહેલું છે. મહાગોળ આકારે થઈ રહેલા આકાશની અંદર બધી દિશાઓમાં સૂર્ય તથા તારા ઈત્યાદિ વડે સુશોભિત એવું નક્ષત્રચક્ર રહેલું છે, તો પછી તેમાં નીચે—ઊંચે વળી શું હોય? અથવા તો સર્વ સર્વની નીચે—ઉપર થતું જ રહે છે. સર્વ વસ્તુઓનું પડવું, ઊંચે ચડવું, આડી ગતિ થવી કે એકત્ર સ્થિરતા કરીને રહેવું—એવું જે કાંઈ ભાસે છે, તે ચિદાત્માનો એક પ્રતિભાસ માત્ર છે. બાકી વસ્તુતઃ જોઈએ તો પડવું, ઊંચે ચડવું, જવું, આવવું કે સ્થિર રહેવું વગેરે કશું અદ્વિતીય ચિદાકાશની અંદર નથી. ૧—૨૩

पतनमुत्पतनं गमनं स्थितं चित इदि स्फुरितं न तु वस्तु तत् । पतनमस्ति न चोत्पतनं न वा गमनमागमनं स्थितमित्यपि ॥ २३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભૂગોળનિર્ણય' નામનો સર્ગ ૧૨૭મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૮મો*

વિપશ્ચિત્ રાજાનું અવિદ્યામાં ભ્રમણ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अस्मदादेर्जनस्यैतत्प्रत्यक्षं नानुमानिकम् । शुद्धबोधशरीरेण नाधिभौतिकरूपिणा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મેં આ જે ભૂગોળ અને જ્યોતિશ્ચક્ર વગેરેનું પરિમાણ કહ્યું તે આપણા સૌ યોગીજનને પ્રત્યક્ષ છે; કેવળ અનુમાનસિદ્ધ છે એમ નથી. યોગ અને જ્ઞાનના અભ્યાસથી સિદ્ધ થયેલા તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળા આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ વડે જ તે દેખાય છે, પણ આધિભૌતિક (સ્થૂલ) દેહ વડે તે જોઈ શકાતું નથી. આ ઉપર જે વિષે મેં વર્ણન કર્યું, તે આપણા આ જગતરૂપી સ્વપ્નનું છે. બીજાં જગતોરૂપી સ્વપ્નોમાં પણ એવી જ જાતની સ્થિતિ રહેલી છે અને કોઈ ઠેકાણે (માયાની અનિર્વચનીયતાને લીધે) બીજી જાતની સ્થિતિ પણ છે. બીજાં જગતરૂપી સ્વપ્નોની આકૃતિ અને તેનું પરિણામ આદિ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? કેમ કે ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી થાય તેવી કથા વિના બીજી કથા બુદ્ધિમાન પુરુષોની હોતી નથી. હે પંડિત સભાસદો! આપણા આ જગત પ્રમાણે જોતાં તો સર્વ બ્રહ્માંડોના મધ્યમાં આવેલા સર્વ દ્વીપોના અને સમુદ્રોના ઉત્તર ભાગમાં મેરુ તથા દક્ષિણ ભાગમાં લોકાલોક પર્વત રહેલો છે; માટે સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહ વડે ભરેલાં બીજાં બ્રહ્માંડોના સંબંધમાં પણ આવું અનુમાન જેને થતું હોય, તે ભલે તેવું અનુમાન બાંધો. આ બ્રહ્માંડની બહાર વસનારા બીજાઓને જે કંઈ બીજા જગતરૂપી જુદી જુદી જાતના ભ્રમો ભાસતા હશે, તે તેઓને જ પ્રત્યક્ષ હશે. તેમનો તેવો આકાર આપણા જોવામાં આવી શકતો નથી. આ સાત દ્વીપોની અંદર નિવાસ કરી રહેલા સર્વ જીવોના ઉત્તર ભાગમાં મેરુ રહેલો છે ને દક્ષિણ ભાગમાં લોકાલોક પર્વત રહેલો છે; બાકી બીજાઓને માટે તેમ નથી એવો નિશ્ચય છે. હે રામચંદ્રજી! હવે ચાલતા પ્રસંગ વિષે હું કહું તે સાંભળો. બ્રહ્માંડરૂપી કપાટનું આપણે જે પ્રમાણ કહ્યું, તેના કરતાં દસગણું જળ તેની બહાર તેને ફરતું રહ્યું છે. જેમ તૃણચુંબકમણિ પોતાના આકર્ષણશક્તિરૂપી સ્વભાવ વડે તૃણને ધારણ કરી રાખે છે અને કલ્પવૃક્ષ જેમ યાચકોએ ઈચ્છેલાં રત્નોને ધારણ કરે છે, તેમ એ બ્રહ્માંડરૂપી કપાટ પણ પાર્થિવ ભાગને લીધે પોતાની સ્વાભાવિક આકર્ષણશક્તિ વડે જળને નિરંતર ધારણ કરી રહેલું છે. કલ્પવૃક્ષરૂપી રત્નની પેઠે પાર્થિવ ભાગ સર્વદા સર્વ પદાર્થોના આશ્રયરૂપ થઈ રહેલો છે. તેને લીધે જળ, વૃષ્ટિ વગેરે પદાર્થો તેની અંદર

* આ એકસોઅઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં તે અંધકારમય ખાઈને ઊતર્યા પછી, બ્રહ્માંડનાં આવરણો વિષે અને એ વિપશ્ચિત્ રાજાના અવિદ્યામાં ભ્રમણ થયા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

જ પડે છે. એ જળરૂપી આવરણની બહારના ભાગમાં એ જળના કરતાં દશગણું તેજ રહેલું છે. તે જ ઈંધનરૂપી આધાર વિના જ રહ્યું છે. આકાશના જેવું સ્વચ્છ છે અને શાંત તથા નિશ્ચળ અગ્નિની જ્વાળા જેવું મહાદેદીપ્યમાન છે. અગ્નિની બહાર વળી તેનાથી દશગણા વિસ્તારવાળો વાયુ રહેલો છે અને તે વાયુની બહાર તેના કરતાં દશગણા વિસ્તારવાળું નિર્મળ આકાશ રહ્યું છે. ત્યાર પછી શાંત અને અનંત બ્રહ્માકાશ રહેલું છે. તે પ્રકાશરૂપ પણ નથી તેમ અંધકારરૂપ પણ નથી; તે સદા અવિનાશી છે અને પ્રજ્ઞાનઘન છે. આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત તે બ્રહ્મરૂપી મહાકાશ મહાચૈતન્ય નામને ધારણ કરી રહેલ છે. સર્વના આત્મારૂપ છે, લોઢાના ઘનની પેઠે છિદ્રરહિત છે અને કેવળ નિર્વાણમય છે. તેની અંદર લાખો બ્રહ્માંડો એકબીજાથી ઘણે દૂર, પરસ્પર જોવામાં ન આવે તેમ, વારંવાર ઉત્પન્ન થતાં રહે છે અને પાછાં પ્રલયને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો સદા પોતાના સમાનરૂપે રહેનારા (નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં રહેલા) ચિદાકાશની અંદર આવિર્ભાવ—તિરોભાવ આદિ કશું થતું જ નથી. ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર તેવા રૂપે અને તેવા આકારે વિવર્તભાવથી થઈ રહેલું છે. આ સર્વ દૃશ્યના અનુભવ વિષેનો ક્રમ મેં તમને કહી બતાવ્યો, હવે લોકાલોક પર્વતમાં વિપશ્ચિત્ રાજાને શું થયું, તે વિષે હું કહું છું તે તમે સાંભળો. જન્માંતરમાં સારી પેઠે દિશાઓનો અંત જોવાના પૂર્વ સંસ્કારનો અભ્યાસ કરનારા અને દૃઢ નિશ્ચયથી પ્રેરાયેલા એ વિપશ્ચિત્ રાજાએ લોકાલોક પર્વતના શિખર ઉપરથી અંધારી ખાઈમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેણે શિખરના જેવાં મોટાં પક્ષીઓએ ફાડી ખાધેલા પોતાના દેહને જોયો. પછી પોતાના ઈચ્છિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયેલો મનરૂપી દેહ જ તેના જોવામાં આવ્યો. નિર્મળ ચિત્તવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાએ તે મરણપ્રદેશની પવિત્રતાને લીધે (સ્થૂળદેહભાવના સંસારને ઉદ્બુદ્ધ કરનાર ચાર ભૂત ન હોવાથી) પોતાના આતિવાહિક (મનોમય) દેહને આધિભૌતિક રૂપે જોયો નહિ. મતલબ કે એક આતિવાહિકપણાનું તેને વિસ્મરણ થયું નહિ. તેને સ્થૂળ દેહથી રહિત આતિવાહિક દેહરૂપ આત્માનો બોધ થયો, પણ વિશેષ (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહથી જુદા શુદ્ધ ચિન્માત્રરૂપ આત્માનો) બોધ થયો નહિ. એટલે દિશાઓનો અંત જોવારૂપી પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત ન થયેલું જોઈ, તેણે પાછું આગળ ચાલવા માંડ્યું.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! દેહ વિના આ ચિત્ત કાર્યમાં શી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે? તથા સ્થૂલદેહ અને દિવ્ય દેહના કરતાં આતિવાહિક (મનોમય) દેહમાં શી વિશેષતા રહી છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ અંતઃપુરમાં રહેનાર સ્ત્રીવર્ગ વગેરેનું ચિત્ત સંકલ્પ વડે એક પથિક ભાવને ધારણ કરી લઈ બહાર ફેલાઈ જાય છે તેમ જ એ વિપશ્ચિત્ રાજાનું ચિત્ત પણ ફેલાઈ રહ્યું હતું. જેમ ભ્રમરમાં, સ્વપ્નમાં, મનોરાજ્યોમાં મિથ્યા જ્ઞાનમાં અને કથાશ્રવણમાં ચિત્ત પ્રસરી જાય છે, તેમ એ વિપશ્ચિત્ રાજાનું ચિત્ત પ્રસરી ગયું હતું. જે દેહની અંદર ભ્રમ, સ્વપ્ન, મનોરાજ્ય આદિ પ્રસરી જાય છે, તે આતિવાહિક શરીર છે અને તેના આતિવાહિકપણાની વિસ્મૃતિ થતાં કાળે કરીને તેમાં જ આધિભૌતિકપણાની (સ્થૂલ દેહભાવની) પ્રતીતિ થાય છે. રજ્જુમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિની પેઠે કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર આ આધિભૌતિક દેહ (સ્થૂલદેહ) જ્યારે તિરોહિત થઈ જાય છે, ત્યારે આતિવાહિક દેહ (સૂક્ષ્મદેહ) અવશેષ રહે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! હવે આપણે એ આતિવાહિક દેહ વિષે સારી રીતે વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે, ચિન્માત્ર સિવાય બીજું કશું તત્ત્વ તેમાં નથી. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચતાં વચમાં ચિદાત્માનું જે નિર્વિષયરૂપ અનુભવમાં આવે છે, તે જ અનંત અને સદા એકરૂપ ચિન્માત્ર તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. એ શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર દ્વૈત

ક્યાં છે? અને રાગદ્વેષ આદિની સ્થિતિ પણ ક્યાં છે? તે તમે જ કહો. સર્વ અનાદિ અને અનંત શિવરૂપ (બ્રહ્મરૂપ) છે એમ સમજવું, અનુભવવું તે જ પરમબોધ કહેવાય છે. મનના સંકલ્પોને છોડી દઈ સ્વસ્વરૂપમાં શાંતપણાથી સ્થિતિ કરી રહેવું, એ જ ઉત્તમ બોધ છે. વિપશ્ચિત્ રાજા આતિવાહિક દેહમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો, પરંતુ હજી તે યથાર્થ પરમ બોધને પ્રાપ્ત થયો ન હતો. કેમ કે આતિવાહિક દેહને હજી તે પોતાના આત્મારૂપ સમજ્યો હતો અને તેને લીધે જ પ્રથમ તેને ગર્ભવાસ જેવો અંધકાર દેખાયો હતો. પછી એ અંધકાર (અંધારી ખાઈ) ને અંતે બ્રહ્માંડના કપાટના જેવા એક અંડરૂપ થઈ રહેલું ભૂતળ (પૃથ્વી) આવ્યું. એ ભૂતળ ઉપરના અને નીચેના બંને ખંડના વિભાગના સંધિરૂપ છે, વજ્રના જેવું દૃઢ છે, સુવર્ણમય છે અને કરોડો યોજન સુધી વિસ્તાર પામ્યું છે. એ ભૂતળ પછી એ વિપશ્ચિત્ રાજા તે પૃથ્વીના કરતાં આઠગણા વિસ્તારવાળા જળને પ્રાપ્ત થયો. દ્વીપના અંતે જેમ સમુદ્ર રહે છે, તેમ તે કપટરૂપી ભૂમિને આધારે રહ્યું હતું. એ જળનું ઉલ્લંઘન કરી ગયા બાદ તે અનેક સૂર્યોના સમૂહની પેઠે (અસહ્ય) અને પ્રલયકાળના અગ્નિની ઘાટી જ્વાળાના બંધાઈ ગયેલા સમૂહોની જેમ મહાદેદીપ્યમાન એવા તેજને પ્રાપ્ત થયો. દાહ અને શોક આદિથી રહિત મનોમય શરીર વડે એ વિપશ્ચિત્ રાજા તેજરૂપી એ આવરણમાંથી નીકળી ગયો અને પૂર્વવાસનાને લીધે પ્રતીતિમાં આવતા વાયુરૂપી આવરણમાં થતી પોતાની ગતિને દેખવા લાગ્યો. પવનમાં વહ્યો જતો વિપશ્ચિત્ રાજા પોતાનાં આત્મા(શરીર)ને અતિવાહિકરૂપ સમજતો હતો અને પોતે ચિત્તરૂપ જ હતો; તેથી શું વહ્યું જાય છે? કાંઈ નહિ, એમ પણ તેના સમજવામાં આવતું હતું. એવી રીતના બોધ વડે ધીર ચિત્તવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા પવનરૂપી સાગરને તરી ગયો. ત્યાર પછી પવનથી દશગણા વિસ્તારવાળા વિસ્તીર્ણ આકાશમાં તે જઈ પહોંચ્યો. આકાશનું ઉલ્લંઘન કરી ગયા પછી તે અનંત બ્રહ્માકાશમાં અવિદ્યારૂપી ઉપાધિવાળા ચિદાકાશમાં જઈ પહોંચ્યો એ ચિદાકાશની અંદર આ સર્વ છે, એને લીધે સર્વ પ્રતીતિમાં આવે છે અને વસ્તુતઃ જોતાં એ કશારૂપ નથી. તેની અંદર મન વડે ભ્રમણ કરતાં તે ઘણો જ છેટે ચાલ્યો ગયો. તેણે પોતાના તેવા સંસ્કારને લીધે પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ, વાયુ, અને જગત વગેરે દીઠું. ફરી વાર પણ સંસારની રચના પાછી તેના જોવામાં આવી, ફરી વાર તેણે વળી પાછાં વિસ્તીર્ણ જગત જેમાં વળી સૃષ્ટિનો તેને અનુભવ થયો અને ફરી વાર દિશાઓ, પર્વતો, આકાશ, દેવતાઓ તથા મનુષ્યો તેના જોવામાં આવ્યાં. પંચમહાભૂતને અંતે ફરી વાર તેણે પાછું એક રસરૂપ બ્રહ્મ જોયું. તેની અંદર સૃષ્ટિઓ અને દિશાઓ પાછાં તેના જોવામાં આવ્યાં. તેણે પાછું બ્રહ્મરૂપી આકાશ દીઠું. વળી પાછી ત્યાર પછી સ્થિર થઈ રહેલી અનેક સૃષ્ટિઓ તેના જોવામાં આવી. આવી રીતે ઘણા લાંબા સમયથી તે અદ્યાપિ પર્યંત ભ્રમણ કરતો રહે છે. ઘણા કાળથી અભ્યાસ કરાયેલો (અવિદ્યાનો અંત જોવારૂપી) પોતાના નિશ્ચયથી હજી સુધી તે વિરામ પામતો નથી. અવિદ્યાનો અંત છે જ નહિ અને તેની અંદર સત્ય અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો તે અવિદ્યા બ્રહ્મરૂપ જ છે. બાકી વસ્તુતઃ જો એ તો અખંડ સ્વસ્વરૂપમાં રહેનાર બ્રહ્મની અંદર એ અવિદ્યા છે જ નહિ, અમુક દૃશ્ય છે અને અમુક અવિદ્યા છે, એવા વિકલ્પરૂપે આત્મા જ વિવર્તભાવથી પ્રસરી રહ્યો છે. શાંત પરબ્રહ્મ ત્રણે કાળમાં સત્ય છે. જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં તે જેવા પ્રકારનું તમારા જોવામાં આવ્યું હતું, તેવા પ્રકારનું થઈ રહ્યું હતું. હમણાં પણ તે જેવા પ્રકારનું જોવામાં આવે છે, તેવા પ્રકારનું થઈ રહ્યું છે; હવે પછી પણ જેવું તમે તેને જોશો, તેવું જ તે પોતાની અચિંત્ય શક્તિને લીધે થઈ રહેશે. ક્રમપૂર્વક જગતનો જે આ પ્રતિભાસ થાય છે,

તે એક ઘાટા અંધકાર જેવો છે. જેમ આંખો મીંચી જતાં અંધારાનું મોટું ચક્ર જોવામાં આવે છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે જ તે મોટું જણાય છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તે જગતને પરબ્રહ્મ-દૃષ્ટિથી જોતાં (પ્રાતિભાસરૂપે) તે સત્ય જણાતું નથી અને અવિવેકીઓની દૃષ્ટિથી જોતાં તેનું પ્રાતિભાસિકરૂપ જોવામાં આવવાથી અસત્ય કરી શકાતું નથી. તે અનિર્વચનીય છે. હે રામચંદ્રજી! તે વિપશ્ચિત્ રાજાને અદ્યાપિ પર્યંત તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી; તેથી જેમ વનના ભાગોમાં રંકુ જાતનો મૃગ ભમ્યા કરે છે, તેમ તે પ્રથમ જોયેલા જગતોમાં તથા તેના જેવાં જ બીજાં જગતોમાં પોતાની વાસના અનુસાર વારંવાર ભમ્યા કરે છે. એ સર્વ જગત વિરાટરૂપી બ્રહ્મના ઉદરમાં રહેલા છે અને કેવળ વાસનામાત્ર હોવાથી વસ્તુતઃ જોતાં અતિસૂક્ષ્મ છે. ૧—૪૬

तेष्वेव तेष्विव च तेषु तनूतरेषु ब्रह्मोदरेषु चिरदूरतरं जगत्सु । सोऽद्याप्यसंविदिततत्त्वतया तयोक्तः खंडेषु रंकुरिव राघव बभ्रमीति ॥४६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘વિપશ્ચિત રાજાનું અવિદ્યામાં ભ્રમણ’ નામનો સર્ગ ૧૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૯ મો*

બીજા બે રાજાના વર્ણનમાં એકને મૃગનો અવતાર તથા શ્રીરામનો સમાગમ

राम उवाच

**तयोर्द्वयोर्मुनिश्रेष्ठ संपन्नं किमतः परम् ।
पश्चाद्विपश्चितोस्तस्य रुद्धयोर्वै विपश्चिताः ॥१॥**

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! શાલ્મલિ-દ્વીપના રાજ્યમાં અને ચંદ્રલોકમાં ભોગો વડે રોકાઈ રહેલા અને ભોગોનું નિઃસારપણું જાણનારા બીજા બે વિપશ્ચિત્ રાજાની પછી શી ગતિ થઈ તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: તે બંનેમાંથી એક (દક્ષિણ દિશાવાળો) વિપશ્ચિત્ રાજા ઘણા લાંબા સમય-થી અભ્યાસ કરાયેલી વાસનાને પરવશ બની ગયો અને અનેક દેહોના સમૂહ વડે દ્વીપોની અંદર ભ્રમણ કરતાં ભવાટવીમાં ભટકવારૂપી તેની તે જ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. ગયા સર્ગમાં વર્ણવેલા વિપશ્ચિત્ રાજાની પેઠે એ દક્ષિણ દિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા પણ આવરણોનો ત્યાગ કરી દઈ પરમાકાશની અંદર લાખો સંસારનું અવલોકન કરતાં અદ્યાપિ પર્યંત સ્થિર થઈ રહ્યો છે. બીજા પૂર્વ દિશાવાળો વિપશ્ચિત્ પોતે ચંદ્રલોકમાં ચંદ્ર પાસે રહ્યો હતો અને તેને ચંદ્રમૃગ વિષે અતિશય સ્નેહ બંધાયો હતો. આથી ચંદ્રની સાથે તેના દેહો પણ પ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થયા કરતા હતા. હવે એ ભમ્યા કરતા દેહોનો ત્યાગ કરી દઈ મૃગમાં બંધાયેલી પ્રીતિને લીધે આજે પર્વતમાં તે મૃગરૂપ થઈ રહ્યો છે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! ચારેય વિપ-શ્ચિત્ રાજાની સદાકાળ ઉદય પામનારી વાસના તો એક જ હતી; છતાં તે ઉત્તમ અને અધમ ફળ આપનારા અનેક ભાવને કેમ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: મનુષ્યની ઘણા લાંબા કાળ સુધી અભ્યાસ કરાયેલી વાસના બે પ્રકારની હોય છે; એક થોડી દૃઢતાવાળી (**कोमळ**) હોય છે અને બીજી મજબૂત દૃઢતાવાળી (**अतिदृढ**) હોય છે. તેમાંથી થોડી દૃઢતાવાળી (કોમળ) વાસના દેશકાળ અને ક્રિયાના યોગથી બદલાઈ જાય છે અને ઘાટી દૃઢતાવાળી વાસના બદલાતી નથી. જો એક બાજુ દેશ, કાળ અને ક્રિયા આદિની એકતા હોય, તેમ જ બીજી બાજુ વાસનાની એકતા હોય, તો તે બંનેમાં જે વધારે બળવાન હોય તો તે જય મેળવે છે. એવી રીતે દેશકાળના યોગથી થનારા વિભાગને લીધે એ ચારે ય વિપશ્ચિત્ રાજાઓ જુદા જુદા પ્રકારે રહ્યા હતા. એ ચારમાંથી બે અવિદ્યામાં ખેંચાતા જતા હતા. તો એક મુક્ત થઈ ગયો હતો અને એક મૃગરૂપ થઈ રહ્યો હતો. ભ્રાંતિને જ સત્યરૂપે

* આ એકસો ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં અવશિષ્ટ રહેલા બે વિપશ્ચિત્‌ના વૃત્તાંત વિષે વર્ણન આવશે તથા એકને મૃગનો અવતાર આવતાં અંતે રામચંદ્રજીનો સમાગમ થશે એ કહેવાશે.

નિશ્ચળ કરી રહેલા ત્રણે વિપશ્ચિત્ રાજાને અદ્યાપિ પર્યંત તે અવિદ્યાનો અંત દેખાતો નથી. અજ્ઞાન વડે મોટા રૂપમાં દેખાતી આ અવિદ્યા અનંત છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જોતાં તે અવિદ્યા નિર્મૂળ જ છે. જેમ સૂર્યનારાયણના ઉદયથી અંધકારની શોભા જતી રહે છે, તેમ વિજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનો ઉદય થતાં તે તરત ગલિત થઈ જાય છે. થોડા સમયમાં જ તેની વાસનાથી એક બીજું જ બ્રહ્માંડ ખડું થઈ ગયું અને તેમાં પશ્ચિમ દિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાનું જે વૃત્તાંત બન્યું છે તે તમે સાંભળો. તે અતિ દૂર સુવર્ણમય ભૂમિપ્રદેશમાં બ્રહ્મરૂપી મહાચિદાકાશની અંદર કોઈ એક દૃશ્યપણે ફેલાઈ રહેલ એક બ્રહ્માંડરૂપી ભ્રમ છે. તે દૃશ્યરૂપે દેખાતાં છતાં વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ જ છે. તે પશ્ચિમ દિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાને તે દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવ્યું, એટલે તેને વિષે તે પોતે એકલો શમ, દમ તથા ઈશ્વરભક્તિ આદિ શુભ ગુણોના સંસર્ગને લીધે જીવન્મુક્ત વિદ્વાન પુરુષોના મધ્યમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં દૃશ્યના સ્વરૂપને બરાબર ઓળખી લઈ, તે પૂર્ણ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. ત્યાં જ તેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું, એટલે જગતના આકારે દેખાતી અવિદ્યા અને પોતાનો દેહ એ બંને ય ઝાંઝવાના જળની પેઠે ક્યાંય જતાં રહ્યાં; કેમ કે એ બંનેની સ્થિતિ રાગને લીધે જ હતી. આ પ્રમાણે પશ્ચિમદિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાનું સર્વ વૃત્તાંત સ્ફુટ રીતે કહી બતાવ્યું. એવી રીતે બ્રહ્મની પેઠે જ આ અવિદ્યા અનંત છે; કેમ કે તે બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાનમાં જ કલ્પાયેલી છે. એ બ્રહ્મની અંદર તેની સત્તા વડે કલ્પાયેલા જગતમાં લાખોનાં લાખો વર્ષો વ્યતીત થઈ જાય, તોપણ તેનો કશો અંત દેખાતો નથી. સ્વભાવે કરીને તેમાં જ પરમાત્માનો અનુગ્રહ થાય, તો જ કાંઈ ખરું લક્ષ્ય મળી જાય છે. તે અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું ખરું સ્વરૂપ ન ઓળખાયાથી તે મિથ્યા અવિદ્યારૂપ કહેવાય છે; અને જો તેનું વાસ્તવસ્વરૂપ ઓળખાઈ જાય, તો તે શાંત પરબ્રહ્મ રૂપ જ કહેવાય છે. જે કાંઈ અવિદ્યાનો તથા બ્રહ્મનો આ ભેદ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે પણ વસ્તુતઃ જોતાં ભેદરૂપ નથી; કેમ કે એ ભેદ પણ અવિદ્યારૂપ છે અને અવિદ્યા બ્રહ્મરૂપ છે. તે બ્રહ્મ ચિદાભાસરૂપ થતાં તેને ભેદની પ્રતીતિ થાય છે. માટે તે ભિન્નતા ચિદ્રૂપ જ છે. એવી રીતે ભેદબુદ્ધિને લીધે બ્રહ્માંડરૂપી મંડળની અંદર અવિદ્યા વડે ભ્રમણ કરનારા તે અવિવેકી વિપશ્ચિત્ ને સેંકડો યુગો વહી જવા છતાં પણ અવિદ્યાનો અંત મળ્યો નહિ.

રામ બોલ્યા : હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ! ઉત્તરદિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા બ્રહ્માંડરૂપી કપાટને કેમ પ્રાપ્ત થયો નહિ? અને એ વિષેનું આપે કેમ વર્ણન કર્યું નહિ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઉત્પન્ન થતાં તરત જ બ્રહ્માએ પૂર્વકાળમાં પોતાના બે હાથ વડે બ્રહ્માંડમંડળમાં નીચે અને ઉપરના બે વિભાગ કરી દીધેલા છે. આથી ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગથી અતિ દૂર રહેલો છે અને નીચેના ભાગને ઉપરના વિભાગથી ઘણું જ લાંબું અંતર છે. આ બંને વિભાગોનો આશ્રય કરીને જ જળ આદિ આવરણો જાણે રહ્યાં હોય એમ જણાય છે. એ આવરણોને આધાર પણ તેનો જ છે અને તેની અંદર જ તે રહ્યાં છે. બ્રહ્માંડનાં એ બંને કપાટના મધ્ય ભાગમાં આ અપાર, સર્વ તરફ (આગળ, પાછળ વગેરે બાજુમાં) અનંત અને શ્યામ એવું જ કાંઈ દેખાય છે તે આકાશ છે. એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું સમજવું છે. તેની અંદર જળ આદિ આવરણો કશો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી અને તેમાં રહ્યાં પણ નથી. તે પોતે નિર્મળ છે. ચારે બાજુ તે પોતે શૂન્ય છે. પ્રલયકાળની કલ્પના કરનારાઓએ તેને બીજાઓ(ભૂતો)ના આધારરૂપ કહ્યું છે. ઉત્તર દિશાવાળા વિપશ્ચિત રાજા ચારે બાજુ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવા માટે મોક્ષ થતાં સુધી જાણે અત્યંત દીક્ષિત થઈ રહ્યો હોય તેવો દેખાતો હતો. તે નક્ષત્રચક્રની પેઠે આકાશમાર્ગે ગયો હતો. આ અનંતરૂપે પ્રતીતિમાં આવતી અવિદ્યા બ્રહ્મરૂપ જ છે, કેમ કે તે

તેની અંદર જ કલ્પાયેલી હોવાથી તેનાથી જુદી નથી. જ્યાં સુધી તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની સત્તા ભાસે છે; પરંતુ જ્યારે તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખાઈ જાય છે, ત્યારે તેની સત્તા પ્રતીતિમાં જ આવતી નથી." એવી રીતે તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ એકબીજાથી ઘણે દૂર પરમાકાશની અંદર અવિદ્યા સંબંધી કોઈ બીજાં જ જગતોમાં ભમ્યા કરે છે. તેમાંથી કોઈ એક તો મુક્ત થઈ ગયેલો છે, કોઈ એક મૃગરૂપ થઈ રહેલો છે અને બીજા બે તો પૂર્વના દૃઢ સંસ્કારને પરસ્પર વશ બની જઈ અદ્યાપિ ભમ્યા કરે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આપની જો મારા તરફ કૃપા હોય, તો કહો કે, એ વિપશ્ચિતો કેવા જગતમાં ભમતા રહે છે? અને તેઓ એકબીજાથી કેટલે દૂર રહેલા છે? હે મહારાજ! જે જગતની અંદર એ વિપશ્ચિત્ રાજાઓ થયા, તેઓ કેટલો પંથ કપાયા પછી આવે તે કહો; કેમ કે અહીં આપે જે અમને આખ્યાન કહ્યું, તે અતિ આશ્ચર્યકારક છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! અવિદ્યામાં ભ્રમણ કરી રહેલા બે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ જે જગતની અંદર રહેલા છે, તે જગત યત્ન વડે પણ આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય તેમ નથી. ત્રીજા વિપશ્ચિત્ રાજા મૃગપણાને પ્રાપ્ત થયેલો છે અને જે જગતની અંદર રહેલો છે, તે જગત કદાચિત્ આપને દૃષ્ટિગોચર થાય ખરું.

રામ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠઋષિ! મૃગપણાને પ્રાપ્ત થયેલો વિપશ્ચિત્ રાજા જે જગતની અંદર રહેલો છે, તે જગત ક્યાં છે? એ આપ મને યથાર્થ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પોતાની પૂર્વની જન્મભૂમિથી અતિ દૂર પ્રદેશમાં જઈ પરબ્રહ્મરૂપી મહાકાશની અંદર એ વિપશ્ચિત્ રાજા જે જગતમાં મૃગભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે, તે વિષે તમે સાંભળો. જેની અંદર તે મૃગભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલો છે, તે આ ત્રિલોકી જ છે એમ તમે સમજો. વળી જેમાં આ ત્રિલોકી રહી છે, તે પરમાકાશ છે. આ ત્રિલોકી વિપશ્ચિત્ રાજાના પૂર્વ જન્મના પ્રદેશથી અતિ દૂર આવેલી છે.

રામ બોલ્યા : એ વિપશ્ચિત રાજા આ જગતમાંથી જ દિશાઓનાં અંત જોવાની વાસનાથી તે ગતિને પ્રાપ્ત થયો હતો, તો પાછો તે અહીં જ મૃગભાવને કેમ પ્રાપ્ત થયો? અને એ વાત (ફરીને અહીં આવ્યા સિવાય અહીં જ પાછી મૃગરૂપે અવતરવાની વાત) શી રીતે ઘટી શકે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેવી રીતે અવયવી પોતાના અવયવોને નિરંતર બરાબર રીતે જાણે છે, તેવી રીતે હું બ્રહ્મરૂપ મારા આત્માની અંદર રહેલાં સર્વ બ્રહ્માંડોને જાણું છું. એ બ્રહ્માંડો અનિયત સ્થિતિવાળાં છે, પ્રલયને પ્રાપ્ત થનારાં છે, નાના પ્રકારના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે, અનેક છે, પરસ્પર અદૃશ્ય છે, એક ચિદાકાશની અંદર જ કલ્પાયેલાં હોવાથી પરસ્પર ઓતપ્રોત જેવાં છે અને પૃથ્વીના વિકારરૂપ પટતંતુ આદિના સ્વરૂપની પેઠે તેઓ બ્રહ્મની અંદર પ્રતીતિમાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી! એ અનેક બ્રહ્માંડોની અંદર કોઈ એક બ્રહ્માંડની પદ્ધતિ અહીંની પદ્ધતિ જેવી જ છે. તેની અંદર આ વૃત્તાંત બનેલું છે, તે જાણે અહીં જ બન્યું હોય, તેમ મેં તમને અહીં કહી બતાવ્યું છે. એ વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પોતપોતાની વાસના વડે કલ્પિત એવાં જુદાં જુદાં અનેક જગતોની અંદર જુદા જુદા દેહો વડે અનંત આકાશમાં પ્રથમ વર્ણવેલાં દિશાઓનાં અંતરોમાં ભમતા હતા. તેમાં પૂર્વ દિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા તેટલા સમય સુધી પોતાના ધારેલાં કાર્યમાં (ઉત્સાહયુક્ત) બુદ્ધિવાળો હતો અને તે અનેક જગતરૂપી ભ્રમમાં ભ્રમણ કરી કાકતાલીયયોગથી આ બ્રહ્માંડમાં જ કોઈ એક પર્વતની ગુફામાં મૃગરૂપ થઈ રહેલો છે. ઘણે દૂર અનેક જગતોમાં ભ્રમણ કરી એ વિપશ્ચિત્ રાજા જે સૃષ્ટિની અંદર મૃગરૂપ થઈ રહ્યો છે, તે આ જ સૃષ્ટિ છે; એ વાત પણ ચિદાકાશની અંદર કાકતાલીયની પેઠે કલ્પાયેલી છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જો આપ કહો છો તેમ હોય, તો તે કઈ દિશામાં, કયા દેશમાં, કયા પર્વતમાં અને કયા વનમાં મૃગરૂપ થઈ રહેલો છે? તે આપ કહો. એ મૃગ હમણાં શું કરે છે? શી રીતે તે ઘો-ખડને ચાવે છે? સર્વ ધાન્ય વડે ભરપૂર રસમય ભૂમિમાં નિવાસ કરનાર અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જાણે શિથિલ જ્ઞાનવાળો થઈ ગયો હોય તેવો થઈ રહેલો એ મૃગ પોતાના ઉદાર પૂર્વજન્મનું સ્મરણ ક્યારે કરશે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ત્રિગર્ત દેશના રાજાએ મને જે ક્રીડામૃગ ભેટ તરીકે આપેલો છે અને જે હમણાં આપણાં ક્રીડામૃગોના ગૃહમાં રહેલો છે, તે જ એ વિપશ્ચિત્ રાજા છે, એમ તમે સમજો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : આ વાત સાંભળી સભામાં વિસ્મયને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા શ્રીરામચંદ્રજીએ એ ક્રીડામૃગને બોલાવી લાવવા માટે અનેક બાળકોને મોકલ્યા. એ સુંદર મૃગને બોલાવી લાવતાં તેણે વિશાળ સભાની અંદર પ્રવેશ કર્યો અને સર્વ સભ્યોના સમૂહે તેને પુષ્ટિવાળો તથા પ્રસન્ન દીઠો. પોતાના દેહમાં રહેલાં બિંદુઓ વડે તે તારાઓરૂપી બિંદુઓવાળા આકાશનું અનુકરણ કરતો હતો અને પોતાના કટાક્ષપાતરૂપી કમળોની વૃત્તિ વડે એ સુંદરીઓનો પણ તિરસ્કાર કરતો હતો. એ ક્રીડામૃગ પોતાને જોવાને આતુર થઈ રહેલી સભા તરફ પણ લક્ષ આપતો નહતો અને પોતાના ભય ભરેલા કટાક્ષો વડે સભાના સ્તંભ આદિમાં જડેલ શ્યામ મરકતમણિની કાંતિઓને ભ્રાંતિથી લીલું ઘાસ સમજી તેને ખાવા દોડતો હતો. કાન, નેત્ર અને ગ્રીવાને ઊંચી કરીને તે અસ્થિર અને નિવારણ ન કરી શકાય એવી પોતાની સ્થિતિ વડે તથા તેવા જ કાન, આંખ, ગ્રીવા આદિને ઊંચાં રાખીને વેગથી ફરતો હતો, તેથી સભાજનો વ્યાકુળ થઈ જતા હતા. એ મૃગને જોઈ રાજાઓ, મુનિઓ, મંત્રીઓ અને સર્વ સભ્ય લોકો 'અહો! માયા અનંત છે' એમ જાણી ઘણા લાંબા કાળ સુધી વિસ્મિત થઈ રહ્યા. સર્વ સભાસદોના અવલોકનરૂપી ઘાટી કમળની વૃષ્ટિ વડે તે મૃગ જાણે શ્યામ બની ગયો હતો અને નાના પ્રકારનાં રત્નોનાં કિરણોના સમૂહ વડે તે સુશોભિત હતો. એ મૃગને જોઈ રહેલી એ સભા અંદર આશ્ચર્યનો અનુભવ કરતી હતી અને તે ચિત્રમાં આલેખેલી કમલિનીની જેમ વિસ્મયથી જાણે કે સ્તબ્ધ થઈ રહી હતી! ૧—૫૩

आश्चर्यचर्वणसुविस्मितसर्वलोका सर्वावलोकनघनोत्पलवर्षकृष्णम् । रत्नांशुजालकचितं मृगमीक्षमाणा सासीत्सभा कमलिनी लिपिनिर्मितेव ॥ ५३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિન્મૃગલાભ' નામનો સર્ગ ૧૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૦ મો*

મૃગનો અગ્નિમાં પ્રવેશ

वाल्मीकिरुवाच ।

अथ राम उवाचास्य मुने केन विपश्चितः । स्यादुपायेन दुःखान्तः प्राक्तनात्मोदयादिति ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : પછી રામચંદ્રજીએ પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ! કયા ઉપાયથી આ વિપશ્ચિત્ રાજાનો પાછો પોતાનો પૂર્વદેહ (વિપશ્ચિત્ રાજાના દેહ)નો આવિર્ભાવ થાય, તેને અનાદિસિદ્ધ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનો ઉદય થાય અને તેના દુઃખનો અંત આવે? આપ તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે પુરુષને ઘણા કાળ સુધી કરેલી જે દેવની ઉપાસના વડે પ્રથમ વારંવાર પોતાના મનોરથની સિદ્ધિ થઈ હોય, તે પુરુષની તે દેવ વિનાની પછી આગળ ઉપર પણ પોતાના ઇચ્છિત મનોરથની સિદ્ધિ થતી નથી. કદાચિત્ થાય તો પણ તે શોભતી નથી, તેમ જ તે પરિણામે સુખ આપનારી, હિતરૂપ કે ઉત્તમ ફળ આપનારી થતી નથી. આ વિપશ્ચિત્ રાજાને અગ્નિ શરણ (દૈવત)રૂપ છે; માટે આ મૃગ

---

* આ એકસોત્રીસમા સર્ગમાં વસિષ્ઠઋષિના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિની અંદર એ મૃગનો પ્રવેશ થતાં, તેને પોતાના પ્રથમના વિપશ્ચિત્ રાજાના દેહનો લાભ લઈ પૂર્વની સ્મૃતિ થશે, એ વિષે વર્ણન આવશે.

તેની અંદર પ્રવેશ કરવાથી નિર્મળ થયેલા સુવર્ણની પેઠે પોતાના પૂર્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. હમણાં જ હું એ ક્રિયા કરું છું અને તમને દેખાડું છું તે તમે સર્વ જુઓ. આ મૃગ આપણી પાસે જ હમણાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એ પ્રમાણે કહી શ્રેષ્ઠ ચેષ્ટાવાળા શ્રીવસિષ્ઠઋષિએ પોતાના કમંડલુના જળ વડે આચમન કર્યું અને શાસ્ત્રપદ્ધતિને અનુસાર ઈંધન વગરના જ્વાળાઓના સમૂહરૂપે રહેલા અગ્નિનું ધ્યાન કર્યું. એ ઋષિના ધ્યાન વડે સભાના મધ્યપ્રદેશમાંથી અંગારાના આકાર વિનાનો, ઈંધનથી રહિત, સ્વચ્છ અને ધમધમાટ કરી રહેલો જ્વાળાઓનો સમૂહ પ્રકટ થઈ ગયો. એ અગ્નિમાં ધુમાડાનો કે કાજળનો કશો સંપર્ક નહોતો. એ જ્વાળાઓનો સમૂહ અત્યંત મનોહર તથા દેદીપ્યમાન કાંતિવાળો હતો અને સુવર્ણમય મંદિરના જેવો રમણીય દેખાતો હતો. તેનો આકાર વિકસિત થયેલાં કેસૂડાંના પુષ્પના જેવો હતો. અને સંધ્યાકાળના વરસાદનાં વાદળાંની પેઠે તે ખીલેલો જણાતો હતો. તે જ્વાળાઓનો સમૂહ જોઈને સર્વ સભ્યો દૂર જતા રહ્યા હતા અને તેને જોતાં જ તે મૃગે પોતાના પૂર્વકાળના (રૂઢ થઈ રહેલા) ભકિતભાવ વડે આદરપૂર્વક દર્શનના ક્રમથી હર્ષ બતાવ્યો. પછી અગ્નિનાં દર્શન કરી ક્ષીણ પાપવાળો થઈ રહેલો અને તેમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા રાખનારો તે મૃગ દૂરથી જેમ સિંહ ઊછળે તેમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા માટે ઊછળ્યો.તેટલામાં મુનિવર્ય વસિષ્ઠઋષિએ પોતાના ધ્યાનની અંદર વિચાર કરીને એ મૃગને પોતાના દૃષ્ટિપાત વડે ક્ષીણપાપ (નિષ્પાપ) કરી દીધો અને તેઓ અગ્નિને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે ભગવન્ અગ્નિ! આ મનોહર મૃગને તેની પૂર્વકાળની ભકિતનું સ્મરણ કરી, આપ કૃપા કરી પાછો વિપશ્ચિત્ રાજારૂપ બનાવી દો. વસિષ્ઠઋષિ આ પ્રમાણે બોલતા હતા, ત્યાં ઘણા વેગથી છોડેલું બાણ જેમ લક્ષ્યમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે રાજસભામાં નિર્મુકત થયેલા તે મૃગે વેગથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. જેમ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલો પુરુષ તેમાં પ્રવિષ્ટ થયા જેવો દેખાય છે, તેમ એ મૃગને પણ સર્વ સભ્યોએ જ્વાળાના સમૂહમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જોયો. ત્યારે તેનું શરીર સંધ્યાકાળનાં રાતાં વાદળાના જેવા જ્વાળાના સમૂહમાં સ્પષ્ટ રીતે વિશ્રાંત થયેલું દેખાતું હતું. પછી જ્વાળાઓના અંદરના ભાગરૂપી આકાશમાં એક ક્ષીણ વાદળાની પેઠે રહેલા એ મૃગે મૃગભાવને છોડી દીધો અને તે સર્વને દેખાય તે પ્રમાણે મનુષ્યના આકારે થઈ ગયો. હવે તે રાજા જ્વાળાની અંદર સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળો, પવિત્ર આકારવાળો અને મનોહર અવયવવાળો જણાવા લાગ્યો. જાણે સૂર્યબિંબમાં સૂર્યનારાયણ રહ્યા હોય, ચંદ્રબિંબમાં ચંદ્રમા રહ્યા હોય, મહાસાગરના કે મહાનદીના જળમાં વરુણદેવ રહ્યા હોય અથવા તો સંધ્યાકાળમાં ચંદ્રમા રહ્યા હોય તેમ તે અગ્નિમાં અત્યંત દેદીપ્યમાન થઈ રહ્યો. વળી આંખની કીકીમાં, અરીસામાં, જળમાં અને મણિમાં જેમ પ્રતિબિંબ રહે છે, તેમ તે અગ્નિરૂપી આધારની અંદર રહ્યો હતો. જાણે ભકિત જ પુરુષના આકારે થઈ રહી હોય તેવો જણાતો હતો અને સૂર્યના જેવો મહા જાજ્વલ્યમાન લાગતો હતો. ત્યાર પછી પવન વડે બુઝાઈ ગયેલા દીવાની પેઠે અને આકાશમાંથી જતાં રહેતાં સંધ્યાકાળના વાદળાંની પેઠે એ સભાના મધ્યમાંથી જ્વાળાઓનાં સમૂહ કોણ જાણે કયાંય જતો રહ્યો. હવે ત્યાં દેવમંદિરની ભીંતો પડી જતાં તેની અંદર રહેલા વિષ્ણુ આદિ દેવની પ્રતિમાની પેઠે અને પડદામાંથી બહાર નીકળેલા નટની પેઠે માત્ર એક પુરુષ જ જોવામાં આવતો હતો. તેણે અક્ષમાળાને ધારણ કરી હતી, તેની આકૃતિ શાંત હતી, તેણે સુવર્ણનું યજ્ઞોપવિત પહેર્યું હતું અને અગ્નિથી બળી જવાથી પવિત્ર થયેલાં શુદ્ધ વસ્ત્રો વડે તેનું આખું શરીર ઢંકાયેલું હતું. વળી તે જાણે તત્કાળ ઉદય પામેલો ચંદ્રમા જ હોય એવો મનોહર દેખાતો હતો. તેના વેષનો આભાસ જોઈને સર્વ સભ્યો કહેતા હતા કે, 'અહો! આની કેવી કાંતિ છે!'

તેથી અને સૂર્યનારાયણની પેઠે તેની પ્રતિભા પડતી હતી તે કારણે લોકો તેને 'ભાસ' નામથી બોલાવવા લાગ્યા. આ પુરુષ જાણે મૂર્તિમાન સૂર્યનો જ આભાસ હોય તેવો છે તેથી એ 'ભાસ' નામથી ઓળખાશે, એમ સભામાં બેઠેલા કેટલાક પુરુષોએ કહ્યું. આથી તે 'ભાસ' નામથી કહેવાવા લાગ્યો. ત્યાર પછી એ ભાસ ત્યાં જ બેસી ધ્યાનાવસ્થિત થઈ ગયો અને તેણે પોતાના શરીર ઉપર વીતેલા પોતાના આગળના સર્વ વૃત્તાંતનું સ્મરણ કર્યું. તે સમયે સર્વ સભ્ય લોકો આશ્ચર્યને લીધે ચેષ્ટારહિત થઈને સ્વરૂપસ્થિતિમાં જ સ્થિર થઈ ગયા અને ભાસ એક મુહૂર્તમાં જ નિર્બાધપણે પોતાના પૂર્વવૃત્તાંતનું સ્મરણ કરી વ્યુત્થિત દિશાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. તે ધ્યાનરૂપી પ્રકાશમય સ્થિતિમાંથી જાગ્રત થયો અને તેણે ત્યાંથી ઊઠીને ક્રમપૂર્વક સભા તરફ જોયું. સભામાં આવીને શ્રીવસિષ્ઠ ઋષિને હર્ષ વડે પ્રણામ કર્યા અને તેણે કહ્યું કે, 'હે જ્ઞાનસૂર્ય! મને પ્રાણ આપનાર હે મહારાજ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું.' શ્રીવસિષ્ઠઋષિએ પણ તેના મસ્તક ઉપર પોતાના હાથ વડે સ્પર્શ કરી કહ્યું કે, 'હે રાજન્! આજે ઘણા લાંબા સમયથી દેખાતી તારી અવિદ્યાનો ક્ષય થઈ જાઓ.' એ પછી ભાસે રામચંદ્રજીને નમન કરી સ્પષ્ટપણે કહ્યું કે, 'તમારો જય થાઓ.' એટલે દશરથરાજા આસનથી જરા ઊભા થયા અને જાણે હસતા હોય તેમ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

દશરથરાજા બોલ્યા : હે રાજન્! તમે ભલે આવ્યા. આ આસન ઉપર બેસો. અનેક સંસારમાં ભટકવારૂપી વિસ્તીર્ણ ભાર વડે થાકી ગયેલ હે રાજન્! તમે અહીં વિશ્રામ લો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણે દશરથરાજા બોલ્યા, એટલે ભાસ નામનો એ વિપશ્ચિત્ રાજા વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓને પ્રણામ કરીને પોતાના આસન ઉપર બેઠો.

દશરથરાજા બોલ્યા : અહો! કેવી ખેદની વાત છે! જેમ વનનો હાથી બંધનમાં આવી જતાં દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તેમ આ વિપશ્ચિત્ રાજાએ અવિદ્યાને લીધે ઘણા લાંબા કાળ સુધી દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે! અહો! અવિદ્યારૂપી દુષ્ટ દૃષ્ટિવાળા પુરુષની ગતિ અતિ વિષમ છે; કેમ કે તે શૂન્ય આકાશની અંદર જ સૃષ્ટિના આડંબરની ભ્રાંતિને દેખાડે છે. આશ્ચર્ય છે કે વિશાળ આત્મારૂપી ચિદાકાશની અંદર અનંત જગતો રહેલાં છે અને ઘણા લાંબા કાળ સુધી આ વિપશ્ચિત્ રાજાએ તેમાં ભ્રમણ કરેલું છે. અહો! માયાના સ્વભાવરૂપી આ દૃશ્યનો વૈભવ વસ્તુતઃ જોતાં સાવ શૂન્ય જ છે, છતાં તેનો આ કેવો મહિમા છે! તે પોતે શૂન્ય છે, છતાં આકાશના જેવા અસંગ ચિદાકાશના એકરસ સ્વરૂપની અંદર તે અનેક જગતના આકાર પ્રતીતિમાં આવે છે! ૧—૩૫

व्योमात्मनोऽपि महिमायमहो नु कीदृगस्य स्वभावविभवस्य चिदात्मवृत्तेः । यः शून्य एव परमात्मघनेऽम्बरेऽन्तरेवंविधानि विविधानि जगन्ति भान्ति ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મૃગવહ્નિ પ્રવેશ' નામનો સર્ગ ૧૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૧ મો*

વટધાના નામના રાજપુત્રોની કથા

દશરથ उवाच

क्लिष्टोऽयं यदविद्यार्थे विपश्चिदविपश्चितः ।
तदहं चेष्टितं मन्ये कष्टोऽवस्तुनि किं ग्रहः ॥१॥

દશરથરાજા બોલ્યા : આ વિપશ્ચિત્ રાજા દિશાઓનો અંત જોવારૂપી અવિદ્યાના ઉદ્દેશથી ક્લેશ પામ્યો હતો, આત્મજ્ઞાનથી રહિત હતો, તેથી તેની આ સર્વ ચેષ્ટા વૃથા ભ્રાંતિરૂપ જ હતી; કેમ કે એવી મિથ્યા વસ્તુમાં દુરાગ્રહ રાખવો એ ક્લેશ આપનાર જ છે.

* આ એકસો એકત્રીસમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિએ વટધાના નામના રાજપુત્રની કથા કહી. તેનાથી પ્રેરાયેલો તે વિપશ્ચિત્ રાજા પોતાની ભ્રાંતિનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરશે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એ સમયે ત્યાં રાજાની પાસે બેઠેલા વિશ્વામિત્રઋષિ પ્રસંગને લગતાં વાક્યો બોલ્યા: 'હે મહારાજ! ઉત્તમ બોધ નહિ પામેલા અનેક પુરુષોને આવાં વિલક્ષણ પ્રકારનાં અનેક ભ્રાંતિરૂપી જ્ઞાનો હોય છે અને તેથી વાસના વડે ખડાં થઈ ગયેલાં તેવા જ પ્રકારનાં અનેક જગતો હોય છે. આજ સત્તાર લાખ વર્ષ સુધી પોતાનો બંધાયેલો નિશ્ચય ક્ષીણ થયો નથી, તેથી વટધાના નામના રાજપુત્રો આ વિપશ્ચિત્ રાજાની પેઠે હજી પૃથ્વીની અંદર ભ્રમણ કરી રહેલા છે. ભૂમિનો અંત જોવા માટે તે રાજપુત્રો ઉદ્વેગરહિત થઈ મંડી રહ્યા છે અને વહ્યા જતા નદીના પ્રવાહની પેઠે તેઓ આજ સુધી નિવૃત્ત થતા નથી. આ મહાવિશાળ લોક વર્તુલ આકારનો છે. તે આકાશની અંદર રહેલો છે. બાળકના સંકલ્પની વૃક્ષની પેઠે તે એક હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પના નિશ્ચયરૂપ છે. આકાશની અંદર અદ્ધર લટકી રહેલા અને મધ વડે લીંપાયેલા દડામાં જેમ દશે દિશામાં કીડીઓ ફર્યા કરે છે, તેમ આ લોકના આધારે રહેનાર સર્વ જીવો પણ દશે દિશાઓની અંદર નિરંતર ભમ્યા કરે છે. ભૂગોળના જે અવયવો તેના નીચેના ભાગમાં રહ્યા છે અને જે અવયવો તેના ઉપરના ભાગમાં રહ્યા છે; તેમાં જ્યારે તે ભાગમાં જે જીવો રહે છે, ત્યારે તે ભાગમાં તે જીવો નિવાસ કરતા ભમે છે. અંતરિક્ષમાં રહેનારી મંદાકિની આદિ નદીઓ અને સૂર્ય—ચંદ્ર આદિ સહિત સર્વ નક્ષત્રમંડળ વાયુના બંધનને લીધે ઘણા દૂરથી ભૂગોળનો જ આશ્રય કરી રહે છે. અને તેઓ તેનો સ્પર્શ ન કરતાં નિરંતર ઊંચે ભમ્યા કરે છે. આકાશ જ્યોતિશ્ચક્ર સહિત એ ભૂગોળનુ વેષ્ટન કરીને અહીં જ સર્વ દિશાઓમાં રહેલું છે. તે સર્વ દિશાઓમાં ઉપરના ભાગમાં રહેલું છે અને પૃથ્વી નીચેના ભાગમાં રહેલી છે. એ ભૂગોળના નીચેના ભાગમાં જે પદાર્થો રહ્યા છે, તેઓ તે તે પ્રદેશોમાં તે તે અવયવોને પ્રાપ્ત થતાં જ ગતિ કરતા રહે છે. જે આકાશભાગની અંદર પક્ષી આદિ ઊડીને ગતિ કરે છે, તેને ઊર્ધ્વભાગ કહેવામાં આવે છે. હે દશરથરાજા! એ ભૂગોળમાં કોઈ એક દેશમાં વટધાના નામના રાજાઓ છે. તેમના કુળમાં પૂર્વકાળમાં ત્રણ રાજપુત્રો થયા હતા. આ વિપશ્ચિત્ રાજાની પેઠે જ દૃશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવતા પૃથ્વી આદિ જગતનો અંત જોવાનો દૃઢ નિશ્ચય બાંધીને તેઓ પણ દૃશ્યનો અંત જોવા માટે નીકળી પડયા હતા. અનેક દ્વીપોમાં તથા સમુદ્રોમાં પૃથ્વી પછી જળ અને વળી પાછી પૃથ્વી, એમ ક્રમે કરી ઘણા કાળ સુધી ભ્રમણ કરતા તેમ જ વચમાં (મરણ થવાથી) નવાં નવાં શરીરો ધારણ કરી લેતા એ રાજપુત્રોનો ઘણો લાંબો સમય એમ જ ચાલ્યો ગયો. સ્વચ્છ દડાની ઉપર લાગી રહેલી ફરતી કીડીઓની પેઠે નિરંતર ભૂગોળમાં ભ્રમણ કરી રહેલા એ રાજપુત્રો આજ સુધી દૃશ્યના અંતને પામ્યા નથી, પણ બીજા નવા દેશાંતરનો તેમને અનુભવ થતો રહે છે. હે મહારાજ! તેઓ આજ સુધી આકાશની અંદર અદ્ધર રહેલા દડા ઉપર ફર્યા કરતી કીડીની પેઠે દૃશ્યમાં જ ગૂંચવાઈ રહેલા છે, છતાં તેમને તેમાં કશો ખેદ થતો નથી. આ ભૂગોળના જે જે દેશોમાં તે જાય છે, તે તે દેશોમાં તેમને અજ્ઞાનીની પેઠે જ ઉપર અને નીચે દિશાઓનો દેખાવ નજરે આવે છે. હે મહારાજા દશરથ! તેઓ કહે છે કે, 'આપણે ઉદ્યોગ કરતાં છતાં હજી દૃશ્યના અંતને પ્રાપ્ત થયા નહિ, માટે હજી પણ અહીંથી આગળ ચાલીએ ' એવી રીતે, આ અનંત દૃશ્ય વિષે વિચાર કરીએ તો આ કશું છે જ નહિ. સર્વ ચિદાકાશના (હિરણ્યગર્ભના) સંકલ્પનો એક આડંબર છે. આ જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સ્વપ્નમાં દેખાતી સ્વપ્નસૃષ્ટિના જેવું છે, સંકલ્પરૂપ છે, અનંત છે અને અજ્ઞાન વડે જ ખડું થયેલું છે. સંકલ્પ કિંવા કલ્પનાનું મૂળ અધિષ્ઠાન વિચારતાં તે બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મ જ એ સંકલ્પના આકાર વિવર્તરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે. વસ્તુતઃ જોતાં એ બંને ચિદ્રૂપ જ છે. જેમ શૂન્યપણું અને આકાશ એમાં કશો

ભેદ નથી, તેમ એ બંનેમાં પણ કશો ભેદ નથી. જળના પ્રવાહમાં થયા કરતાં ચકરી, તરંગ તથા પરપોટા આદિ તેના વિવર્તની પેઠે આ ચિન્માત્ર-તત્ત્વની અંદર જે કાંઈ વિવર્તરૂપે ભાસે છે, તે તેના જેવું જ છે. તેનાથી જુદો બીજો કશો પદાર્થ હોય એવો સંભવ જ નથી. આથી તેને બીજા કોની ઉપમા આપી શકાય? ચિદાકાશની અંદર પ્રથમથી જ આ જગતનો અભાવ છે. તેથી આ જગત શૂન્યરૂપ છે. જો એમ છે, તો પછી ચિદાકાશ જ સત્ય છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. તે ચિદાકાશ પોતે જ જગતના આકારે જાણે થઈ રહેલું હોય તેમ ભાસે છે. સૃષ્ટિ તથા પ્રલય એ બંને ચિદાકાશથી જુદાં નથી. ચિદ્રૂપ પરમતત્ત્વ કર્મ અને વાસના અનુસાર જેવી જેવી કલ્પનાનો આશ્રય કરે છે, તેમાં જ તે આસક્તિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જડ—ચેતનરૂપે પ્રતીતિમાં આવતા પોતાના (મનોવેદ્ય) સંસારો વડે તે જેમ પ્રથમ ઘણા લાંબા કાળ પર્યંત સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો, તેમ આગળ પણ ઘણા લાંબા કાળ સુધી (મોક્ષ પર્યંત) તે સ્થિતિ કરે છે. ચિદાત્માનું એક દૃશ્ય અને બીજું અદૃશ્ય એમ બે રૂપ છે. તેમાંથી અદૃશ્ય રૂપ અવિનાશી છે. જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એ અવિનાશી તત્ત્વ જ પોતે આ જગત-ના આકારે ભાસે છે. પણ એ તત્ત્વ વસ્તુતઃ જોતાં જાણે કશારૂપ ન હોય એમ ભાસે છે. જેમ શૈલના ઉદરમાં શિલાઓ રહી છે, તેમ ચિદાત્મારૂપી એક અણુની અંદર સમસ્ત જગતના અનુભવરૂપી અણુઓ રહેલા છે. તે અણુઓ સ્વચ્છ છે અને ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશરૂપે રહેલ છે. તેઓ અવ્યાકૃત આત્માની અંદર સ્વભાવરૂપે (અવિદ્યારૂપી) આવરણવાળા આત્મા-રૂપે રહેલા છે. અને અવિદ્યારહિત શુદ્ધ ચૈતન્યની અંદર તો તેઓ છે જ નહિ; કેમ કે તેઓ તેથી જરા પણ જુદા નથી. હે નિપુણ બુદ્ધિવાળા સભાસદો! આ જે બ્રહ્મનું પ્રકાશમય સ્વરૂપ ચારે બાજુ વ્યાપ્ત છે, તે જ સારી પેઠે પૂર્વાપર વિચાર કરતાં જગતરૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલું છે, એમ કહી શકાય. અહો! અતિ આશ્ચર્ય છે કે, આ શુદ્ધ ચિદાત્મા પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ ન થયા છતાં નાના પ્રકારની અવિદ્યા-યુક્ત બુદ્ધિ વડે નાના પ્રકારની બની જઈ 'હું જીવરૂપ છું' એમ સમજી ગ્લાનિ પામે છે! વિપશ્ચિત્ એવા બીજા નામને ધારણ કરી રહેલા હે રાજા ભાસ! તમે દૃશ્યપ્રપંચમાં કેટલું દીઠું? કેટલું ભ્રમણ કર્યું? અને તમને તે સંબંધી કેટલું સાંભળે છે? તમે તે સર્વ કહો.

ભાસ બોલ્યો: દૃશ્યપ્રપંચમાં મેં ઘણું જોયું છે, કશા ખેદને ન પામતાં મેં બહુ ભ્રમણ કર્યું છે અને અનેક પ્રકારે જે બહુ મારા અનુભવમાં આવ્યું છે, તે સર્વ મારા સ્મરણપથમાં છે. હે મહારાજ! તે મહાવિશાળ અનંત આકાશ-(અવ્યાકૃત આકાશ)ને પ્રાપ્ત થઈ મેં ઘણા છેટે જુદાં જુદાં શરીરો વડે અનેક મોટાં સુખ—દુઃખોનો અનુભવ કર્યો અને અનંત જગતોનો પણ અનુભવ કર્યો. હે મહાત્મા! હું અગ્નિના વરદાનને લીધે દિશાઓનો અંત જોવામાં એક દૃઢ ચિત્તવાળો થઈ ગયો હતો. વળી વર અને શાપના યોગથી મેં વિચિત્ર દેહો વડે અનંત દૃશ્યોનો અનુભવ કર્યો હતો અને અનેક જન્માંતરો-રૂપી ચકરીઓમાં ગોથાં ખાધાં હતાં. હું પ્રત્યેક બ્રહ્માંડની અંદર નાના પ્રકારના દેહો વડે ભમતો હતો, છતાં મને પૂર્વજન્મનો દૃઢ નિશ્ચય ભુલાઈ ગયો નહોતો. આથી આ દૃશ્યરૂપે દેખાતી પૃથ્વી આદિના સ્વરૂપે પથરાઈ રહેલી અવિદ્યાનો અંત જોવા માટે હું વેગ વડે દૃઢ યત્નવાળો થઈ ગયો હતો. મરણસમયે મારા જોવામાં વૃક્ષો આવ્યાં હતાં, તેથી મારું ચિત્ત તેમને વિષે બંધાઈ ગયું હતું. આ સંસારના વેગને લીધે મને તેવા દેહનું ગ્રહણ કરવાની પ્રીતિ થઈ અને હું વૃક્ષ થઈને અવતર્યો. હજાર વર્ષ સુધી બહાર કશી પ્રાણ-ચેષ્ટા ન થવાને લીધે, મનને અંદર જ ધારણ કરી રાખી હું એ વૃક્ષમાં અહંતાનું અભિમાન બાંધી બેઠો અને મેં જીવ વડે અનેક દુઃખ અનુ-ભવ્યાં. આમ હું પૂર્વાપરનો વિચાર કરનારા ચિત્ત

વિનાનો થઈ રહ્યો. ત્યાં હુ પુષ્પ-ફળ આદિની ઉત્પત્તિ કરવા અને તેમનો વિસ્તાર કરવા, કંદની પેઠે પૃથ્વીના રસને તથા ઋતુ આદિ કાળને પરતંત્ર થઈ રહ્યો હતો. હું સેંકડો વર્ષ સુધી સુવર્ણના જેવા તેજોમય વર્ણવાળો, વૃક્ષનાં પાંદડાં જેવા લાંબા કાનવાળો, દૂર્વાના અંકુરોનું ભક્ષણ કરવામાં અને ગાન સાંભળવામાં દૃઢ આસક્તિવાળો, વનમાં રહેનારા મૃગોમાં બીજાના થોડા બળવાળો તથા નાના દેહવાળો અને કોઈની પણ હિંસા નહિ કરનારો મેરુપર્વતના મૃગરૂપે થઈ રહ્યો હતો. ક્રૌંચપર્વતમાં આવેલી કાંચનમય ગુફાઓમાં હું પચાસ વર્ષ સુધી શરભ થઈને રહ્યો. તે સમયે હું મારી પીઠને આઠ ચરણ વડે સંભાળી રાખતો હતો. ત્યાં મારો મરણસમય આવ્યો, ત્યારે મેઘમાંથી નીચે પડનાર કરાઓના જળરૂપી નિમિત્તને લીધે હું મેઘની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પર્વતનાં શિખરોમાંથી ચડવાઊતરવા આદિના ક્લેશને પામ્યો અને એમ મૃત્યુ પામ્યો. પછી હું વિદ્યાધરનો જન્મ પામ્યો. ત્યારે મલયાચલના શિખરની તથા મંદરાચલની અંદર મંદારવૃક્ષ, ચંદનવૃક્ષ તેમ જ કદંબવૃક્ષોની લતારૂપી ઘરોને વિશે મેં કાળા અગરુનાં વૃક્ષોનો સ્પર્શ કરી આવેલ શીતળ સુગંધથી પવનની સાથે વિદ્યાધરીઓના મૈથુનધર્મમાં એ વિદ્યાધરીઓની કળાઓરૂપી અમૃતનો અનુભવ કર્યો હતો. એ પછી હું બ્રહ્માજીના હંસના પુત્રરૂપે જન્મ્યો હતો અને મેં મેરુપર્વતની ઉપર ગંગાનદીનાં તીરો ઉપર આવેલા પ્રદેશોમાં પંદરસો વર્ષ પર્યંત રમણ કર્યું હતું; તેમ જ સુવર્ણમય કમળોના મકરંદો વડે પીળાં બની ગયેલાં ગંગાજળોનું પાન કર્યું હતું. હવે મેં સેંકડો વર્ષ સુધી ક્ષીરસાગરના કાંઠા ઉપર આવેલાં વનના પવનથી ચપળ થઈ રહેલી શ્યામ કેશતેલરૂપી લતાવાળી કૃષ્ણભગવાનની સુંદરીઓનું ગાયન સાંભળ્યું હતું અને તે ગાયન શોકને તથા વૃદ્ધાવસ્થાને દૂર કરનારું હતું. પછી હું કાલંજર પર્વતોમાં મંજરીવાળાં કરંજોનાં અને ચણોઠીના વનમાં શિયાળરૂપ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં હું હાથીની નીચે આવી ગયો અને હાથીએ મને કચરી નાખ્યો; તે વખતે મેં મારી અધમૂઈ અવસ્થામાં તે જ હાથીને પાછો સિંહે મારી નાખ્યો, એ વાત મેં દીઠી હતી. સંતાનક નામનાં દેવ વૃક્ષો વડે જાણે હાસ્ય કરી રહ્યું હોય એમ દેખાતું સહ્યાદ્રિનું કોઈ એક શિખર બીજા જ જગતની અંદર રહ્યું હતું. તેમાં કોઈ સિદ્ધના શાપથી હું એકલો જ કલ્પદ્રુમના ગુચ્છાઓથી બનાવેલા ગૃહને વિશે અર્ધા સત્યયુગ સુધી ચંદ્રના જેવી કોઈ સુંદરમુખી દેવાંગનારૂપ થઈ રહ્યો હતો. પછી સહ્યાદ્રિની પાસે આવેલા જળપ્રાય દેશની અંદર ઊગેલી કણેરનાં વૃક્ષોની લતાઓરૂપી ઘરમાં હું સદાકાળ કલ્લોલ કરનારા વાલ્મીક પક્ષીરૂપે થઈ રહ્યો. ત્યાં મેં સેંકડો વર્ષ નિઃશંકપણે ગાળ્યાં હતાં. પછી મારી ભાર્યા તથા પુત્ર આદિનો નાશ થઈ ગયો, એટલે ઘણે દૂર રચાવેલા કોઈ બીજા લોકની અંદર મહેન્દ્રપર્વતમાં મેં એકલાએ જ બાકીનું આયુષ્ય વિતાવ્યું. પછી સિદ્ધનો શાપ નિવૃત્ત થતાં હું સિદ્ધના અનુગ્રહથી જ પાછો સિદ્ધભાવને પામ્યો. મેં એ જ મહેન્દ્રાચળ પર્વતના ઉત્તમ છાયાવાળા, ચંદનવૃક્ષોનાં વનોથી સુશોભિત કોઈ બીજા શિખરને વિશે વિલાસવતી સુંદર સ્ત્રીઓને જોઈ. તે સ્ત્રીઓ લતાઓના હીંડોળામાં તેનાં ફળોની પેઠે હીંચકી રહેલી હતી અને સિદ્ધ પથિકો તેમને લઈ જતા હતા; છતાં મેં તેમનો ઉપભોગ કર્યો હતો. પછી મારું ચિત્ત અવિવેકને લીધે અવિદ્યાનો અંત જોવારૂપી એક જ વસ્તુમાં બંધાઈ રહેલા આગ્રહરૂપી વિષૂચિકાથી પરવશ થઈ ગયું હતું અને તેથી મારી બુદ્ધિ પણ મ્લાન થઈ ગઈ હતી. મેં મનમાં વૈરાગ્યને પામીને કોઈ એક બીજા પર્વતની તળેટીમાં આવેલા કદંબવૃક્ષવાળા જળમય પ્રદેશમાં ઉત્તમ તપસ્વીભાવથી કેટલાક દિવસો વ્યતીત કર્યા હતા. વળી હે મહારાજ! મેં એક બીજું આશ્ચર્ય જોયું હતું, તે આપ સાંભળો. અનંત બ્રહ્માંડો વડે પૂર્ણ, જળચર પ્રાણીઓ જેવાં દેખાતાં દિગંત પર્વતનાં પ્રાણીઓથી ભરેલું

તેજ, આકાશ તથા વાયુ, એ ત્રણે મહાભૂતોની સત્તાના સંદિગ્ધપણાને બતાવનાર, તેમ જ જળની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા પદાર્થના જેવા આકારનું ધારણ કરી રહેલી પૃથ્વીથી યુક્ત, એવું કાંઈક અત્યંત આશ્ચર્ય મારા જોવામાં આવ્યું હતું. તે કાંઈક પોતાના નામ—રૂપને પસારી રહેલ બ્રહ્મ જ હતું. વળી એક ઠેકાણે મેં એક વનિતા જોઈ હતી. તેના શરીરની અંદર આકાશ, પર્વત અને દિશા આદિ સાથેના આ ત્રણે લોક જાણે કોઈ સુંદર અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા. મેં તે સ્ત્રીને જોઈને પૂછ્યું કે, 'હે સુંદરાંગી! તું કોણ છે? અને આ તારું શરીર આ ત્રણે લોક વડે કેમ યુક્ત છે?' મારા આ પ્રશ્ન ઉપરથી તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે અંગ! આ સર્વ વસ્તુમાત્રમાં શુદ્ધ પ્રકાશક ચૈતન્ય રહેલું છે તે હું છું અને આ ત્રણ લોક મારા અવયવરૂપ છે. હે અંગ! આ મારું શરીર ત્રણે લોક વડે યુક્ત જોઈને જેમ તમને આશ્ચર્ય થાય છે, તેમ જ આ સર્વ સ્તંભ તથા કુંભી આદિ પદાર્થો પણ (સર્વ જગતથી યુક્ત હોવાથી) આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવા છે; પરંતુ જ્યાં સુધી બીજાઓ તેના શુદ્ધ ચિન્મય સ્વભાવને જાણતા નથી, ત્યાં સુધી તેમને તેની સર્વલયતા પણ જણાતી નથી. તમે તથા બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ આ દેહને અવૈદિક માનો છો; પરંતુ આ દેહની અંદર એક બીજું જગત રહ્યું છે. તે આંતર જગતને વિશે પોતાના દેહરૂપી ઘરની ભીંતના કોઈ એક કર્ણપ્રદેશરૂપી ભાગની અંદર અનાહતધ્વનિ રહ્યો છે. તે સર્વ શબ્દમાત્રના એક સામાન્ય નાદરૂપ છે. વળી અમુક નિત્ય—નૈમિત્તિક આદિ કર્મ અને શમદમ આદિ જ્ઞાન અવશ્ય સંપાદન કરવું અને કલંજભક્ષણ આદિનો ત્યાગ કરવો, વગેરે વિધિનિષેધને બતાવનારા વેદ આદિ શાસ્ત્રને પોતે શબ્દબ્રહ્મરૂપ હોવાથી તે જ પોતાની અંદર ધારણ કરી રહ્યો છે. તે પછી તે વિધિ—નિષેધના આશ્રયરૂપ જગતને પણ અંદર ધારણ કરી રહેલો જ છે, એમ સમજી લેવાનું છે. વેદ-શાસ્ત્ર* વિના પણ સર્વ પ્રાણીઓને આ જગતની અંદર પોતાના દેહરૂપી ઘરની ભીંતના કોઈ એક હૃદયરૂપી ભાગમાંથી અમુક કરવું યોગ્ય છે અને અમુક કરવું યોગ્ય નથી, એવા આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતો એક અનિર્વચનીય ધ્વનિ નિરંતર પોતાની મેળે જ સાંભળવામાં આવે છે. સર્વ પદાર્થોમાં અનુસ્યૂત થઈ રહેલી ચિત્સત્તા પણ (અનાહતધ્વનિ—અનહદનાદની પેઠે) સર્વત્ર સામાન્યરૂપે રહેલી જ છે; કેમ કે આ જગતની અંદર રહેલ ભીંત તથા પર્વત આદિ પદાર્થો પણ એ ચિત્સત્તારૂપ જ છે અને તેઓ સ્વપ્નની દેખાતી માયાની પેઠે હમણાં પણ મારી પાસે વાણીને વિસ્તારે છે; અર્થાત્ તેઓ પણ જડ નથી એ રીતે જ્યારે તેમનામાં પણ સર્વ જગત વડે યુક્ત એવું ચેતનપણું રહેલું છે, તો પછી તમારા ચેતનપ્રાય દેહોમાં સર્વ જગત વડે સંયુક્ત ચેતનસત્તાની સ્થિતિ જરા પણ અસંભવિત નથી. વળી કોઈ એક દેશ-કાળના યોગે હું સ્ત્રીઓની સૃષ્ટિ વગરના જ સંસારમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાંની સર્વ પ્રાણીઓ બીજી કોઈ પણ સ્ત્રીના સંપર્કની ઈચ્છાથી રહિત જ મારા જોવામાં આવ્યાં. ત્યાં એક જ ભૂતમાંથી (પંચમહાભૂતમાંથી, એક ભૂતમાંથી અથવા એક જ પ્રાણીમાંથી) અનેક પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થતાં હતાં અને પાછાં અનેક પ્રાણીઓનો તે એક જ ભૂતમાં લય થઈ જતો હતો. વળી મેં ઉત્પાત આદિ કારણ વિના જ એને એની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલા કેટલાએક ઔત્પાતિક મેઘો આકાશની અંદર જોયા. તે મેઘો પોતાના અનેક અવયવોમાં ઝણઝણાટ કરી રહ્યા હતા અને તેમાંથી જળની પેઠે જે કાંઈ વીજળી આદિ પદાર્થો પડતા હતા, તેના કટકા થઈ જતા હતા. અને તે મનુષ્યોના તીક્ષ્ણ આયુધરૂપ બની જતા હતા. વળી મને ત્યાં બીજું આશ્ચર્ય જોવામાં આવ્યું હતું. આ જગતની અંદર જેટલાં આ

* આ (ઉપરના શ્લોકનું) એક અર્થાંતર જ છે. ટીકાને લગતો અર્થ બતાવી એ અર્થાંતર ઠીક જણાતાં તે દાખલ કરેલું છે.

ગામનાં ઘરો છે, તે બધાં મારી ઝાંખી દૃષ્ટિ વડે આકાશમાર્ગે ઊડતાં હોય એવું મને દેખાયું હતું અને તેઓ દિશાના કોઈ બીજા અંતમાં પ્રવેશ કરતાં હતાં. પાછું તે જ ગામ મેં અહીં પણ જોયું અને અહીંનો પદાર્થ વળી બીજે દેખાયો. વળી કોઈ બીજે સ્થળે અમુક મનુષ્ય છે, અમુક દેવ છે અને અમુક સર્પો છે, ઇત્યાદિ વિભાગ વિનાનાં અને સમાનતાવાળાં સર્વ પ્રાણીઓ મારા જોવામાં આવ્યાં. તે બધાં આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હતાં અને પાછાં કાળે કરીને આકાશમાં લય જ પામી જતાં હતાં. મેં કોઈક ઠેકાણે ચંદ્ર, તારા તથા સૂર્યથી રહિત, અંધકારથી પણ રહિત, સ્વયંપ્રકાશ એવાં સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહ વડે યુક્ત, દિવસ તથા રાત્રિથી પણ રહિત અને જ્વાળાના અંદરના ભાગના જેવું મહાતેજોમય તથા અતિ મનોહર એવું કાંઈ અનિર્વચનીય જગત જોયું હતું. તે અત્યંત મનોહર હતું, એમ મને યાદ આવે છે. અપૂર્વ દૈત્યો, સર્પો, મનુષ્યો તથા દેવતાઓ ઇત્યાદિ પ્રાણીઓવાળાં, અપૂર્વ વૃક્ષો તથા નગરોને ધારણ કરી રહેલાં અને અપૂર્વ લોકાંતરો તથા કાર્યો વડે રમણીય અનંત જગતો મને સાંભરે છે, એવી કોઈ પણ દિશા નથી કે જેમાં મેં વિહાર ન કર્યો હોય, એવો કોઈ દેશ નથી કે જે મારા જોવામાં ન આવ્યો હોય. મેં જેનો અનુભવ ન કર્યો હોય એવું કૌતુક કોઈ પણ નથી અને સર્વના સાક્ષીરૂપ તથા અનુભવરૂપ એવા અધિષ્ઠાનચૈતન્યથી કાંઈ પણ બીજું જુદું હોય તેમ પણ નથી. કોઈ એક સ્થળે ક્ષીરસાગરનું મથન કરવા માટે તેમાં ભ્રમણ કરી રહેલા મંદરાચળપર્વતનાં રત્નમય શિખરોની સરાણ જેવી તીક્ષ્ણ ધારાના અગ્રભાગમાં ઘસાવાથી ભગવાનના ભુજના બાજુબંધો ઝણઝણાટ કરી રહ્યા હતા અને તેમનો એકસાથે ભેગો થઈ ગયેલો અદ્ભુત શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો, એમ મને યાદ આવે છે. તે શબ્દ બીજા મનુષ્યો તો 'આ કોઈ મેઘની ગર્જના થાય છે,' એવી શંકાથી સાંભળતા હતા. ૧—૫૮

क्षीरोदकभ्रमितमंदररत्नशृंगधाराप्रनिर्दलन-जातझणज्झणानाम् । एकत्र संयुतमुपेन्द्रभुजांगदानां शब्दं स्मरामि घनगर्जितशंकिनेन ॥५८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભાસસંસારવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૨ મો*

ભાસના અનેક જન્મોનું વર્ણન

भास उवाच

मंदरे मृदुमंदारमंदिरे मंदराभिधाम् ।
आलिंग्याप्सरसं सुप्तं सरित्तूर्णमिवानयत् ॥१॥

ભાસ બોલ્યો : હું મંદરાચળને વિશે કોમળ મંદારવૃક્ષોના નિકુંજરૂપી ઘરમાં મંદરા નામની એક અપ્સરાનું આલિંગન કરી સૂતો હતો. ત્યાં કોઈ નદી મને પ્રવાહમાં પડેલા ઘાસની પેઠે તાણી ગઈ. પછી જળ વડે આકુળ થઈ ગયેલી તે બાળાને આશ્વાસન આપી મેં પૂછ્યું કે, 'હે બાલા! આપણે બંને અકસ્માત્ જળમાં તણાયાં તેનું શું કારણ છે? આવા મારા પ્રશ્ન ઉપરથી તે ચપળ નેત્રવાળી બાળાએ મને કહ્યું કે, 'રાત્રિને વખતે પતિવાળી સ્ત્રીઓ જેમ કામ વડે મદોન્મત્ત થઈ જાય છે, તેમ આ પ્રદેશમાં ચંદ્રોદયને સમયે ચંદ્રકાંતમણિઓની શિલાઓ વડે વ્યાપ્ત પર્વતનાં શિખરોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ નદીઓ જળ વડે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ આપના સમાગમથી ઉત્પન્ન થયેલા રસના આવેશને લીધે હું આ વાત ભૂલી ગઈ હતી.' તે અપ્સરાએ આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી મેં જેમ ગંગાજીના કનકમય કમળમાં રહેલી કોઈ પક્ષિણી પોતાના સહચર ભમરાને સાથે લઈ આકાશમાં ઊડે, તેમ તે મને સાથે લઈ આકાશમાં ઊડી ગઈ

---

* આ એકસોબત્રીસમા સર્ગમાં ભાસ ફરીવાર પણ પોતાના જન્મોની પરંપરા વિશે વર્ણન કરશે અને અનેક આશ્ચર્યોનું તથા સંસારની નિઃસારતાનું પણ નિરૂપણ કરશે.

હતી. હવે હું એ નદીના જળ વડે ક્લેશને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો અને મેં કાદવ વિનાના (નિર્મળ) મંદરાચળ પર્વતના શિખરની અંદર સાત વર્ષ સુધી નિવાસ કર્યો હતો. વળી મેં કોઈ જન્માંતરમાં નક્ષત્રચક્રથી રહિત એવું કોઈ બીજું જ જગત દીઠું હતું. તેની અંદર એકબીજાનો ઉત્તરોત્તર આશ્રય કરી રહેલાં એક જ જાતિનાં મનુષ્યો ભરપૂર રીતે ભર્યાં હતાં. એ મનુષ્યો પોતે સ્વયં-પ્રકાશ હતા તેથી તેમને બીજા પ્રકાશની કશી અપેક્ષા રહેતી ન હતી. તે જગતની અંદર દિશાઓના વિભાગ ન હતા, દિવસોની પણ કલ્પના ન હતી, શાસ્ત્રો કે વેદવાદો પણ ન હતા અને દૈત્ય આદિનો કે દેવ આદિનો પણ કશો ભેદ ન હતો; એવું એ જગત હતું અને તે પોતાની મેળે જ (પોતાના તેજથી જ) પ્રકાશી નીકળતું હતું. વળી કોઈ બીજા જન્મમાં વિદ્યાધરોનાં તથા દેવતાઓનાં વિહાર કરવાનાં વિમાનોના આશ્રય-રૂપ સમુદ્રની નજીક આવેલા અને આકાશને અડકી રહેલા પર્વતોની તળેટીના કદંબવૃક્ષવાળા જળમય પ્રદેશમાં હું અમરસોમ નામનો વિદ્યાધર થયો અને ત્યાં ચૌદ વર્ષ સુધી તપસ્વી બન્યો હતો. પછી અગ્નિના વરદાનના પ્રભાવથી હું જગતમાં ચારે બાજુ પ્રસરી રહેલી અવિદ્યાનો અંત જોવાની ઈચ્છાથી પૃથ્વીમાંથી અનંત આકાશમાં ઊડયો. તે આકાશ પવનના વેગમાં વહેનારા, તેમાં જ નિવાસ કરનારા તથા ઉત્તમ જાતના અનેક ઘોડાઓવાળા, તેમ જ મેઘોના જેવા યુક્ત દેહવાળા અનેક મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત હતું. વળી તે આકાશ હાથીઓ, હરિણો, સિંહો, વૃક્ષો, વેલો, મૃગો, પર્વતો, સર્પો અને પક્ષીઓથી ભરેલું હતું. તે આકાશમાં ઊડી હું ગરુડજીની પેઠે વેગે આગળ ચાલવા લાગ્યો. પછી એ જગત-માંથી બહાર નીકળી હું કોઈક સમયે મહાસાગરના જેવા અતિ વિશાળ આકાશમાં જઈ પડયો અને ત્યાંના રહીશ તરીકે થઈ રહેલા નક્ષત્રગણમાં બંધાઈ ગયો. ત્યાં મેં દિવસ, રાત્રિ, માસ, ઋતુ આદિનો અનુભવ કર્યો હતો અને દિશાઓમાં પડવાનો પણ અનુભવ કર્યો હતો. આકાશની અંદર ફરવું, એ જ મારો મુખ્ય વ્યાપાર હતો અને હું ઘણો સમય ફરવાથી થાકી ગયો હતો. મારા હૃદયની અંદર આવી નિદ્રાએ આશ્રય કર્યો અને હું પણ બીજાં પ્રાણીઓની પેઠે જ નિદ્રાવશ થઈ ગયો. આમ હું સ્વપ્નરૂપી જાગ્રત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને તેમાં પોતાના આત્માની અંદર જ આ સર્વ જગતને દેખતો હતો. ત્યાં સ્વપ્નની અંદર પણ મને દિશાઓના અંતે તો જગત, દેવતાઓ અને મંદરાચળ આદિ દૃશ્ય જોવાની ચપળતા રહી હતી. આથી પ્રચંડપણે વાયા કરતા પવનથી કંપાયમાન થઈ રહેલી લતાથી ચપળ થઈ ગયેલા પક્ષીની પેઠે હું ચપળ થઈ ગયો. સંકલ્પ વડે ખડી થઈ ગયેલી તથા દૃશ્યનું પરિણામ સૂચવતી જગતરૂપી ગુફા-ઓમાં પાછો ફરી વાર પણ ફરવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી મારી ચક્ષુઈન્દ્રિયનો વિષય (દૃશ્ય) ફેલાઈ રહેલો હતો અને જ્યાં સુધી મને ચાલ્યા કરવાની આશા હતી, ત્યાં સુધી હું ક્ષણમાત્રમાં જ ચાલ્યો જતો હતો, તેમ જ દૃશ્યનું અવલોકન કરતાં વારંવાર તેને જોવાના કૌતુકને લીધે હું તેમાં જ ભમ્યા કરતો હતો. એવી રીતે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય તથા ગમ્ય અને અગમ્ય પ્રદેશોનું વેગ વડે ઉલ્લં-ઘન કરતાં મારાં અનેક વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં. પરંતુ દૃશ્યરૂપી અવિદ્યા સાવ મિથ્યા છે. છતાં અજ્ઞાનને લીધે હૃદયમાં રૂઢ થઈ રહેલી છે. જેમ સાવ મિથ્યા જ હોવાને છતાં અજ્ઞાનને લીધે હૃદયમાં રૂઢ થઈ રહેલી પિશાચીના અંતને કોઈ બાળક દેખી શકતો નથી, તેમ હું પણ એ દૃશ્યરૂપી અવિદ્યાના અંતને જોઈ શક્યો નહિ. 'આ કશું સત્ય નથી' એવા વિચારથી સિદ્ધ થયેલા અનુભવની અંદર હું સ્થિર થઈ રહ્યો હતો; છતાં હું તે તે વિષયને જોતો, એટલે મને થતું કે, 'આ સત્ય છે.' આમ અનાદિ કાળના દ્વૈત સંબંધી સત્યતાના સંસ્કારને લીધે મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રબળપણે રૂઢ થઈને રહી હતી, તે નિવૃત્ત થતી ન હતી, જો કે હું વિચાર વડે વિષય સંબંધી સત્યતાની ભ્રાંતિને

નિવૃત્ત કરતો હતો, છતાં પ્રતિક્ષણ પ્રાપ્ત થનારાં અનેક સુખ—દુ:ખો વડે, દેશ—કાળના ભેદો વડે અને પ્રિય—અપ્રિય વસ્તુના સમાગમ વડે તે ભ્રાંતિનો નદીના જળની પેઠે નવી નવી રીતે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થતો હતો. મને યાદ આવે છે કે પ્રચંડ પવનના જેવા વેગવાળું તથા માલ, તમાલ અને બોરસલ્લી વગેરે વૃક્ષોથી અનુપમ એવું એક અતિ ઊંચું શિખર મેં જોયું હતું. તે સૂર્ય આદિથી રહિત હતું, છતાં પોતાની કાંતિ વડે જ પ્રકાશી રહ્યું હતું. પર્વત વગેરે સ્થાવર પદાર્થો તથા બીજા જંગમ પદાર્થો સાથેનું આ જગત તો તેના એક ભાગમાં સમાઈ રહ્યું હતું. અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપી એ શિખર એકાંતમાં વિહાર કરનાર તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોને જ મનોહર દેખાય છે. તે સ્વતંત્ર છે, એક છે, અપરિક્ષિય છે અને વિકારની શંકાથી રહિત છે. કોઈ ઠેકાણે સુંદર બ્રહ્મવેત્તાઓની મંડળીરૂપી જગતમાં તે મારા જોવામાં આવ્યું હતું. તેની આગળ હિરણ્યગર્ભની લક્ષ્મીની પણ તુલના થઈ શકે એમ નથી.

यदेतदेकान्तविहारहारि स्वच्छन्दमेकामितमस्तशकम् । क्वचिन्मया चारुजगत्सुदृष्टं तुल्या न तस्याममराजलक्ष्मीः ॥ २० ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભાસવર્ણિત સ્વજન્મપરંપરા' નામનો સર્ગ ૧૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૩ મો*

સ્વર્ગમાંથી શબનું પડવું

વિપશ્ચિદુવાચ

कस्मिंश्चिदन्यत्र जगत्यपूर्वे दृष्टं मयेदं शृणु किं विचित्रम् । महाघवृत्तांतदशासमानमविद्ययांधेन बलात्कृतं यत् ॥ १ ॥

વિપશ્ચિત્ રાજા બોલ્યો: હે મહારાજ! આ જગતથી જુદા જ કોઈ બીજા અપૂર્વ જગતની અંદર મેં અતિ આશ્ચર્ય જોયું હતું. હવે હું તે તમને કહીશ; તમે તે સાંભળો. એ આશ્ચર્ય બ્રહ્મહત્યા આદિ મહાપાપના ફળરૂપ રૌરવ આદિ નરકના વૃત્તાંતની દશા જેવું અતિ બીભત્સ છે; છતાં અવિદ્યા વડે અંધ થયેલા મેં તે અગ્નિના વરદાનના પ્રભાવથી અનુભવ્યું હતું. તમારાથી (મનુષ્ય જાતિથી) ન જઈ શકાય એવા કોઈ આકાશની અંદર એક જગત છે. તેમાં પણ સૂર્ય તથા ચંદ્ર આદિની મહાદેદીપ્યમાન કાંતિ વડે વિચિત્ર સૃષ્ટિ રહેલી છે. જોકે તે આકારમાં આ બ્રહ્માંડના જેવું છે, તોપણ આ બ્રહ્માંડની અપેક્ષાએ તે શૂન્ય છે. આથી જેમ સ્વપ્નમાં દીઠેલું નગર જાગ્રતમાં દેખાતા નગર જેવું છે. છતાં ચિત્તમાં તે તેનાથી જુદું ભાસે છે, તેમ તે જગત આ જગતથી જુદા પ્રકારનું છે. હું તે જગતમાં વિહાર કરતો હતો અને મારા હૃદયમાં રહેલા ઈચ્છિત વિષયની શોધ કરવા માટે મેં દિશાઓનાં મુખોમાં આશ્ચર્યપૂર્વક જોયું. એટલે પૃથ્વીની અંદર ભમરાઓના સમૂહના જેવી અતિ મલિન અને પર્વતના જેવી મોટી એક છાયા ફરતી હતી, તે મારા જોવામાં આવી. પછી 'અત્યંત મોટાઈને લીધે અતિ આશ્ચર્ય ઉપજાવનાર તે શું હશે? અને આ વખતે મારે અહીં શું કરવું ઘટે?' એમ હું વિચારવા લાગ્યો. પછી મેં તે જોવા માટે તે જગતના ઉપરના ભાગમાં આકાશ તરફ દૃષ્ટિ નાખી, એટલે પર્વતોના જેવા પરિણામવાળા અને આકાશમાંથી અનેક ચકરીઓ ખાતાં નીચે પડતા કોઈ પુરુષનો આકાર મારા જોવામાં આવ્યો. તે પર્વતના જેવો ભારે હતો અને પોતાના શરીર વડે તે આકાશને પૂરી રહ્યો હતો. ઊંધા થઈ ગયેલા પર્વતની પેઠે પડતા શરીરવાળો આ કોણ હશે? બ્રહ્મા હશે? કિંવા બ્રહ્માંડરૂપી શરીરને ધારણ કરનાર વિરાટ હશે? આ આકારથી તો દિવસની સર્વ શોભા ઢંકાઈ ગઈ છે, અને તેથી આકાશની અંદર શોભી રહેલા સૂર્યનારાયણ પણ નિસ્તેજ દેખાય છે. હું આવો કાંઈ વિચાર કરતો

---

* આ એકસોતેત્રીસમા સર્ગમાં કોઈ જગતમાં પોતે જે અતિ આશ્ચર્ય જોયું, તે વિષે ભાસ વર્ણન કરશે અને આકાશમાંથી સાત દ્વીપો જેવડું મોટું શબ પડશે, તે વિષે કહેવામાં આવશે.

હતો, ત્યાં તો પ્રલયકાળના પવનો વડે ભ્રમિત થઈ રહેલો બ્રહ્માંડનો ઉપરનો ભાગ જેમ નીચે આવી પડે, તેમ સૂર્ય પણ મોટા કડાકાવાળા વેગથી નીચે પડયો. ભયંકર સ્વરૂપવાળી અને અનંત દેહવાળી એ પુરુષાકાર વસ્તુ નીચે પડી, એટલે સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વી ક્ષણમાત્રમાં તેનાથી પુરાઈ ગઈ. આથી મને શંકા થઈ કે દ્વીપો સહિત જગતના નાશની સાથે મારા શરીરનો પણ નાશ અવશ્ય થશે જ. એટલે મેં પાસે રહેલા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. મારા સેંકડો જન્મોથી જેમને મેં પૂજ્યા હતા, તે ભગવાન અગ્નિએ પોતાના દેહને ચંદ્રમા જેવો શીતળ કરીને મને કહ્યું કે, 'તારે કાંઈ ભય રાખવો નહિ.' મેં અગ્નિદેવને પ્રાર્થના કરી : 'હે દેવ! તમારો જય થાઓ. તમે અમારા પરમ શરણરૂપ છો. હે મહારાજ! આ અકાળે પ્રલય આવી લાગ્યો છે, માટે આપ મારી રક્ષા કરો.' મારી આ પ્રાર્થનાથી અગ્નિએ મને ફરી વાર કહ્યું : 'તું કશો ભય રાખીશ નહિ. હે નિષ્પાપ રાજા! ઊઠ અને અહીં આવ. આપણે બંને મારા અગ્નિલોકમાં જઈએ.' એમ કહી ભગવાન અગ્નિએ મને શુકરૂપ પોતાના વાહનની પીઠ ઉપર બેસાડયો. પછી આકાશમાંથી પડેલા એ શબના દેહના એક ભાગમાં અમે છિદ્ર કરી આકાશમાં ચાલ્યા ગયા. હવે આકાશમાં જઈને મેં તે ભયાનક આકૃતિ જોઈ. તે આકૃતિ આકાશમાં પડીને મોટા ઉત્પાતને ઉત્પન્ન કરતી હતી અને ભય ઉપજાવતી હતી. એ મોટું શબ વેગથી નીચે પડયું એટલે સમુદ્રો, પર્વતો, વનો, શહેરો અને જંગલોના સમૂહો સાથે પૃથ્વી કંપવા લાગી. ત્યારે નદીઓના પ્રવાહ રોકાઈ જવાથી તેનાં બે વહેણ ચાલવા લાગ્યાં. એ વહ્યા જતા જળે મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓથી ખોદીને ન થઈ શકે તેવા ભયંકર ઊંડા ખાડાઓ કરી દીધા. ત્યારે પૃથ્વી ગર્જના કરવા લાગી. પૂર્વ દિશા, ઉત્તર દિશા, દક્ષિણ દિશા અને પશ્ચિમ દિશા તથા પર્વતો અને પ્રાણીઓ સહિત આખું જગત પ્રલયકાળના સંભ્રમથી ભયભીત બની ગયું અને ઊંચે સ્વરે ગડગડાટ કરવા લાગ્યું. તે શબ કડાકા સાથે વેગથી પડયું હતું. તેને ઝીલવાથી સર્વ દિશાઓના અંતો ગાજી રહ્યા અને શબ્દાયમાન થઈ રહેલી પૃથ્વીમાં મોટો કડકડાટ થઈ રહ્યો. ત્યારે આકાશમાં પણ ગરુડોના સમૂહના ભય વડે થયેલા સંચારની પેઠે મહાપ્રચંડ અને બીજા શબ્દોને ઢાંકી દેનારો મોટો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો. પર્વતોની ગુફાઓને દૃઢપણે ફાડી નાખવાથી ત્યાં કડકડાટનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો હતો. અને અત્યંત ભય ઉપજાવતો હતો. એ શબ્દ એવો તો ભયંકર હતો કે, ઉત્પાતો વડે અને ભયંકર વેગને લીધે જાળની પેઠે આકર્ષાઈ આવેલા પ્રલયકાળના પવનોથી મત્ત બની ગયેલા પ્રલયકાળના વરસાદોની ગર્જનાનો પણ તે તિરસ્કાર કરતો હતો. એ મહાશબ વેગપૂર્વક નીચે પડયું, ત્યારે પૃથ્વીની અંદર મોટી ગર્જના થઈ રહી અને દિશાઓનાં સર્વ મુખોમાં પણ મહાન કડેડાટી થઈ રહી. આથી જાણે સેંકડો ઠેકાણે ધક્કો લાગવાથી પૃથ્વીના સેંકડો ભાગ વીંધાઈ ગયા હોય તેવું જણાતું હતું. વળી ત્યારે કુલાચળપર્વતોના મોટા તટો ફાટી જતા હતા તથા હિમાલયપર્વતનાં શિખરો ઠેઠ પાતાળતળ સુધી નીચે જઈ પહોંચતાં હતાં. મેરુપર્વતની શિલાના જેવા આકારવાળું તે શબ નીચે પડયું, ત્યારે પર્વતોનાં શિખરોના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને પૃથ્વી પણ ફાટી ગઈ. ત્યારે સમુદ્રો ક્ષોભને પ્રાપ્ત થઈ ગયા, પર્વતો જમીનદોસ્ત થઈ ગયા. સર્વ પ્રાણીઓ પીડાવા લાગ્યા અને પ્રલયની વાટ જોનાર રુદ્રગણો ક્રીડા કરવા લાગ્યા. ત્યારે સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર નીચે આવી પડયો, દ્વીપોના માર્ગો ઢંકાઈ ગયા, પર્વતોનો ઘાણ વળી ગયો અને આખા દેશની પૃથ્વી ખેદાન—મેદાન થઈ ગઈ. આકાશચારી દેવતાઓ તે શબનો આકાર જોતાં માનવા લાગ્યા કે, 'આ તો જાણે બીજો પૃથ્વીલોક નીચે આવી પડતો હોય, બીજું અર્ધબ્રહ્માંડ નીચે પડતું હોય, અથવા તો જાણે આકાશ જ મૂર્તિધારી બની નીચે પડતું હોય એવું લાગે છે! પછી હું તે તરફ જોવા લાગ્યો,

તો એ માંસમય પર્વતનું એક અંગ પણ સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીમાં સમાતું ન હતું. એ જોઈ મેં પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન અગ્નિદેવને પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ! આ શું? આકાશમાંથી આ માંસમય દેહ શી રીતે પડયો? તેમ તેની સાથે સૂર્ય પણ કેમ નીચે પડયો? અને આ પડેલું માંસમય શબ પર્વતો, વનો અને સમુદ્રો સાથેની આ પૃથ્વીની અંદર કેમ સમાતું નથી?' અગ્નિદેવ બોલ્યા: હે પુત્ર! તું એક ક્ષણભર ઉતાવળ છોડી દે; એટલામાં આ સર્વ ઉત્પાત નિઃશેષપણે શાંત થઈ જશે. ત્યાર પછી હું તને એ વિષે કહીશ.' અગ્નિદેવ એ પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં દિશાઓમાંથી એ બ્રહ્માંડમાં વસનારા આકાશચારી દેવતાઓ ત્યાં આવ્યા. તેમનાં સર્વ વસ્ત્ર, આભૂષણ, પુષ્પ આદિ કેવળ દિવ્ય જ હતાં. તેમાં સિદ્ધો, સાધ્યો, અપ્સરાઓ, દૈત્યો, ગંધર્વો, નાગો, કિન્નરો, ઋષિઓ, યક્ષો, પિતૃઓ, માતાઓ અને બીજા દેવતાઓ હતા. પછી તે દેવો ભક્તિપૂર્વક મસ્તકને અને શરીરને નમ્ર રાખીને શરણાગતની રક્ષા કરનારી સર્વેશ્વરી દેવી કાળરાત્રિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

દેવતાઓ બોલ્યા: જે દેવી મહાપ્રલયને વિષે સંહાર પામેલા બ્રહ્માના મોટા પિંગલ જટામંડપને પોતાના ખટ્વાંગના ઉપરના ભાગમાં બાંધે છે, જે પોતાના વક્ષઃસ્થળમાં દૈત્યોની ખોપરીઓની માળાને ધારણ કરે છે, જે સંહારને પ્રાપ્ત થયેલા ગરુડની પાંખોનો મુકુટ બનાવે છે, જે સર્વ જીવોને ગળી જઈ પર્વતો, પ્રાણીઓ અને ભૂગોળ સહિત જગતનું પાલન કરી જાય છે, છતાં નિર્દોષ અને નિષ્કલંક છે, તે શુદ્ધચિન્માત્રરૂપ અને અમારા અનુગ્રહ કરવા માટે જ અવતાર ધરનારાં દેવી પાલનયોગ્ય એવા અમારી સદાકાળ રક્ષા કરો! ૧—૩૦

बद्ध्वा खट्वांगशृंगे कपिलमुरुजटामंडलं पद्मयोनेः कृत्वा दैत्योत्तमांगैः स्रजमुरसि शिरःशेखरं तार्क्ष्यपक्षैः । या देवी भुक्तविश्वा पिबति जगदिदं साद्रिभूपीठभूतं सा देवी निष्कलंका कलिततनुलता पातु नः पालनीयान् ॥ ३० ॥

સર્ગ ૧૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૪ મો*

દેવીના શરીરનું વર્ણન

विपश्चिदुवाच

एतस्मिन्नंतरे ह्यधोऽस्त्रः स पतत्पुरुषो मया ।
स्थगिताखिलभूपीठः शवरूपो विलोकितः ॥१॥

વિપશ્ચિત્ રાજા બોલ્યો: આમ દેવતાઓ દેવીની સ્તુતિ કરતા હતા, તેટલામાં મેં એ નીચે પડેલા પુરુષની આકૃતિ તરફ જોયું તો તેણે આખા ભૂલોકને ઢાંકી દીધો હતો અને તે શબરૂપ મારા જોવામાં આવ્યો. જેણે સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીને ઢાંકી દીધી હતી, તે તો આખી પૃથ્વીમાં ન સમાનાર તે શબના પેટનો ભાગ હતો, તે ભાગ એક મોટા પર્વતના જેવો હતો અને તે જ માત્ર મારા જોવામાં પણ આવ્યો હતો. અગ્નિએ મને કહ્યું કે, 'તેના હાથ, સાથળ અને મસ્તક અનંત છે. તે લોકાલોક પર્વતની પણ પેલી પાર પહોંચેલ છે અને તે મનુષ્યોનો વિષય નથી.' આકાશચારી દેવતાઓએ આદરપૂર્વક દેવીની સ્તુતિ કરી, એટલે એ દેવી પોતે આકાશમાંથી પ્રગટ થયાં. તે રુધિરરહિત સાવ શુષ્ક દેખાતાં હતાં અને પ્રેતોના સમૂહથી વ્યાપ્ત હતાં. માતાઓનું મંડળ તેમને લાડ લડાવતું હતું. કુભાંડ, યક્ષ અને વેતાળોના સમૂહથી તે જાણે આકાશને તારાવાળું બનાવી દેતાં હતાં. શિરાઓવાળા (નાડી—નસોવાળા) લાંબા ભુજદંડો વડે તે આકાશને વનના જેવું કરતાં હતાં અને દિશાઓમાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારા પોતાના દૃષ્ટિપાત વડે તે જાણે સૂર્યથી સૃષ્ટિ કરતાં હોય તેવાં જણાતાં હતાં. દીપી નીકળતાં નાના પ્રકારનાં આયુધોના આકારો વડે તે ઝણઝણાટનો અવાજ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં અને જાણે આકાશની અંદર પક્ષીઓના સમૂહના સેંકડો ટુકડા કરતા હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. તેમના દેહમાંથી જ્વાળાઓ નીકળતી હતી

* આ એકસોચોત્રીસમા સર્ગમાં ત્યાં આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા દેવીના શરીરનું વર્ણન આવશે; અને તેણે રક્તનું પાન કર્યા પછી તેના ગણો રુધિર—માંસ આદિ ખાશે, તેનું પણ વર્ણન આવશે.

અને તેમના શરીરના અવયવો નેત્રના અગ્નિની ગરમીથી યુક્ત હતા. આથી તે લાંબા વાંસોના વનોના જેવી કરોડો યોજન સુધી ફેલાઈ રહેલી કાંતિને ચારે બાજુ વિખેરતાં હતાં. દાંતોની કાંતિરૂપી ચંદ્રમાના પ્રકાશરૂપી દૂધ વડે તે દિશાઓનાં મુખોને સ્નાન કરાવતાં હતાં અને કૃશ, અતિ લાંબા તથા અતિ વિસ્તારવાળા શરીર વડે તેમણે આખા આકાશને પૂરી દીધું હતું. કશો પણ આધાર અને આશ્રય ન હોવાથી તે સંધ્યાકાળનાં વિસ્તારવાળાં વાદળાંની પંક્તિના જેવાં દેખાતા હતાં. તે પ્રેતના આસન ઉપર બેઠાં હતાં અને પરબ્રહ્મની અંદર ચિદાકાશમાં તેમનો સારી પેઠે આવિર્ભાવ થયો હતો. તેમનું સ્વરૂપ મહાતેજસ્વી હતું, તે સંધ્યાકાળનાં વાદળાંના જેવાં રાતાં હતાં અને આકાશરૂપી સમુદ્રની અંદર તે વડવાનલના જેવી શોભા ધારણ કરતાં હતાં. શબો વડે, શબોના અવયવો વડે તેમ જ મુસળ, ભાલા, તોમર, મુદ્‌ગર, ઉલૂખલ (ખાંડણિયો), હલ અને આસન વડે ચંચળ થઈ રહેલી માળાઓને તે ચારે બાજુ વિખેરી દેતાં હતાં. જેમ વર્ષાઋતુમાં ખીલી રહેલો પર્વત પોતાના અચળ સ્થિર દેહની અંદર ઘોઘરા અવાજની સાથે શિલાઓની પંક્તિને ધારણ કરે છે, તેમ તે દાંતના કડકડાટીના અવાજના આડંબરની સાથે આકાશરૂપી આંગણાની અંદર હાડપિંજરોની માળા ધારણ કરતાં હતાં. દેવતાઓએ કહ્યું કે, ' હે દેવી ! હે અંબિકા ! આ શબ આપને અમે (ઉપહારરૂપ) ભેટ કરેલું છે; માટે પોતાના પરિવાર સહિત આપ તરત જ તેનો ઉપયોગ કરો.' દેવતાઓના સમૂહે આ પ્રમાણે પ્રાર્થનાવચન કહ્યાં, એટલે દેવી (પોતે સર્વની પ્રાણશક્તિરૂપ હોવાથી) પ્રાણવાયુ વડે તે શબમાંથી રુધિરરૂપી ક્ષારનું વિનાપ્રયાસે આકર્ષણ કરવા માંડયાં. જેમ સંધ્યાકાળના મેઘોનો સમૂહ મેરુપર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ પ્રાણ વડે આકર્ષણ કરાતું તે શબનું રુધિર દેવી ભગવતીના મુખમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યું. એ ચંડિકાદેવી પ્રથમ શુષ્ક હતાં. તેથી પોતે જ્યાં સુધી રક્તપાન વડે તૃપ્ત થઈ પુષ્ટ થયાં, ત્યાં સુધી તેમણે આકાશમાં રહી પ્રાણ વડે આકર્ષાયેલું તે શબનું રુધિર પીધું. તે રુધિરનું પાન કર્યા પછી દેવી રુધિરપાનથી પુષ્ટ શરીરવાળાં થઈ ગયાં, વર્ષાઋતુનાં વાદળાંના સમૂહની પેઠે તેમનો રંગ લાલ દેખાતો હતો અને તેમનાં ચપળ નેત્ર વીજળીની જેમ ચમકતાં હતાં. ભગવતીનું ઉદર લાંબું દેખાતું હતું, તેમણે વિષમ સર્પોનાં આભૂષણો પહેર્યાં હતાં, તે રુધિરરૂપી આસવના મદથી મદો મત્ત દેખાતાં હતાં અને તેમણે પોતાના સર્વ આયુધોને ધારણ કર્યાં હતાં. પોતાના શરીર વડે અર્ધપૂર્ણ થઈ રહેલા આકાશની અંદર ભગવતીએ નૃત્યનો આરંભ કર્યો અને લોકાલોક પર્વતોના શિખરોના અગ્રભાગમાં રહેલા દેવતાઓ તે નૃત્યને દેખતા હતા. પછી જેમ કોઈ મહાપર્વતને વરસાદનાં વાદળાં ફરી વળે છે, તેમ પિશાચ, કુભાંડ અને રૂપિકા આદિ તેમના મોટા ગણો એ શબને ફરી વળ્યા. એ શબરૂપી શૈલને કુભાંડોએ કેડના ભાગથી ગ્રહણ કર્યો, રૂપિકાઓના સમૂહોએ એને પેટના ભાગથી ગ્રહણ કર્યો અને યક્ષોએ તેના અવશેષ રહેલા પડખાના અને પીઠના ભાગથી ગ્રહણ કર્યો. આ ભાગ પોતાના હાથીના દાંતો વડે ભેદાયો હતો. બાકી તે શબના હાથ, સાથળ તથા કાંધ આદિ બીજા અવયવો અતિ વિસ્તારવાળા હતા, તેથી તે બ્રહ્માંડને પેલે પાર જઈ પહોંચ્યા હતા. આ કારણે, એ ભાગો દેવીના પિશાચ તથા કુભાંડ આદિ ગણોને હાથ આવ્યા નહોતા. તે ભાગો ઘણે છેટે બીજી જ દિશામાં પથરાઈ રહ્યા હતા, તેથી કાળે કરીને તે પોતાની મેળે જ ત્યાં ગળી જતા હતા. જ્યારે ચંડિકાદેવી આકાશમાં નૃત્ય કરતાં હતાં, ભૂતગણ શબને ખાવામાં આકુળ થઈ રહ્યો હતો અને તે લીલા જોવાની ઉત્સુકતાથી દેવતાઓ પર્વતોના ઉપર સ્થિર થઈ રહ્યા હતા, ત્યારે જગતની અંદર સર્વ દિશાઓના સમૂહો પેશાબ આદિના પિંડરૂપે લઈ જવાતાં દુર્ગંધવાળાં કાચાં માંસ તથા ચરબી આદિ વડે ભરાઈ ગયા હતા. પોતાના ગર્ભમાં

રુધિર ધારણ કરી રહેલાં વાદળાંના સમૂહ વડે આખું જગત ખેરના લાકડાના અગ્નિના જેવું ઉજ્જ્વળ દેખાતું હતું. ભૂતગણો વેગપૂર્વક માંસને ચાવી જતા હતા, તેથી તેનો ઉત્પન્ન થતો બચબચ-નો વિચિત્ર ધ્વનિ સર્વ ભાગમાં ગાજી રહ્યો હતો. લતાની પેઠે પથરાઈ રહેલા સ્નાયુઓ અને અસ્થિ-ઓ ભાંગી પડતાં હતાં, તેથી આકાશની અંદર તેની કડકડાટીનો અવાજ પ્રસરી જતો હતો. ભૂતોનું પરસ્પર અથડાવું થતાં અને જુદું પડવું થતાં, તેમાંથી એક મહાભયાનક અવાજ પેદા થતો હતો. હિમાલય અને વિંધ્યાચળ પર્વતના જેવા હાડકાના પર્વતથી સર્વ ભાગ વીંટળાઈ રહ્યો હતો. દેવીના મુખમાંથી નીકળતી અગ્નિની જ્વાળા વડે પાકી ગયેલા માંસથી (માંસરસથી) ભૂતળ ભીંજાઈ રહ્યું હતું અને રુધિરનાં બિંદુઓ-રૂપી ઝાકળ વડે દિશાઓનો સમૂહ સિંદૂરવર્ણનો બની ગયો હતો. ચારે બાજુ જોવા માટે ઊભા થઈ રહેલા દેવતાઓને લીધે જાણે દિશાઓની અંદર ગઢ બાંધેલો હોય એવું દેખાતું હતું અને સાતે દ્વીપોની ભૂમિ રુધિર વડે એક મહાસાગરના જેવી ભરપૂર થઈ ગઈ હતી. પૃથ્વીમાં પેસી જવાથી અને અસ્થિ આદિ વડે ઢંકાઈ જવાથી સર્વ પર્વતોનો સમૂહ નિ:શેષ રીતે અત્યંત અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. રુધિરની કાંતિ વડે રંગાયેલાં વાદળાંના સમૂહો વડે દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ જાણે રાતાં વસ્ત્રો વડે ઢંકાઈ રહી હોય, એવો ભાવ જણાતો હતો. ગોળ અને ચપળ હાથની અંદર ફરકયા કરતાં દેવીના તથા તેમના ગણોનાં આયુધો વડે આકાશ ઢંકાઈ રહ્યું હતું. ગામડાં, નગરો અને દેશોની યાદગીરીનું નામ—નિશાન પણ ત્યાં જણાતું ન હતું. સર્વ સ્થાવર—જંગમ પદાર્થોનું રૂપ ત્યાં અત્યંત અસંભવિત હોય એમ ભાસતું હતું. અને ભેગા થયેલા કુભાંડ—રૂપિકા આદિ દેવીના ગણોનો જ એક અનંત સમાજ ત્યાં ભેગો થયો હતો. પિશાચોથી આડાઅવળા લઈ જવાયેલા આંતરડાના તંતુઓ વડે જાણે ત્રૈલોક્ય બ્રહ્માંડના ઉદરનું માપ કરતું હોય તેમ જણાતું હતું. તે આંતરડાના તંતુઓ નૃત્ય કરવામાં તત્પર થઈ રહેલા ભૂતોના ગણોના હાથના અભિનય કરવાના આકાશરૂપી પક્ષીઓના બંધન માટે જાણે જાળ પાથરી દીધી હોય તેવો ભાવ બતાવતા હતા: અને આકાશની અંદર બીજી જ સૃષ્ટિ રચવામાં પરાયણ થઈ રહેલા બ્રહ્માના જાણે પરિમાણસૂત્ર (માપવાની દોરી) હોય તેવા જણાતા હતા. વળી તેઓ ઠેઠ પૃથ્વીથી માંડી સૂર્યમાર્ગ સુધી નીચે અને ઉપર દશ દિશાઓરૂપી નિકુંજની નીચે પથરાઈ રહ્યા હતા. પ્રથમથી જ વિદ્યમાન પૃથ્વીની પીઠની અંદર રુધિર પથરાઈ રહ્યું હતું. તેથી જગત એક મહાસાગરના જેવું થઈ રહ્યું હતું. વળી એ જગત પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્પાત વડે પીડાયેલું હતું. આ જોઈને સાત દ્વીપોને અંતે આવેલા તથા શબના કુત્સિત અવયવો વડે ન દબાયેલા એવા લોકાલોક પર્વતના શિખરના ભાગમાં રહેલા દેવતાઓ અત્યંત ખેદ પામ્યા.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! તે શબના અતિ લાંબા અવયવો ઠેઠ બ્રહ્માંડની પણ બહાર પહોંચી ગયા હતા, તો તેણે લોકાલોક પર્વતને કેમ ઢાંકી દીધો નહિ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! એ શબનું ઉદર સાત દ્વીપના મધ્યમાં રહ્યું હતું. મસ્તક, પગ અને હાથ આદિ તેના અવયવો બ્રહ્માંડની પેલી પાર પહોંચી ગયા હતા, છતાં બે પડખાં વડે, બંને સાથળના મધ્યથી કેડનો બંને પડખાંના ભાગથી તથા મસ્તક અને બંને ખભાના મધ્યભાગથી શિખરો ઢંકાઈ ગયાં ન હોતાં. આથી તે લોકાલોક પર્વત ઊંચો દેખાતો હતો.તાપને લીધે જળ વગરનાં થઈ રહેલાં ધોળા વાદળાંની પેઠે સ્વચ્છ નિર્મળ કાંતિવાળા દેવતાઓ મેરુપર્વતનાં શિખરો ઉપર બેઠેલા જણાતા હતા. ફેલાયેલ અવયવવાળા તથા નીચે મોઢે પડેલા તે શબને જ્યારે ભૂતોનો સમૂહ ભક્ષી રહ્યો, ત્યારે માતાઓ નૃત્ય કરતી હતી. રુધિરના પ્રવાહો વહ્યા જતા હતા અને મેદનો (ચરબીનો) ગંધ ચારે બાજુ પ્રસરી રહ્યો હતો. ત્યારે દુ:ખિત થઈ ગયેલા સૌ દેવતાઓ નીચે

પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા : 'અહો! ખરેખર કષ્ટની વાત છે કે, પૃથ્વી ક્યાં ચાલી ગઈ? સમુદ્રો ક્યાં જતા રહ્યા? મનુષ્યોના સમાજ ક્યાં ગયા? પર્વતો પણ ક્યાં જતા રહ્યા? કષ્ટની વાત છે કે લોકોત્તર ચંદન, મદાર અને કદંબનાં વન વડે સુશોભિત એવો અને પુષ્પોના મંડપ સમો તે મલયાચળ ક્યાં જતો રહ્યો? વિશાળ એવી હિમાલયની તે ભૂમિઓ ઊંચી, અતિશય સ્વચ્છ અને ગોર હતી. રુધિરે જાણે તેની અંદર રહેલા ગૌરપણા ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય અને તેનો પરાભવ કરવા માટે તેણે તેને પોતાના જેવા રક્તવર્ણા કાદવરૂપ બનાવી દીધી હોય તેમ જણાય છે. જેની સુશોભિત શાખા ઠેઠ બ્રહ્મલોક પર્યંત જઈ પહોંચી હતી, તે ક્રૌંચદ્વીપની અંદર ક્રૌંચપર્વતમાં રહેલો મોટો કલ્પદ્રુમ પણ ચૂરેચૂરો થઈ ગયો. પારિજાતવૃક્ષ, લક્ષ્મીજી, ચંદ્ર અને અમૃતના ઉત્પાદક હોવાથી સ્વામીરૂપ એવા હે ક્ષીરસાગર! માખણ વડે ભરેલા પર્વતોની અંદર ઊગેલા કાંઠાના વનો વડે રમણીય એવા હે દધિસમુદ્ર (દહીંનો દરિયો)! અને નાળિયેરોનાં વૃક્ષો વડે ઘાટી ઘટાવાળા પર્વતમાં દેવી વડે સેવાયેલા હે મધુસમુદ્ર (મધનો સમુદ્ર)! તમે હવે ક્યાં જશો? વળી તમારી અંદર રહેલી જે સ્ફટિક આદિ શિલાઓ દેવાંગનાઓને અને દિશાઓને દર્પણરૂપી થતી હતી, તે પણ હવે ક્યાં જશે? કલ્પદ્રુમ અને સુવર્ણની નિર્મળતા સાથે નિરુપાધિપણે સંબંધ રાખનારા ક્રૌંચ પર્વત વડે સુશોભિત એવા હે ક્રૌંચદ્વીપ! અને બ્રહ્માના હંસો વડે તથા કમલિની-વડે દિશાઓના સમૂહને ભરપૂર કરી દેનાર, કદંબવૃક્ષોનાં વનોની ગુફામાં વિશ્રાંતિ લેનાર તેમ જ વિદ્યાધરીની સાથે રતિક્રીડામાં કુશળ એવા દેવતાઓના નિવાસરૂપ હે પુષ્કરદ્વીપ! તમે બંને અહીંથી ક્યાં ચાલ્યા ગયા? મીઠા સમુદ્રના તીવ્ર તાપને નિવૃત્ત કરનારાં તથા પુષ્પો વડે ઢંકાઈ રહેલી પૃથ્વીને પવિત્ર કરનારાં વનોનું, ગોમેધ દ્વીપનું, ત્યાંના કલ્પવૃક્ષનું ત્યાંની સુવર્ણલતાઓનું, તેથી સુંદર લાગતી ગુફાઓનું, કલ્પવૃક્ષોનાં વનો વડે ઢંકાઈ રહેલા તથા તેનાં પુષ્પો વડે ધોળા થઈ રહેલા શાકદ્વીપના પર્વતોનું શાકદ્વીપનું અને તેના કલ્પવૃક્ષનું, એમ નવ પદાર્થોનું સ્મરણ કરતાં સ્વર્ગસુખને ઉત્પન્ન કરનારા પુણ્યનો ઉદય થાય છે. સંતાનક નામનાં દેવવૃક્ષો મંદ પવન વડે ચપળ પલ્લવોવાળી બાળલતાઓ સાથે જોડાઈ રહ્યાં હતાં અને તેથી સર્વ વનો સર્વ દિશાઓની અંદર સુગંધના પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યાં હતાં, એ વનો તો હમણાં ભાંગી પડેલાં છે. અહો! ખેદની વાત છે કે હવે બિચારા લોકોનો સમૂહ શી રીતે વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થશે? તે હું જાણી શકતો નથી. ઈક્ષુરસના (શેરડીના રસના) સમુદ્રના કિનારે શિલાની પેઠે જામી ગયેલા સાકરોના પર્વતોથી સુશોભિત ભૂમિઓની અંદર હવે ફરી વાર ક્યારે પ્રસિદ્ધ માધુર્યવાળા ઓળના મોદકપણાને જોઈશું? વળી ક્રીડા માટે બનાવેલી સાકરની પૂતળીઓને પણ ક્યારે જોઈશું? તાલ અને તમાલનાં વનો વડે રમણીય વનની અંદર આવેલા પર્વતનાં કદંબનાં વૃક્ષો વડે અને કલ્પવૃક્ષ વડે શીતળ એવાં સુવર્ણમય સ્થાનોમાં બેસીને અનેક વાર અનુભવેલાં ચંદનલતાઓરૂપી સુંદરીઓનાં નૃત્ય હવે આપણે ક્યારે જોઈશું? હાય! કષ્ટની વાત છે કે જાંબુનાં વૃક્ષનાં તે ઉત્તમ ફળો (દેખવામાં ન આવવાથી) કેવળ સ્મરણ કરવા યોગ્ય થઈ ગયાં. દ્વીપોને તથા સમુદ્રોને પોતાની મેખલારૂપે ધારણ કરી રહેલી આ જંબુદ્વીપની ભૂમિ તેમના રસરૂપી જળ વડે ઉત્પન્ન થયેલી નદીને વહન કરે છે. શિલિંધ્ર નામનાં વૃક્ષો વડે અવકાશરહિત એવા પર્વતોની ગુફાઓમાં મદ્યપાન વડે મત્ત બની ગયેલી દેવાંગનાઓનાં નૃત્યથી અને ગાયનથી સુશોભિત એ સુરોદ સમુદ્રનું અમે જ વારંવાર સ્મરણ કરીએ છીએ. ત્યાં પ્રાતઃકાળમાં ચંદ્રવિકાસી કમળ જેમ કરમાઈ જાય છે અને હમણાં જેમ પૃથ્વીનું વિદારણ થઈ જાય છે, તેમ અમારું ચિત્ત પણ ચિરાઈ જાય છે. રુધિરરૂપી જળ વડે ભરપૂર આ નવા મહાસાગરના ઉપરના ભાગમાં સુવર્ણના મેરુ આદિ સેંકડો

પર્વતોનાં શિખરો કાંતિ વડે દેદીપ્યમાન દેખાય છે. તે કાંતિ ઉત્તર આદિ દિશાઓના મુખમાં સૂર્યનાં ઉદય અને અસ્તની નજીકની ભૂમિ ઉપર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલી અને સંધ્યાકાળને લીધે અરુણ એવી કાંઈક ઉદય પામેલ ચંદ્રમાની કળાના જેવી છે. હાય! આવા સાગરરૂપી જળના સમૂહથી વીંટાયેલી, અનેક દ્વીપો વડે સુશોભિત, ઊંચા ગિરિરાજોમાં વિશ્રામ લેનારા મેઘોની ઘટારૂપી નીલકમળોના આધારરૂપ, નદીઓ, વનો, અરણ્યો અને શૂરવીર પુરુષોથી શોભાયમાન નગરો, ગામડાં તથા બ્રાહ્મણોનાં ગામોરૂપી વસ્ત્ર વડે રમણીય તેમ જ વૃક્ષો, પલ્લવો અને અંકુરોરૂપી ભૂષણવાળી એ પૃથ્વી હમણાં ક્યાં જતી રહી, તે અમે જાણી શકતા નથી. ૧—૫૭

तादृक्सागरवारिराशिवलया द्वीपान्तरालंकृता प्रोच्चाद्रींद्रनिविष्टवारिदघटानीलोत्पलानां स्थली। स्रोतोजंगलकाननोग्रनगरग्रामाग्रहारांबरा नो जाने तरुपल्लवांकुरवती कष्टं क याता मही ॥ ५७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણનાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દેવપરિદેવનવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૫ મો*

પૃથ્વીનું નામ મેદિની કેમ પડ્યું?

वसिष्ट उवाच

मत्तेन भूतवृंदेन किंचिच्छेषीकृते शवे।
इदमूचुः पुनर्दिक्षु गिरौ देवाः सवासवाः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મદોન્મત્ત ભૂતોના સમૂહોએ શબનો માત્ર કાંઈક જ ભાગ બાકી રાખ્યો, એટલે દિશાઓની અંદર આવેલા લોકાલોક પર્વતમાં રહેલા ઈન્દ્ર સહિત સર્વે દેવતાઓ કહેવા લાગ્યા કે, 'આ આકાશ વિદ્યાધરોના અને દેવતાઓના વિહાર માટે કલ્પાયેલાં વિમાનોનો સંચાર થવામાં આશ્રયરૂપ છે. તેને વિશે પણ તેને ગરમ કરવાને દેવીના ગણોએ આંતરડાંનાં જાળાં પાથરી દીધેલાં છે. એ જાળાં જાણે મેદ વડે ભરેલાં અને પવન વડે ફેલાઈ રહેલાં નિર્મળ વાદળાંના ખંડોથી વ્યાપ્ત મોટું આકાશ હોય તેવાં દેખાય છે. જુઓ, સાતેય દ્વીપોની અંદર ભૂતોએ મેદનાં (ચરબીનાં) જાળાં પસારી દીધાં છે, ભૂતોએ શબના માંસનું ભક્ષણ કરેલું છે અને રુધિરનું પાન કરેલું છે; તેથી આ પૃથ્વી કાંઈક હમણાં દેખાવા લાગી છે. સર્વ પ્રાણીઓને આનંદ આપનારી આ પૃથ્વી હમણાં મેઘરૂપી (ચરબીરૂપી) વસ્ત્ર વડે વીંટાયેલો સર્વ અવયવોવાળી થઈ રહી છે, એ ખરેખર ખેદની વાત છે. આ વનો પણ મેઘરૂપી શરદઋતુના મેઘસમૂહોથી જાણે કર્દમ વડે વીંટાયેલ હોય તેવા દેખાય છે. જુઓ, આ તે શબનાં અસ્થિઓ મોટા પર્વતના જેવાં થઈ રહ્યાં છે અને તે હિમાલય પર્વતના શિખરની પેઠે દિશાઓના તટોને વીંટાઈ વળ્યાં છે.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દેવતાઓ ઉપર પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં એ દેવીના ગણોએ પૃથ્વીને મેદના (ચરબીના) સમૂહ વડે લીંપી દીધી અને તેઓ પોતે પણ મત્ત બનીને આકાશની અંદર નૃત્ય કરવા લાગ્યા. જ્યારે દેવીના ગણોનો સમૂહ નૃત્ય કરી રહ્યો, ત્યારે દેવતાઓએ તેમના પીધા પછી અવશેષ રહેલા રુધિરનો (સંકલ્પ વડે) એક પ્રવાહ કરી દીધો અને તેને એક સાગરમાં નાખ્યો. દેવતાઓએ એ સમુદ્રને પોતાના ચિત્તમાં સંકલ્પ કરીને સુરાનો સમુદ્ર બનાવી દીધો. તે દિવસથી માંડી અદ્યાપિ પર્યંત હજી તે મદિરાનો સમુદ્ર થઈ રહ્યો છે. એ સમુદ્રની અંદર રહેલી મદિરાને આકાશની અંદર ભૂતો નૃત્ય કરી પીએ છે અને પાછા ફરી આનંદના મંદિરરૂપ આકાશની અંદર નૃત્ય કરવા લાગી જાય છે. જાણે અદ્યાપિ પર્યંત તે જ ભૂતો હજી કાયમ હોય, તેમ તે મદિરાના સમુદ્રથી વર્તમાન સમયમાં ભૂતો પણ મદિરાનું પાન કરે છે અને આકાશની અંદર યોગેશ્વરી (જોગણીઓ) નાગણો સહિત નૃત્ય

* આ એકસોપાંત્રીસમાં સર્ગમાં ભૂતોનો સમૂહ જ્યારે એ શબનું માંસ ખાઈ જશે અને રુધિર પી જશે, ત્યારે મેદ વડે આખી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થયાનું અને શેષ રહેલા રુધિર વડે રુધિરનો સમુદ્ર થયાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

કરે છે. એ ભૂતોએ પીધા પછી અવશેષ રહેલા મેદના સમૂહો પૃથ્વીમાં સુકાઈ ગયા, તેને લીધે પૃથ્વીએ 'મેદિની' નામ ધારણ કર્યું. એ પ્રમાણે વર્ણવેલા ક્રમથી જ્યારે શબનો ક્ષય થઈ ગયો અને પાછો દિવસ તથા રાત્રિનો ક્રમ શરૂ થયો, ત્યારે પ્રજાપતિએ પાછી નવી પ્રજા સર્જી અને પૃથ્વીની અંદર પાછો પૂર્વ પ્રમાણે જ સૃષ્ટિનો દેખાવ થઈ રહ્યો. ૧—૧૨

इति क्रमाच्छान्तिमुपागते शवे पुनः प्रवृत्ते दिवसयामिनीक्रमे । प्रजाः ससर्जाथ नवाः प्रजापतिः पुनः स सर्गोऽभवदत्र पूर्ववत् ॥१२॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'શવોપશમ' નામનો
સર્ગ ૧૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૬ મો*

અગ્નિદેવે કહેલું શબનું વૃત્તાંત

भास उवाच

अथाहं तं महादेवं पावकं पृष्टवानिदम् ।
शुकपक्षतिकोणस्थः श्रूयतामवनीश्वर ॥ १ ॥

ભાસ બોલ્યો : હે રાજા દશરથ ! સાંભળો. હું તે સમયે અગ્નિના વાહનરૂપ પોપટની પાંખના મૂળમાં એક ખૂણામાં રહ્યો હતો. મેં મહાન અગ્નિદેવને પૂછ્યું : 'હે ભગવન્ ! હે સર્વ યજ્ઞના ઈશ્વર ! હે સ્વાહાના અધિપતિ હુતાશન ! આ શબ પ્રથમ કોણ હતું અને અત્યારે શા નિમિત્તથી તેની આવી દશા થઈ ?

અગ્નિદેવ બોલ્યા : હે રાજા ! ત્રૈલોક્યની અંદર પ્રકાશી રહેલા અનંત શબનું સર્વ વૃત્તાંત હું બરાબર અખંડ રીતે તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. અનંત નિરાકાર એક પરમ ચિદાકાશ છે અને તેની અંદર આ અસંખ્ય જગતો પરમાણુની પેઠે રહેલાં છે. એ શુદ્ધ ચિદાકાશ સર્વવ્યાપી છે, સર્વના આત્મારૂપ છે અને તેની અંદર ક્યાંક પોતાની મેળે જ વિષયાકાર જ્ઞાનને રૂપે સંકલ્પસ્ફૂર્તિ થઈ. પછી તમે જેમ કોઈ પથિકની ભાવના કરતાં સૂઈ જાઓ, તો પોતાના આત્માને સ્વપ્નમાં પથિકરૂપે દેખો, તેમ તેણે પોતાની ભાવનાના બળથી પોતાના ચિન્મય સ્વભાવને લીધે પોતાને તેજના પરમાણુરૂપ (જીવરૂપ) જોયો. એ પરમાણુ અજ્ઞાનરૂપ આવરણને લીધે પોતાના સ્વરૂપને ન ઓળખતાં અણુરૂપ (જીવરૂપ) થઈ રહ્યો અને તેણે પોતાના પ્રકાશમય સ્વરૂપને સંકલ્પમય તથા કમળમાં રહેલા રજના જેવું સૂક્ષ્મ પરમાણુરૂપે અનુભવ્યું. પછી તે પોતાની વૃદ્ધિની ભાવના કરવાથી પોતે જ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયરૂપ થઈ ગયું અને તેણે પોતાના કાલ્પનિક શરીરમાં તે ઈન્દ્રિયો રહેલી છે, એવો અનુભવ કર્યો. એ પછી તમે જેમ સ્વપ્નમાં કોઈ નગરને દેખો, તેમ તેણે આધારઆધેય ભાવરૂપે થઈ રહેલી ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો તથા શબ્દ સ્પર્શ આદિ તેના વિષયોને તેમ જ પાંચભૌતિક જગતને દીઠું. તેમાં કોઈએક અસુરજાતિનો જીવ હતો, તે આસુરી સ્વભાવને લીધે બહુ અભિમાની હતો અને તેનાં પિતા, માતા તથા પિતામહ વગેરે અસત્ય તથા પ્રતિભાસરૂપ હતાં. એ અસુર જ્યારે પોતાના મદોન્મત્તપણાથી કોઈ મહામુનિના સુખદાયી આશ્રમને ધૂળધાણી કરી નાખ્યો, ત્યારે મુનિએ તેને શાપ આપ્યો કે, 'તેં તારા અતિસ્થૂલ શરીરને લીધે મારા આશ્રમનો નાશ કર્યો છે; માટે તું મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ અધમ મચ્છરરૂપ થઈ જા.' પછી જેમ વડવાનલ જળનું શોષણ કરે, તેમ તે જ સમયે મહામુનિના તે શાપરૂપ અગ્નિએ એ અસુરને ભસ્મ કરી નાખ્યો. એ અસુરનું ચેતન નિરાકાર અને નિરાધાર હતું. તથા આકાશના જેવું અસંગ હતું. તે સુષુપ્તિમાં મૂર્છિત થઈ ગયેલા ચિત્તની પેઠે મૂર્છિત બની ગયું. તે અવ્યાકૃત ચેતન સમાનતાને લીધે ભૂતાકાશની (મહાભૂતરૂપ આકાશની) સાથે એકતાને પ્રાપ્ત

---

*આ એકસોછત્રીસમા સર્ગમાં ભાસના પૂછવાથી અગ્નિ શબના વૃત્તાંતનું આદિથી વર્ણન કરશે અને તેના અસુર, મચ્છર, મૃગ તથા વ્યાલ આદિ જન્મો થયા તે વિષે વર્ણન કરશે.

થઈ ગયું અને પછી તે પોતાની અંદર રહેલા વાયુની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થયું. તે ચેતન વાત(પ્રાણવાયુ)રૂપ થઈ ગયું અને હવે પછી તે (મશક આદિ) 'જીવ'નું નામ ધારણ કરશે. પછી તે પ્રાણવાયુ પૃથ્વી, જળ, તેજ અને આકાશ એ ચાર ભૂતોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો. જેમ આકાશની અંદર પવનનો સૂક્ષ્મ અંશ સ્વાભાવિક રીતે જ ક્રિયાવાન થઈ રહે, છે, તેમ અપંચીકૃત, ભૂત વડે પંચતન્માત્રારૂપ થઈ રહેલો એ ચિન્માત્ર તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ અંશ સ્વભાવ વડે જ ક્રિયાશક્તિથી યુક્ત થઈ ગયો. વર્ષાઋતુ આદિ કાળ, પૂર્વ દિશા આદિનો પવન અને વર્ષાઋતુ આદિના જળના સંયોગોથી અંકુર ઉત્પન્ન કરનાર બીજ જેમ પૃથ્વીમાં પ્રકટ થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણવાયુની અંદર રહેલું તેનું ચેતન પણ ક્રમે કરી જ્ઞાનશક્તિ વડે યુક્ત થઈ ગયું. શુદ્ધ એવા મહાત્મા મુનિના શાપને જાણનારા અને પોતાને મચ્છરારૂપે સમજી બેઠેલા તે અસુરનું પ્રાણની અંદર રહેલું જીવચૈતન્ય એ મચ્છરાના સંસ્કારો વડે વીંધાઈ ગયું અને પોતાની અંદર પાંખ તથા પગ આદિ મચ્છરાના અવયવોને કલ્પી લઈ મચ્છરારૂપ બની ગયું. એ મચ્છરું એક સ્વેદજ (સ્વેદથી ઉત્પન્ન થનાર) પ્રાણી છે, નિઃશ્વાસમાત્રથી ઊડી જાય એવા હલકા શરીરવાળું છે અને મચ્છરાના રૂપને ધારણ કર્યા પછી માત્ર બે દિવસ જ તેનું જીવિત રહે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! આ જગતની અંદર સર્વ પ્રાણીઓનો જન્મ યોનિથી જ છે કે પછી બીજા પ્રકારે પણ તેની ઉત્પત્તિ સંભવે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બ્રહ્માથી માંડી તૃણ પર્યંત સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે હોય છે : એક બ્રહ્મમય અને બીજી ભ્રાંતિજન્ય. એ બંને વિષે હું વિવેચન કરું છું, તે તમે સાંભળો. અનાદિકાળથી રૂઢ થઈ રહેલી જગતની ભ્રાંતિને લીધે પંચભૂતો તથા તન્માત્રાઓ વડે રંગાઈ જઈ તે તે આકારે પ્રાણીઓની જે ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ભ્રાંતિજન્ય છે અને દૃશ્યમાં તેની સંગતિ ઠીક મળે છે. બાકી નિત્યમુક્ત બ્રહ્મની અંદર જગતની ભ્રાંતિનું ભાન જ હોતું નથી; પરંતુ તેને વિષે તો પોતાની મેળે જ વિવર્તરૂપે જીવભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે અને આ સર્વ જરાયુજ આદિ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આવો નિશ્ચય થતાં એ દશામાં સર્વ પ્રાણીઓના જન્મ વિષે જે પ્રતીતિ થાય છે, તે બ્રહ્મમય કહેવામાં આવે છે અને તે યોનિજન્ય નથી. (પરંતુ કપિલ તથા સનક આદિ સિદ્ધ મહાત્માઓને જ જ્ઞાનને લીધે આવું અનુભવમાં આવે છે; બાકી બીજા ક્ષુદ્ર જીવોને જણાતું નથી.) આમ એ બંને પ્રકારના જન્મનો ક્રમ છે. તેમાં એ બંનેમાંથી મચ્છરું તો જગતની (અનાદિકાળથી રૂઢ થઈ રહેલી) ભ્રાંતિને લીધે જ ઉત્પન્ન થયું હતું; તેનો જન્મ કાંઈ બ્રહ્મમય ન હતો. માટે હું તેની ચેષ્ટાનો ક્રમ કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે મચ્છરાએ પૃથ્વીની અંદર શેરડીઓમાં, કોમળ બાળતૃણમાં અને લતા આદિના સમૂહમાં ગણગણાટ કરી રહેલાં મચ્છરાંની સાથે ગણગણાટ કરીને તથા ક્રીડા કરીને પોતાનું એક દિવસનું અરધું આયુષ્ય ગાળી નાખ્યું. પછી તે મચ્છરાએ બીજે દિવસે પોતાની પત્ની મચ્છરીની સાથે બાળલીલાપૂર્વક બાળતૃણોરૂપી હીંચકાથી લાંબા સમય સુધી હીંચકા ખાવા માંડ્યા. આમ હીંચકા ખાવાથી તથા તેમાં ભટકવાથી તે મચ્છરું થાકી ગયું અને કોઈ ઠેકાણે વિશ્રામ લેવા બેસતું હતું. તેટલામાં હરિણના પગની ખરીઓરૂપી પર્વત તેની ઉપર પડ્યો અને તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. મરણ સમયે હરિણનું મોઢું જોવામાં આવવાથી એ મચ્છરાંનો પ્રાણ તેના આકારની ભાવનામાં ગયો અને પ્રથમ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય આદિ ભાવનું ગ્રહણ કરી લઈ તે મૃગરૂપ થઈ ગયો. અરણ્યની અંદર વિહાર કરતાં એ મૃગને કોઈ પારધીએ ધનુષ્ય વડે માર્યો અને તે સમયે તેની દૃષ્ટિ પારધીના મુખ ઉપર પડવાથી તે પારધીરૂપ થયો. એ પારધી વનોમાં ફરતાં કોઈ મુનિના વનમાં જઈ પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાં વિશ્રાંતિ કરી. મુનિનો સંગ થતાં

તેમણે તેને આ બોધ આપ્યો : 'તું ભ્રાંત થઈ જઈને (અજ્ઞાનને લીધે) આ શું કરે છે? અતિ લાંબા જન્મ—જરા—મરણ આદિ સંસારનાં દુ:ખો ભોગવવા માટે તું મૃગોને કેમ મારે છે? તું કેમ આ ક્ષણભંગુર જગતની અંદર મહાફળ આપનાર અહિંસા તથા અભયદાન આદિ શાસ્ત્ર-મર્યાદાને પાળતો નથી? આયુષ્ય પવન વડે હાલક-ડોલક થઈ રહેલાં વાદળાંના સમૂહમાં ચંચળ રહેલા જળના જેવું ક્ષણભંગુર છે, ભોગો મેઘોરૂપી ચંદરવાની અંદર ચમકારા મારતી વીજળીના જેવા ચંચળ છે, યવનના વિલાસો જળના વેગની પેઠે ચપળ છે અને શરીર પણ ક્ષણવારમાં પડી જાય એવું છે. માટે હે પુત્ર! અનર્થોની પરંપરારૂપ સંસારથી ત્રાસ પામી જઈ તું અહિંસા તથા અભયદાન આદિ ઉપાયોથી સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ કરનાર અને નિરતિશય આનંદ આપનાર આત્યંતિક દુ:ખનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષની શોધ કર.'

आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटले लीलाम्बुवद्भङ्गुरं भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचंचलाः । लोला यौवनलालनाजलरयः कायः क्षणापायवान् पुत्र त्रासमुपेत्य संसृतिवशान्निर्वाण-मन्विष्यताम् ॥ ३३ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મશકવ્યાધબોધન' નામનો
સર્ગ ૧૩૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૭ મો*

પરકાયાપ્રવેશ કરવાથી સ્વપ્ન આદિનો અનુભવ

व्याध उवाच

एवं चेत्तन्मुने ब्रूहि कीदृग्दुःखपरिक्षये । न कर्कशो न च मृदुर्व्यवहारक्रमो भवेत् ॥१॥

પારધી બોલ્યો : હે મહારાજ! જો એમ હોય, તો દુ:ખનો ક્ષય થવામાં હેતુરૂપ થાય એવો વ્યવહારનો જે ક્રમ અતિ કઠિન કે અતિ મૃદુ ન હોય, તે આપ મને કહો.

મુનિ બોલ્યા : હમણાં જ આ ધનુષ્યને અને બાણને મૂકી દઈ, તું મુનિઓમાં પ્રસિદ્ધ એવા યમ—નિયમ—વિચાર આદિ આચારનો આશ્રય કર અને દુ:ખથી રહિત (સુખમય) સ્થિતિથી અહીં રહે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મુનિએ આ પ્રમાણે બોધ આપ્યો, એટલે એ પારધીએ ધનુષ્ય તથા બાણને મૂકી દીધાં, ઋષિનો આચાર પાળવા માંડયો અને માગ્યા વિના જે કાંઈ મળે તે વડે પોતાનું ઉદર-પોષણ કરવા માંડયું. પછી જેમ કોઈ એક પુષ્પ પોતાની સુગંધને લીધે મનુષ્યના ચિત્તમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રવેશ કરે છે, તેમ મુનિના આચારને પાળનાર તે પારધી થોડા જ દિવસોમાં સારાસારનો વિવેક કરવાની શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પદ્ધતિમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. હે શત્રુઓને દંડ દેનાર દશરથરાજા! એક દિવસ તે પારધીએ એ મુનિશ્રેષ્ઠને પૂછ્યું કે, 'હે ભગવન્ પ્રાણીઓની× અંદર રહેલું સ્વપ્ન, જાગ્રતની પેઠે બહાર કેમ દેખાય છે? તેમ જ બહાર રહેલો જાગ્રત્પ્રપંચ સ્વપ્નરૂપ થઈ અંદર કેમ દેખાય છે? પ્રાણીની અંદર રહેલું સ્વપ્ન કયા ઉપાય વડે અને શી રીતે દેખાય છે? અંદર તથા બહાર રહેલો પ્રપંચ સ્વપ્નરૂપ થઈ કેમ દેખાય છે: વળી જો પ્રપંચ જો સ્વપ્નરૂપ હોય, તો પછી અંદર અને બહાર એ બે પ્રકારે કેમ દેખાય છે?'

મુનિ બોલ્યા : હે સાધુ! હું પણ જ્યારે પ્રથમ વિવેકી દશામાં હતો, ત્યારે આકાશની અંદર જેમ અકસ્માત વાદળાં ચડી આવે છે, તેમ મારા ચિત્તમાં પણ કોણ જાણે ક્યાંયથી

*આ એકસો સાડત્રીસમા સર્ગમાં પારધીના પૂછવાથી મુનિ પોતે ધારણાના અભ્યાસથી કરેલા પરકાયાપ્રવેશ વડે બીજા કોઈનું પોતે દીઠેલું સ્વપ્ન કહી બતાવશે.

× ટીકાકારે પાંચ પ્રકારે પ્રશ્નનું વિવરણ કરેલું હોવાથી તે પાંચે ય પ્રશ્ન અહીં જણાવ્યા છે; પણ એક જ પ્રશ્ન વિશેષ સંગત જણાય છે કે, હે મહારાજ! અંદર રહેલું સ્વપ્ન બહાર રહેલા જાગ્રત્પ્રપંચની પેઠે કયા ઉપાયથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાય?' જે ત્રીજા પ્રશ્નરૂપે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આ તમને આવેલો વિતર્ક જ ઉત્પન્ન થયો હતો. પછી તેનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાથી મેં ધારણાનો અભ્યાસ કર્યો અને પદ્માસન વાળી હું સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ ચિત્સત્તાની અંદર સ્થિર થઈ રહ્યો. સાયંકાળે સૂર્ય જેમ પોતાની કાંતિ વડે તડકાનું આકર્ષણ કરી લે છે, તેમ મેં તે સ્થિતિ વડે જ દૂર વિષયોમાં વિક્ષિપ્ત થઈ રહેલા ચિત્તનું પ્રત્યાહાર દ્વારા પોતાના હૃદયમાં આકર્ષણ કરી નાખ્યું. પછી પ્રાણની અંદર રહેલી ચિત્સત્તાની પ્રેરણાથી મેં જીવની ઉપાધીરૂપ ચિત્તની સાથે પ્રાણને પુષ્પથી બહાર નીકળેલા સુગંધની પેઠે શરીરમાંથી રેચક પ્રાણાયામ વડે બહાર કાઢયો. પછી બાહ્ય આકાશમાં રહેલા ચિત્તથી યુક્ત એ પ્રાણવાયુને મેં મારી આગળ ઊભેલા કોઈ મનુષ્યના મુખ પાસે રહેલા તેના પ્રાણવાયુમાં જોડી દીધો. આમ તે મનુષ્યનો પ્રાણવાયુ મારા પ્રાણવાયુ સાથે મિશ્ર થઈ ગયો. પછી જેમ કોઈ રીંછ રાફડામાં મોઢું નાખીને પોતાના મુખના વાયુ વડે ખેંચવાની ચેષ્ટા કરીને પોતાના આહારરૂપ સર્પને મુખમાં પકડી મારી નાખે અને પોતાના હૃદય પ્રત્યે લઈ જાય, તેમ તે મને પોતાના હૃદયની અંદર લઈ ગયો. હું તેના પ્રાણવાયુરૂપી ઘોડાથી તેની અંદર પેઠો હતો. અને પરસ્પર મળેલા બંને પ્રાણને અનુસરી રહ્યો હતો. તેના દેહમાં પ્રવેશ કરી મેં મારી બુદ્ધિથી આ સંકટોનો અનુભવ કર્યો. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એવી નાની નાની નદીઓ વડે જેમ કોઈ બહારનો પ્રદેશ સર્વ પ્રકારે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હોય છે, તેમ ફર્યા કરતા રસથી ભરેલી અનેક નાડીઓ વડે એ શરીર ચારે બાજુ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. તે જીવના રહેવાના ઘરરૂપ હતું. પાંસળાંના હાડકાંરૂપી પાંજરા વડે અને યકૃત તથા પ્લીહા આદિના પિંડો વડે તે શરીર પાત્ર આદિ અનેક સામગ્રીઓથી ભરેલા ઘર જેવું હતું અને તેમાં માંરે માંડ અંદર પેસી શકાય એમ હતું. સમુદ્ર જેમ ગ્રીષ્મઋતુના તાપ વડે તપેલા તરંગોના સમૂહો વડે વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ તે જઠરાગ્નિના જોરથી અસ્ફુટ રીતે વિચિત્ર અવાજ કરી રહેલા સર્વ ઉષ્ણ અવયવો વડે વીંટાયેલું હતું. વળી તે શરીરમાં જીવિત જળવાઈ રહે તેટલા સારુ તેમાં ચિત્ત અને પ્રાણ આદિ વાયુઓની ક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા કરતી હતી. વળી તેમાં બહારના વાયુનો નાસિકાના અગ્રભાગ દ્વારા અંદર પ્રવેશ થતો હતો, એટલે તેમાં બહારની નવી નવી શીતળતા પ્રવેશ કરતી હતી અને તેથી તે શરીર ચેતનવાળું જણાતું હતું. રુધિરને નાડીઓના માર્ગમાંથી જુદું કરનાર રસ, કફ, અને ચરબી આદિના સ્રાવથી તે ચીકણું થઈ રહ્યું હતું, તેમાં ચોતરફ ઘાટો અંધકાર પથરાઈ રહ્યો હતો, તેમાં ગરમી ભરી હતી, તે અનેક સંકટોના આશ્રયરૂપ હતું અને તેને નરકની ઉપમા આપવી યોગ્ય જ હતી. કોઈ નાડીઓમાં રસરક્ત આદિ ધાતુઓ ભરાઈ રહેતી હતી, તો કોઈ ઠેકાણે તે ધાતુઓ બહાર નીકળતી હતી. ક્યાંક સહેલાઈથી સંચાર થવાથી પ્રાણવાયુ સ્પષ્ટપણે ગતિ કરતો હતો, તો ક્યાંક રસ્તો રોકાઈ રહેવાથી તે અસ્પષ્ટપણે ગતિ કરતો હતો. આથી સાતે ય ધાતુમાં કાંઈ સડો પેસતાં વધઘટ થવાને લીધે ભાવિ રોગોનું સૂચન થતું હતું. શબ્દ કરી રહેલા વેગયુક્ત અપાન આદિ છિદ્રોમાં ગતિ કરતા પવન વડે તે શરીર શબ્દાયમાન થઈ રહ્યું હતું.તેના હૃદયરૂપી કમળની નાળની છિદ્રની અંદર અગ્નિ (અગ્નિની શિખા કિંવા જઠરાગ્નિ) સમુદ્રની અંદર રહેલા વડવાગ્નિની પેઠે જાજવલ્યમાન થઈ રહ્યો હતો. પ્રાપ્ત થતા અનેક વાસનામય પદાર્થો વડે તે અંદર ભરપૂર થઈ રહ્યું હતું. વાયુઓ સહિત ઈન્દ્રિયો વડે તે બંધાયેલું હતું અને સાક્ષીરૂપ આત્મચૈતન્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે સ્વચ્છ હતું. રાત્રિએ ચોરો વડે પીડાયેલા નગરની પેઠે તે ચિત્તવૃત્તિઓના અને પ્રદેશના ભેદને લીધે કોઈ ઠેકાણે ક્યાંક શાંત દેખાતું હતું અને કોઈ ઠેકાણે ક્યાંક ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતું દેખાતું હતું. કોઠામાં રહેલા અન્નની રસની અંદર નાદ ઉત્પન્ન કરવામાં તત્પર થઈ રહેલા અને નાડીઓના માર્ગમાં પથિક વિદ્યાધરોની પેઠે ગાન કરતા તથા સંચાર

કરતા વાયુઓ વડે તે વીંટાયેલું હતું. તેમાં પવનના સંપર્કથી દ્વિમાત્ર, એકમાત્ર અને અર્ધમાત્ર (દીર્ઘ, હ્રસ્વ અને વ્યંજન) આદિ ધ્વનિ પણ પેદા થતો હતો. જેમ કોઈ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય નરોના અવયવોથી અવકાશ વગરના મનુષ્ય સમૂહમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મેં પણ એ જંતુનાં મહાવિષમ અંતર્હૃદયમાં અંદર પ્રવેશ કર્યો. પછી રાત્રિએ જેમ સૂર્યનું તેજ ચંદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મેં તેના હૃદયની અંદર રહેલા તેજો-ધાતુમાં (ઓજસરૂપી ધાતુમાં) પ્રવેશ કર્યો. તે માર્ગે પાસે હતો, છતાં અનેક નાડીઓ વચમાં આવવાથી તે જાણે બહુ દૂર હોય તેમ જણાતો હતો. જેનાથી ત્રણે લોક અરીસાની પેઠે જોવામાં આવે છે અને જે ત્રૈલોક્યની સર્વ વસ્તુઓનો દીવાની પેઠે પ્રકાશક છે, તે જીવાત્મા તેજની અંદર રહે છે. સૂર્ય વડે વિકસિત થયેલા પુષ્પની અંદર સુગંધ અને શીતળતા સર્વત્ર રહેલાં છે; છતાં તેના કેસરાઓમાં તે વિશેષે કરીને સ્થિતિ રાખે છે. તે જ પ્રમાણે જીવ શરીરની અંદર સર્વ ભાગમાં રહેલો છે, છતાં ઓજસમાં (તેજરૂપી ધાતુમાં) તે વિશેષે કરીને સ્થિતિ કરે છે. જીવનમાં આધારરૂપ એ ઓજની અંદર હું અલક્ષિતપણે દાખલ થઈ ગયો. ઘડાની અંદર ઢંકાયેલો દીવો જેમ ઘડાના સૂક્ષ્મ છિદ્રમાંથી અંદર સંચાર કરતા પવનથી રક્ષાય છે, તેમ તેઓ જ ચારે બાજુ પ્રાણવાયુઓ અને તે તે ઈન્દ્રિયોના અભિમાની દેવતાઓથી રક્ષાતું હતું. પછી જેમ સુગંધ પવનમાં પ્રવેશ કરે છે, સૂર્ય (રાત્રિએ) ચંદ્રમામાં પ્રવેશ કરે છે અને જળ માટીના વાસણમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મેં જીવની સાક્ષાત્ ઉપાધિરૂપ એવા મનોમય કોશ, વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશની અંદર પ્રવેશ કર્યો. જીવનું એ ઓજ—મનોમય કોશ આદિ ઉપાધિ—જાણે કોઈ બીજા ચંદ્રમાનાં કિરણો હોય તેવું પ્રકાશમય હતું, ધોળાં વાદળાંના જેવું કોમળ હતું, માખણ તથા ગોળની પેઠે સ્નેહથી ને મધુરતાથી ભરપૂર હતું અને ક્ષીર-સાગરના પરપોટાની પેઠે સુંદર હતું. એમાં પ્રવેશ કરીને મેં પ્રવેશથી થયેલા શ્રમ વડે ઉત્પન્ન થયેલી વ્યગ્રતાને મૂકી દીધી અને મારા હૃદયની અંદર રહેલા ઓજની પેઠે જ મેં તેમાં સ્વસ્થપણે સ્થિતિ કરી. હવે પોતાના સ્વપ્નની પેઠે જ મેં તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિ અખંડિતપણે જોઈ. તે સૃષ્ટિમા સૂર્ય, પર્વત, સમુદ્ર, દેવ, દાનવ અને માનવ રહ્યાં હતાં તથા વનોની અને નગરોની રચના જોવામાં આવતી હતી. વળી તેમાં બીજાં લોકાંતરો અને દિશાઓનાં મુખો પણ દેખાતાં હતાં. દ્વીપો, સાગરો અને મહાસાગરો તેમાં જોવામાં આવતા હતા અને કાળનો તથા ઈન્દ્રિય આદિનો ક્રમ પણ તેમાં દેખાતો હતો. કલ્પ, ક્ષણ અને સર્વ ઋતુઓ પણ તેમાં જોવામાં આવતી હતી અને સ્થાવર—જંગમ સર્વ પદાર્થો પણ તેમાં રહ્યા હતા. એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ અનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા આવતા આ જગતના જેવી જ સ્થિર દેખાતી હતી, 'હું વિશેષે કરીને જાગ્રત અવસ્થામાં જ રહું છું અને નિદ્રા કાંઈ તેના અભાવરૂપ એવી જાગ્રત અવસ્થામાં હોતી નથી. માટે હું નિદ્રાને પ્રાપ્ત નહિ થયા છતાં આ શું સ્વપ્નને દેખું છું?' એમ હું વિચાર કરવા લાગ્યો. પછી હે વ્યાધ! પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ જઈ મેં તેનું સ્વરૂપ ઓળખ્યું. તે આ ચિદાત્માનું પ્રસિદ્ધ એવું એક ઈશ્વરી રૂપ હતું. આથી તે પોતાના ચિદાકાશ-મય સ્વરૂપને ઘટપટ, જગત, જીવ આદિ જેવાં જેવાં નામરૂપે દૃઢ અધ્યાસપૂર્વક દેખે છે, તેવા તેવા નામરૂપે તે પોતે થઈ જાય છે. એ ચિદા-કાશરૂપ પ્રત્યકચૈતન્ય જ્યાં જ્યાં જેવી જેવી ભાવનાપૂર્વક જેવા જેવા પોતાના પ્રબળ પરમાણુ બાંધે છે, તેવાં જ નામરૂપવાળાં પોતાના સ્વરૂપને તે અનુભવે છે. આમ છતાં તે પોતાના આકાશ જેવા નિર્મળ નિર્વિકાર સ્વરૂપને કદી પણ છોડતું નથી, આજ મેં જાણ્યું કે આ જે કાંઈ હમણાં મારા જોવામાં આવે છે, તે 'સ્વપ્ન' એવા નામથી કહેવાય છે અને તે પોતાના પ્રત્યકચૈતન્યનો જ એક વિવર્ત કિંવા વિલાસ છે. ચિદાત્મા પોતાના

ચિદાકાશમય સ્વરૂપની અંદર જે વિવર્તભાવરૂપ થઈ રહે છે, તે કાંઈક સ્વપ્નરૂપ અને કાંઈક જાગ્રત-રૂપ કહેવાય છે. બાકી જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંને કાંઈ જુદા પદાર્થ નથી. જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્ન સ્વપ્નરૂપ જણાય છે અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગ્રત સ્વપ્નરૂપ છે. સ્વપ્નની અવસ્થામાં સ્વપ્ન પોતે જાગ્રતરૂપ જણાય છે અને જાગ્રતમાં જાગ્રત પોતે જ જાગ્રતરૂપ જણાય છે. આમ જાગ્રત અવસ્થા પણ બે પ્રકારે કલ્પાય છે. હે મહાશય! પુરુષ પોતે ચિન્માત્ર છે, તો પછી સેંકડો શરીરોનો નાશ થતાં તેનો ક્યાં નાશ થાય છે? તેનો શી રીતે નાશ થાય છે અને કોનો નાશ થાય છે? કેમ કે ચિન્માત્રતત્ત્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને (અધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોઈએ તોપણ) એ તે જ દેહની પેઠે થઈ રહ્યું છે. તે પોતે અનંત છે, નિર્વિભાગ છે અને તે જ મૂર્ત—અમૂર્ત આકારે જોવામાં આવે છે. સર્વના સ્વભાવરૂપ (અધિષ્ઠાન-રૂપ) અપરિચ્છિન્ન, નિત્ય અને (વિવર્તભાવ-થી) અનંત આકારે થઈ રહેનાર ચિદાકાશરૂપી પરમાણુની આ જગત એક મજ્જારૂપ છે, એમ કહી શકાય છે. જેમ એક અવયવની અંદર વિચિત્ર પ્રકારના તેના અવયવોના પરમાણુઓ રહ્યા હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર સર્વ પ્રકારના જગતના ભ્રમસંબંધી અનુભવના વિવિધ પરમાણુઓ રહ્યા છે. બહારની જાગ્રત અવસ્થાથી નિવૃત્ત થયેલો જીવ, જીવના આધારરૂપ હૃદયની અંદર રહીને પોતાના સ્વરૂપને જ 'આ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ છે' એમ સમજે છે. એ સ્વપ્નસૃષ્ટિને વિષે દેખાતા સર્વ પદાર્થો ચિદાત્માના જ એક વિવર્તરૂપ છે. જીવ ચિત્ત દ્વારા બહિર્મુખ થઈને પોતાના સ્વરૂપને જ બહાર વિવર્તરૂપે દેખે છે અને તેને જાગ્રત કહેવામાં આવે છે. ચિત્ત જ્યારે અંતર્મુખ થઈને પોતાના સ્વરૂપને જ અંદર વિવર્તરૂપે અનેક આકારે દેખે છે, ત્યારે તેને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે. જીવ એક ચિદાકાશરૂપ છે અને અંદર બહાર, સ્વર્ગરૂપે, પૃથ્વીરૂપે, વાયુરૂપે, આકાશરૂપે, પર્વતરૂપે, નદીરૂપે તેમ જ દિશાઓ-રૂપે વિવર્તભાવથી તે પ્રસરી રહ્યો છે. સૂર્ય જેમ સૂર્યમંડળમાં રહ્યા છતાં અહીં પણ કાંતિરૂપે રહેલો છે, તેમ જીવ બહાર અને અંદર જાગ્રતસૃષ્ટિરૂપે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ થઈ રહેલો છે. 'હું પોતે જ અંદર દેખાતી સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ છું અને હું પોતે જ બહાર દેખાતી જાગ્રતસૃષ્ટિરૂપ પણ છું' આ પ્રમાણે જે વિવેકી પુરુષ પોતાને ચિદ્રૂપ સમજીને ક્રમપૂર્વક વાસનાથી રહિત થઈ જાય છે, તે પુરુષ આ સંસારના બંધનથી મુકાઈ જાય છે. આ જીવ અચ્છેદ્ય અને અદાહ્ય છે; છતાં જે તેને જુદા જ પ્રકારે રહે છે, તે માણસ બાળકની પેઠે દ્વૈત સંબંધી સંકલ્પરૂપી યક્ષ વડે મોહ પામ્યો છે. જીવ જ્યારે અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે પોતાના આત્માને જ અંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ દેખે છે અને તે જ્યારે બહિર્મુખ થાય છે, ત્યારે બહાર પણ તે પોતાના આત્માને જ બાહ્યસૃષ્ટિરૂપ દેખે છે. આમ તેનું પોતાનું સ્વરૂપ જ સ્વપ્ન અને જાગ્રતરૂપ છે. આ પ્રમાણે હું સ્વપ્ન વિષે અને જાગ્રત વિષે વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં મને 'સુષુપ્તિ' શું હશે?' એવી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ આથી હું સુષુપ્તિનો અંશ શોધવા માટે પ્રવૃત્ત થયો. 'આ દૃશ્યને જોવાથી હવે મારે શું પ્રયોજન છે? હમણાં હું ઘણા લાંબા સમય સુધી ચિત્તથી (ચિત્તના ધર્મથી) રહિત થઈ રહું.' જ્યાં સુધી એવો અનુભવ અંદર કાયમ રહે છે, ત્યાં સુધી શાંતિમય સુષુપ્તિ અવસ્થા સ્થિર થઈ રહે છે; બાકી સુષુપ્તિ (આત્માના વિવર્તથી જુદી) બીજી કશી વસ્તુ નથી. દેહની અંદર જેમ નખ—કેશ આદિમાં વિશેષ અહંતા ન બંધાયા છતાં સામાન્ય આત્મીય બુદ્ધિ રહે છે, તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થા પણ સ્ફુટપણે ન જણાતાં છતાં સામાન્યરૂપે (**सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषम्!** હું સુખે સૂતો હતો, મને કશું જ્ઞાન ન હતું. એવા સામાન્ય રૂપે) અનુભવમાં આવે છે. એ સુષુપ્તિ ચિદ્રૂપ તેના સાક્ષીની અંદર અજડરૂપે અને જડરૂપે સ્ફુરે છે. 'જાગ્રત

અવસ્થામાં અને સ્વપ્નની અવસ્થામાં ભ્રમણ કરી હું શ્રમિત થઈ ગયો છું. હવે તત્સંબંધી વિશેષ જ્ઞાનનું મારે શું પ્રયોજન છે? હું થોડો સમય મનના પ્રચારથી રહિત શાંત થઈ રહું.' આવો સંકલ્પ ગાઢ નિદ્રાના આકારે પરિણામ પામે છે, ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે. સુષુપ્તિ એ સિવાય બીજું કશું નથી. એ ગાઢ સુષુપ્તિના જેવી દશા જાગ્રત અવસ્થાવાળા પુરુષમાં પણ જ્ઞાનારૂઢ સ્થિતિમાં 'હું કશાનું ચિંતન ન કરતાં શાંતપણે એક જ નિર્વિકાર સ્થિતિમાં રહું' એવો દૃઢ સંકલ્પ થતાં પોતાની મેળે જ થઈ જાય છે. એ અવસ્થા જ્યારે અત્યંત ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે 'સુષુપ્તિ' કહેવાય છે. તે જ્યારે અંદર કાંઈ વિક્ષેપના આકારે પરિણામ પામી શિથિલ થાય છે, ત્યારે તે 'સ્વપ્ન' કહેવાય છે. એવી રીતે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો નિર્ણય કરી હું પરમેશ્વરબુદ્ધિ વડે યુક્ત થયો અને તુરીય અવસ્થાની શોધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો. જેમ અંધકારમાંથી પ્રકાશનો લાભ ન થાય, તેમ એક શુદ્ધ સમ્યક (સંપૂર્ણ) જ્ઞાન વિના બીજા કશાથી તુરીય અવસ્થાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો લાભ થતો નથી. સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, એટલે આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આમ તે દશામાં જગત યથાસ્થિતપણે રહે છે, એટલે કશાનો આત્યંતિક લય પણ થતો નથી. માટે સ્વપ્ન, જાગ્રત અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થા યથાસ્થિત એવી તે તે સૃષ્ટિઓ સાથે તુરીયની અંદર રહેલી છે; પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કશું જ નથી. જગત કોઈ પણ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી, પરંતુ શાંત અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત બ્રહ્મ જ જગતના આકારે વિવર્તભાવથી થઈ રહ્યું છે. આમ સદાકાળ બોધ રહેવો તે જ તુરીય અવસ્થા છે. અદ્વિતીય બ્રહ્મની અંદર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવાનાં કારણોનો સંભવ નથી, તેથી સૃષ્ટિ આદિ કશું થયું જ નથી; પરંતુ જળ જેમ દ્રવપણાને ધારણ કરે છે, તેમ ચિદ્રૂપ આત્મા જ જગતના આકારે થઈ જઈ સૃષ્ટિની કલ્પનાને ધારણ કરે છે. ૧-૬૧

असंभवात्संभवकारणानां न जायते किंचन नाम सर्गः । चिच्चेतनैनैव हि सर्गसंवित्स्वयं गृहीता द्रवतांबुनेव ॥ ६१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જાગ્રતસ્વપ્નસુષુપ્તિતુરીયવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૮ મો*

બંને જીવના સંમિલનથી જગત બેવડું દેખાય છે

तापस उवाच

गंतुमेवं विचार्याहं ततस्तत्संविदैकताम् । प्रवृत्तश्चोत्तमाब्जेन सौरभेणेव सौरभम् ॥ १ ॥

તપસ્વી બોલ્યા : જાગ્રતથી માંડી ઠેઠ તુરીય અવસ્થા સુધીનો આમ મેં વિચાર કર્યો. પછી જે ફૂલેલા આંબાનો સુગંધ કમળના સુગંધની સાથે એકતા પામે છે, તેમ હું એ મનુષ્યના ચિદાભાસરૂપી જીવની સાથે એકતા પામ્યો. એ પ્રાણીના ચિદાભાસમાં પ્રવેશ કરવા માટે મેં તેના ઓજરૂપી ધાતુનો ત્યાગ કર્યો, તેટલામાં મારી સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ બાહ્ય વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગી. મેં બહિર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓને અંતર્મુખ વૃત્તિથી વારી અને પાણીમાં પડેલા તેલના બિંદુની પેઠે તેને ક્ષણવારમાં અંદર ફેલાવી દીધી. હવે હું તે પ્રાણીના ચિદાભાસરૂપી જીવની સાથે એકતા પામતો હતો. તેટલામાં મારી અને પ્રાણીની એમ બંનેની વાસનાના પ્રતિભાસને લીધે આખા જગતને મેં પ્રથમનાથી બમણું જોયું. મને દિશાઓ પ્રથમના કરતાં બમણી જોવામાં આવી અને બે સૂર્યો તપતા દેખાવા લાગ્યા. મેં બે ભૂમંડળ દીઠાં અને આકાશ પણ મને બે

*આ એકસો આડત્રીસમા સર્ગમાં તે પ્રાણીના જીવનું અને પોતાના જીવનું પરસ્પર મિલન થતાં, જગત બમણું દેખાયા વિષે અને તે બંનેની સાવ એકતા થતાં એક જ પ્રકારનું જગત જોયા વિષે કહેશે.

જોવામાં આવ્યાં. દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા મુખનાં બે પ્રતિબિંબની પેઠે એ બંને મારો અને તેનો ચિદાભાસ પરસ્પર મિશ્રિત થઈ રહ્યા હતા. આથી જગતનો બમણો ઠાઠ જોવામાં આવતો હતો. અમારા બંનેના જીવનચૈતન્યના બુદ્ધિરૂપી કોશની અંદર જે કંઈ રહ્યું હતું, તે બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલ, ચિદાભાસમાં (ઉપાધિના ભેદની) જુદા પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવતું હતું અને તેથી તે ભિન્ન ભિન્ન ભાસતું હતું, છતાં તલની અંદર રહેલા તેલની જેમ તે પરસ્પર મિશ્રિત થઈ ગયું હતું. અમારા બંનેના ચિદાભાસના બુદ્ધિરૂપી કોશમાં રહેલાં એ બંને જગત એકબીજામાં મિશ્રિત જેવાં થઈ ગયાં હતાં, છતાં વાસનાનું મિશ્રિતપણું ન હોવાથી તે અમિશ્રિત જ હતાં અને દૂધ તથા જળની પેઠે તેઓ એકબીજામાં પરસ્પર સરખી રીતે મળી ગયેલાં ભાસતાં હતાં. એ જોતાં વાર તરત જ એક પળવારમાં મેં મારા જીવચૈતન્ય વડે એ પ્રાણીના ચિદાભાસનું પરિણામ માપી લીધું હોય તેમ સર્વ પ્રકારે તેને મારા જીવચૈતન્યમાં સમેટી લઈ એકરૂપ કરી દીધો. જેમ એક ઋતુ બીજી ઋતુ સાથે મળી જાય છે, જેમ કોઈ નાની નદી મોટી નદી સાથે મળી જાય છે, જેમ સુગંધની રેખા પવન સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે અને જેમ ધૂમ્રલેખા વરસાદની સાથે એકતા પામે છે, તેમ તે મારા જીવચૈતન્ય સાથે એકરૂપ થઈ ગયો. આમ મારો અને તેનો ચિદાભાસ પરસ્પર મળી જઈ એકરૂપતા પામ્યો, એટલે જેમ નેત્રરોગવાળા પુરુષને પ્રથમ બે ચંદ્ર દેખાતા હોય અને પછી દૃષ્ટિ શુદ્ધ થયે તે એક જ જોવામાં આવે છે, તેમ જગત મને એક જ દેખાવા લાગ્યું. ત્યારે હું તેના જીવચૈતન્યની અંદર રહ્યો હતો અને પોતાના વિવેકને (પૂર્વાપર વિચારને) છોડતો ન હતો. મારો પોતાનો સંકલ્પ વિરલપણાને પ્રાપ્ત થઈ તે પ્રાણીના સંકલ્પને અનુસરનારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. પછી મેં તેની ચિત્તવૃત્તિ વડે શબ્દ આદિ બાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરવા માંડયો અને તેના હૃદયને છોડયા વિના દિવસમાં થતા જાગ્રત અવસ્થાના વ્યવહારને અનુભવ્યો. પછી તે પ્રાણી અન્નનું ભોજન કરી જળપાન કરી શ્રમિત થઈ ગયો અને પોતાની મેળે જ દૈવયોગે સાયંકાળે બિડાઈ જતા કમળની પેઠે ધીરે ધીરે નિદ્રાકુળ થવા લાગ્યો. સૂર્ય જેમ સાયંકાળે પોતાની કાંતિને સમેટી લે છે, તેમ તેના પ્રાણપવને દિશાઓરૂપી નિકુંજમાં ફેલાઈ રહેતા તથા રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરનારા ચિત્તને સમેટી લીધું. ચિત્તની સાથે તેની સર્વ ઈન્દ્રિયવૃત્તિઓ ઢંકાઈ રહેલા કાચબાના અવયવોના સાંધાની જેમ હૃદયરૂપી કોશની અંદર પેસી ગઈ. તેનાં ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોનાં ગોલકો બંધ થઈ ગયાં અને તે ઈન્દ્રિયો એક જ હૃદયને જ અનુસરી રહી. તેઓ મરણ સમયે જેમ પાષાણના જેવી કાંઈક જડ અને ચિત્રમાં આલેખેલી હોય તેવી નિર્વ્યાપાર બની ગઈ. હું પણ તે પ્રાણીના ચિત્તને અનુસરી રહ્યો હતો, તેથી હું તેની ચિત્તવૃત્તિની સાથે જ તત્કાળ તે તે ઈન્દ્રિયોના ગોલકને મૂકી દઈ તે તે નાડીઓ દ્વારા તેના ચિત્તમાં પેસી ગયો. ક્ષણમાત્ર બાહ્ય અનુભવને મૂકી દઈ, મેં તેના શય્યા જેવા કોમળ ઓજની અંદર (તેજની અંદર) રહેલા આનંદમય કોશમાં શૂન્ય એવી સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કર્યો. એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં નાડીઓ છિદ્રવાળી હતી, તોપણ ગ્લાનિને લીધે અને અનેક પ્રકારના અન્નપાનના રસો વડે ઘાટી થઈ ગઈ હતી. આથી સમાન વાયુ તેમાં રૂંધાઈ જઈ બહાર નીકળી શકતો ન હતો અને કોઈ સમયે અતિ સૂક્ષ્મ ગતિ વડે બહાર પણ સંચાર કરતો હતો. જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે, ત્યારે પ્રાણવાયુ પોતાના આધારરૂપ અદ્વિતીય આત્મામાં જ પરાયણ થઈ રહે છે અને હૃદયની અંદર પોતાની સાથે જ પ્રવેશ કરી રહેલા ચિત્તને ગળી જઈને તેને સ્વાધીન કરી લે છે; કેમ કે ત્યારે

પોતાનો પ્રત્યકચૈતન્યરૂપી પરમપુરુષાર્થ અવશેષ રહ્યો હોય છે, તેથી તે તેના સુખમાં પોતે સ્વભાવે જ વિશ્રાંત થઈ રહે છે. અંદર પોતાના સ્વાર્થમાત્રમાં જ પરાયણ થઈ રહેનારા કોઈ પણ પુરુષને બીજા કોઈનું કશુ કામ કરવાની અપેક્ષા થતી નથી, આવો સાર્વત્રિક નિયમ છે. તેથી પ્રાણ પોતાના મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રત્યક્ચૈતન્યરૂપી પરમપુરુષાર્થમાં તત્પર થઈ રહે છે અને પ્રાણ તે સમયે બીજો કશો ઈન્દ્રિય આદિનો વ્યાપાર કરતો નથી. કેમ કે નિરતિશય આનંદરૂપ પ્રત્યક્ચૈતન્યની સત્તા વડે સ્ફુરેલી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં નિરતિશય આનંદની સ્ફૂર્તિ થાય છે અને તેમાં વિક્ષેપનું કાંઈ પણ દુઃખ હોતું નથી.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! મન પ્રાણને લીધે જ અત્યારે પણ મનન (સંકલ્પ) આદિ પોતાના વ્યાપારને કરે છે. તે મન જો સુષુપ્તિમાં પ્રાણને આધીન થઈ જઈને પોતાના વ્યાપારને છોડી દેતું હોય તો તે હમણાં કેમ પોતાના વ્યાપારને ચલાવે છે? હવે પ્રાણને જુદો પાડીને જો વિચારવા બેસીએ, તો મનનું કશું પણ સ્વરૂપ જણાતું નથી; માટે પ્રાણથી જુદી મન એવી કાંઇ વસ્તુ જ નથી કે શું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અહીં પોતાને અનુભવમાં આવતો આ પોતાનો દેહ પણ માનસિક કલ્પનામય છે, તેથી તે સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વતની પેઠે છે જ નહિ. જો એમ છે તો પછી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કારણના અભાવને લીધે દૃશ્યની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી. આમ દૃશ્યનો જ અભાવ સિદ્ધ થાય છે, એટલે ચિત્તનો પણ અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે. આથી આ સર્વ બ્રહ્મમય જ છે. બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે અને તેની સત્તાને લીધે આ આખું વિશાળ જગત યથાસ્થિતપણે તેની અંદર (આરોપિતરૂપે) રહેલું છે. વળી ચિત્ત આદિ તથા દેહ આદિ પણ છે, પરંતુ તે તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મરૂપ જ છે. બાકી અવિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં ચિત્ત અને દેહ આદિ કેવા પ્રકારના ભાસે છે, તે આપણા જેવા તત્ત્વજ્ઞનો વિષય નથી. હે રામચંદ્રજી ! આ વિચિત્ર પ્રકારે દેખાતી ત્રિલોકી કેવી રીતે બ્રહ્મરૂપ છે, તે વિષે હું તમને અધ્યારોપ આદિનો ક્રમ કહું છું, તે તમે સાભળો. અનંત આકાશરૂપ જે નિર્મળ ચિન્માત્ર તત્ત્વ છે, તે જ સર્વદા સર્વરૂપ થઈ રહ્યુ છે. બાકી જગત કે દૃશ્ય એ કશું છે જ નહિ. તે ચિન્માત્રતત્ત્વે પોતાની સર્વજ્ઞતાને લીધે પોતાના શુદ્ધ, બુદ્ધ અને નિર્વિકાર સ્વરૂપને નહિ છોડતાં પ્રથમ પોતાની અંદર મનોભાવનો (મનનો) અધ્યારોપ કર્યો. જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધેલું છે, એવા હે મહાશયશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી ! તે પછી મને પ્રથમ જે પોતાના સંચારની શરૂઆત કરી તે જ આ પ્રાણપવન છે, એમ તમે સમજો. એ પ્રાણભાવ જાણે સાવ કલ્પિત હોય એવો છ છતાં જેમ અનુભવમાં આવે છે, તેમ ઈન્દ્રિય—દેહ આદિ અને દેશ-કાળ-કલ્પના આદિ પણ કલ્પિત છતાં સત્ય જેવાં અનુભવમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ચારે તરફ ફેલાઈ રહેલું આ જગત ચિત્તમાત્ર છે અને ચિત્ત ચિન્માત્ર એવા પરબ્રહ્મરૂપ છ, એ વાત નિર્વિવાદ છે. બ્રહ્મ જ આ જગતના આકારે વિવર્તભાવથી પ્રસરી રહેલ છે. નિરાકાર, અનાદિ, અનંત, નિર્વિકાર, દૃશ્યના આભાસથી રહિત, શાંત, ચિન્માત્ર અને સદ્રૂપ પરબ્રહ્મ જ આ જગતના આકારે થઈ રહ્યું છે. પરબ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે, તેથી પોતાની માનસિક શક્તિ વડે જાગ્રતસ્વપ્ન આદિમાં પોતાના સ્વરૂપને જ તે યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં જગતના આકારે અનુભવે છે. સંકલ્પાત્મક એ મન કાર્યબ્રહ્મરૂપે (આ સૃષ્ટિ પ્રપંચના આકારે) પ્રસરી રહ્યુ છે. તે જ્યાં જેવી કલ્પના કરે છે, ત્યાં તેને તેવો જ અનુભવ થાય છ. આ વાત ઠેઠ બાળક સુધી પ્રસિદ્ધ છે. હે રામચંદ્રજી ! આકાશના જેવા નિર્વિકાર, સર્વવ્યાપી અને ચિન્માત્ર એવા આત્મારૂપી આદિપુરુષને પ્રથમ ચિત્તે જ પ્રાણરૂપ બનાવી દીધો, દેહરૂપ તથા ત્રિલોકીરૂપ બનાવી દીધો અને પર્વતરૂપ પણ કરી દીધો. આ વાત પોતાના દેહમાં જ સ્વપ્નની અંદર

કલ્પનાના નગરમાં સર્વને અનુભવમાં આવે છે.

प्राणीकृतः स्वयमयं ननु चेतसात्मा देहीकृतस्त्रिभुवनीकृत एव नाद्यः। देहीकृतः स्ववपुरेव गिरीकृतश्च स्वप्नेषु कल्पितपुरीष्वनुभूतमेतत् ॥ ३७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચિત્તસર્વાત્મકતાપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૯ મો*

ચિત્તનું પ્રાધાન્ય તથા સ્વપ્નમાં પ્રલયદર્શન

वसिष्ठ उवाच

चित्तमेव जगत्कर्तृ संकल्पयति यद्यथा।
असत्सत् सदसच्चैव तत्तथा तस्य तिष्ठति ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચિત્ત સંકલ્પ દ્વારા જગતના અસ્તિત્વને કલ્પી લે છે અને જગતને જેવું મિથ્યા કિંવા વ્યાવહારિક અથવા પ્રાતિભાસિક સમજે છે, તેવું જ તે તેને અનુભવમાં આવે છે. ચિત્તે પ્રથમ પ્રાણની કલ્પના કરી અને 'તે મારી ગતિ (મારા સર્વ વ્યવહારનો નિર્વાહ કરનાર) છે, હું તે વિના રહીશ નહિ.' એવું પણ તેણે કલ્પી લીધું. આથી તે ચિત્ત પ્રાણને આધીન કહેવાય છે. 'હું કેટલાક સમય સુધી પ્રાણ વિના રહી શકીશ નહિ અને કેટલાક સમય સુધી (સ્વપ્ન મનોરાજ્ય આદિના પ્રસિદ્ધ દેહોમાં) પ્રાણ વિના પણ નિર્વાહ કરીશ.' એવી કલ્પના પણ તે ચિત્તે પ્રથમથી જ કરી લીધી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! એ ચિત્ત પ્રાણો સહિત પોતાના શરીરને જ્યાં કલ્પી લે છે, ત્યાં માયા વડે ખડા થઈ ગયેલા નગરની પેઠે તે પોતાના ખડા થઈ ગયેલા દેહને ક્ષણવારમાં અનુભવે છે. 'હું કોઈ દિવસ પણ દેહ અને પ્રાણ વિના રહીશ જ નહિ.' એવો દૃઢ નિશ્ચય અવિવેકી જીવને બંધાઈ જાય છે; પરંતુ પોતાના ચિન્માત્રસ્વરૂપમાં રહેનાર જ્ઞાનવાનને તેવો દૃઢ નિશ્ચય હોતો નથી. અવિવેકી પુરુષનું ચિત્ત સંદેહને લીધે હીંચકા જેવું ચપળ હોવાથી દુ:ખિત રહે છે અને તેનું ચિત્ત અતિ દૃઢ થઈ રહેલું ભ્રાંતિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અલ્પપ્રયાસથી નિવૃત્ત થતું નથી. 'હું અમુકરૂપ (દેહાદિરૂપ) છું' એવો જેને નિશ્ચય બંધાઈ ગયો હોય, તેનો તે નિશ્ચય એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કશા હેતુથી શાંત થતો નથી. મોક્ષના ઉપાયનો વિચાર કર્યા વિના બીજા કશાથી જ્ઞાનસિદ્ધિ થતી નથી, માટે પ્રયત્ન વડે મોક્ષના ઉપાયનો વિચાર કરવો. 'હું અમુકરૂપ (દેહાદિરૂપ) છું' અને 'અમુક જગત વગેરે છે' એ બે પ્રકારની અવિદ્યા છે. તે સિવાય ક્યાંય પણ બીજી કશી અવિદ્યા નથી અને તેની નિવૃત્તિ મોક્ષના ઉપાય સિવાય બીજા કશાથી થતી નથી. 'પ્રાણ મારા જીવિતરૂપ છે' એવો મનને દૃઢ અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે, તેને લીધે તે તેમ જ અનુભવમાં આવે છે અને મનની સ્થિતિ પ્રાણને અધીન થઈને રહેલી છે. દેહ સ્વસ્થ હોય અને પ્રાણ પણ પોતાની શાંત સ્થિતિમાં ચાલતો હોય, ત્યારે મન પોતાના મનરૂપી કાર્યમાં તત્પર થઈ રહે છે; પરંતુ જ્યારે દેહમાં કાંઈ ક્ષોભ થતાં પ્રાણમાં પણ ક્ષોભ થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રાણના ક્ષોભ તરફ લક્ષ્ય રાખનાર ચિત્ત બીજા કશા તરફ જોતું નથી. પ્રાણ જ્યારે ગતિરૂપ (શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ) પોતાના કર્મમાં અત્યંત વ્યગ્ર હોય છે, ત્યારે તે મનના મનોરથમાં વ્યગ્ર થઈ રહે છે અને તે આત્મજ્ઞાન વિષે ઉદ્યોગી થતો નથી. પ્રાણ અને મન અન્યોન્ય રથ અને સારથિના જેવાં પરસ્પર સંબંધ રાખનારાં છે, તો રથ અને સારથિ પરસ્પર એકબીજાનું અનુવર્તન કરે છે, એ વાત કોણ કબૂલ નહિ કરે? આમ પ્રાણ અને મન પરસ્પર મળેલાં છે, તેથી પ્રથમ આદિસૃષ્ટિમાં પરમાત્માએ પોતાના આત્માને પ્રાણ અને મનરૂપ કલ્પી લીધો છે. આથી

* આ એકસોઓગણચાળીસમા સર્ગમાં પ્રાણ કરતાં પણ ચિત્તના પ્રાધાન્ય વિષે વર્ણન આવશે અને મુનિને સુષુપ્તિમાંથી સ્વપ્નાવસ્થામાં આવતાં પ્રલય દેખાવા વિષે વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

આજ સુધી અવિવેકીઓમાંથી એ અનાદિ કાળનો નિયમ નિવૃત્ત થતો નથી. મન, પ્રાણ અને શરીરને ધારણ કરી રહેલા અને પરમપદમાં આરૂઢ ન થયેલા અવિવેકીઓ જીવોના અનેક દેહોને વિષે દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્ય વડે થનારા અનેક વ્યવહારો થતા જ રહે છે. જ્યાં સુધી પ્રાણ અને મન સમાનતાથી પોતાનું કર્મ કરે છે, ત્યાં સુધી જાગ્રત અવસ્થારૂપી સમાન વ્યવહાર પ્રવૃત્ત રહે છે. જ્યારે મન પોતાના વ્યાપારમાં જાગ્રત રહે છે અને પ્રાણ કાંઈ વિષમતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વિષમ અને સ્વપ્નરૂપ કહેવાતો કેવળ માનસિક વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થાય છે. પછી જ્યારે મન પણ સાવ શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે શાંત એવી સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે. જ્યારે આહાર આદિ વડે રૂંધાઈ રહેલી નાડીઓમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રાણ પિંડીભૂત થઈ જાય છે અને મંદ સંચારવાળો થઈ શાંત રહે છે, ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા ઉદય પામે છે. નાડીઓ જ્યારે અન્નથી ભરાઈ જાય છે, અથવા તો શ્રમ, ક્લેશ કે ખેદ વગેરેથી જ્યારે ક્ષીણ થઈ જાય છે અને તેથી પ્રાણવાયુ જ્યારે મંદ સંચારવાળો તથા માનસિક ક્રિયાથી રહિત થાય છે, ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે. ચાંપવા—ચોળવા વગેરેથી નાડીઓ જ્યારે કોમળ થાય છે અથવા તો ક્ષત, વ્રણ તથા રુધિર આદિ વડે પૂર્ણ થઈ જાય છે અને તેથી જ્યારે પ્રાણ કોઈ પણ જગ્યાએ લીન થઈ જાય છે, ત્યારે પણ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તેમાં કશો પણ વ્યાપાર હોતો નથી.

તપસ્વી બોલ્યા: પછી હું જેના હૃદયની અંદર બેઠો હતો, તે આહાર વડે સારી પેઠે તૃપ્તિ પામી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ઘાટી નિદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. હું ત્યારે તે પ્રાણીના ચિત્તની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો, એટલે હું પણ તેની સાથે જ સ્વતંત્રતાને મૂકી દઈ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ગાઢ નિદ્રાનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. પછી તે પ્રાણીનું ઉદરમાં રહેલું અન્ન જીર્ણ થઈ ગયું, અંદર નાડીઓના માર્ગો સ્ફુટ થઈ ગયા અને પ્રાણવાયુ સ્વાભાવિક રીતે નાડીમાર્ગોમાં સંચાર કરવા લાગ્યો, એટલે સુષુપ્તિ અવસ્થાનું જોર ઘટવા લાગ્યું. આમ સુષુપ્તિ અવસ્થાનું જોર ઘટી ગયું, એટલે જાણે હૃદયમાંથી જ પ્રકટ થતું હોય, તેમ તે ઠેકાણે મને સૂર્ય આદિ સાથેનું જગત જોવામાં આવ્યું. તે જગત પ્રલયકાળમાં ક્ષોભ પામનારા સમુદ્રમાંથી ચારે બાજુ ફરી વળેલા જળના પૂરથી પૂર્ણ રીતે ભરેલું હતું. એ જળ જાણે પ્રલયકાળના મેઘોએ મુસળધારે નીચે નાખ્યું હોય તેવું જણાતું હતું અને તેના તરંગો ઠેઠ આકાશ સુધી પહોંચી વળતા હતા. જળના પૂરની અંદર પર્વતો તણાતા જતા હતા અને તેના આવર્તોનો મોટો શબ્દ સંભળાતો હતો. તે જળનો પ્રવાહ વહ્યા કરતી વનોની પંક્તિઓરૂપી તૃણસમૂહોથી ભરેલા પર્વતો વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. વૃક્ષો તથા પર્વતોને ઉખેડી નાખનારા પવનના ઝપાટાથી અને અગ્નિની જ્વાળાથી પ્રથમ જ દગ્ધ થયેલી ત્રિલોકીની ચારે બાજુ પ્રૌઢતાથી પથરાઈ રહેલા અને આકાશમાં ફેલાયેલાં નગર—પર્વત—પૃથ્વી આદિરૂપ જુદા જુદા ખંડોથી તે મહાસાગરનું જળ ભરપૂર દેખાતું હતું. પછી હું કોઈ એક દેશમાં કોઈ એક નગરની અંદર કોઈ એક ઘરમાં પોતાની ભાર્યા સાથે બેઠો છું, એવું મારા જોવામાં આવ્યું. પછી સ્ત્રી, પુત્ર, બાંધવ અને ભૃત્ય વગેરેની સાથે તથા પાત્ર આદિ ઉપસ્કરણો સહિત અને ઘર સહિત મને પ્રલયકાળનું જળ પોતાના પ્રવાહમાં તાણી ગયું. આમ પ્રલયકાળના જળ વડે વહન કરાતું, વૃક્ષના જેવા મોટા તરંગો સાથે અથડાતું, જળ વડે પુરાઈ જતું, મોટા કોલાહલના શબ્દો વડે જાણે સમુદ્રનો પરાજય કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યું હોય તેવું જણાતું એ મારું ઘર અને નગર મેં દીઠું. તેની અંદર રહેનારા સર્વ મનુષ્યો અતિ ક્ષોભ પામેલાં હતાં અને ભયને લીધે પુત્રની પણ ત્યાં અપેક્ષા રાખવામાં આવતી ન હતી. તે ઘર અને નગર એ બંને ચકરીઓથી

ચપળ તથા ભરપૂર જળના પ્રવાહમાં તણાતાં જતાં હતાં અને તેને લીધે તેમાં ચારે બાજુ આકુળતા પથરાઈ રહી હતી. તેની અંદરનાં મનુષ્યો મોટા આક્રંદની સાથે છાતી કૂટવાને તત્પર થઈ ગયાં હતાં અને ગારાને લીધે તેનો સર્વ ભાગ ભયંકર થઈ રહ્યો હતો. પડી જતી ભીંતોના તૂટી જતા ખીલાઓ તેનાં લાકડાં સાથે અથડાવાથી અવાજ કરી રહ્યા હતા અને તેનો ઉત્કૃષ્ટ ધ્વનિ સંભળાતો હતો. પડી જતી છાજલીઓરૂપી છત્રવાળા ગોખોમાં બેઠેલી અંગનાઓનાં મુખો પણ જોવામાં આવતાં હતાં. ક્ષણવારમાં હું એ સર્વ જોવામાં તદ્રૂપ બની જઈ દીન ચિત્તે રોવા લાગ્યો, એટલામાં તો ચારે બાજુની ભીંતો પડી ગઈ. એટલે જેમ શિલાની અંદર અથડાતા ઝરણના સેંકડો ટુકડા થઈ જાય, તેમ તરંગો સાથે અથડાવાથી વૃદ્ધો, બાળકો અને અંગનાઓ સહિત એ આખા ઘરના સેંકડો ટુકડા થઈ ગયા. પછી મેં સર્વ સ્ત્રી આદિમાંથી ચિત્ત કાઢી નાખ્યું અને હું કેવળ પ્રાણપરાયણ થઈ જઈ પ્રલયના જળમાં તણાવા લાગ્યો. તરંગોના સમૂહો મને એક યોજનથી અનેક યોજન પર્યંત ફેંકતા હતા અને હું પ્રવાહમાં વહ્યાં જતાં વૃક્ષોની અંદર રહેલા પ્રલયાગ્નિની શિખાની જ્વાળાઓમાં અથડાવાથી જર્જરિત થઈ ગયો હતો. લાકડામાં, ભીંતોમાં, નદીઓમાં અને પીઠોમાં વિષમપણે અથડાવાથી હું શિથિલ બની ગયો હતો અને ચકરીઓમાં ભ્રમણ કરવાથી ઠેઠ પાતાળને તળિયે બેસી જઈ ઘણા લાંબા કાળે પાછો ઉપર આવતો હતો. ત્યારે ચપળ પર્વતો પ્રવાહમાં વહેતા હતા અને તરંગોમાં પરસ્પર અથડાવાથી ભાંગી જતા હતા. આથી તે જળ ઉત્પન્ન થયેલા એક પ્રકારના વિચિત્ર ધ્વનિવાળાં અને અનેક તરંગો વડે યુક્ત થતાં હતાં. એ જળની અંદર હું વારંવાર ડૂબી જતો હતો અને પાછો ઉપર આવી જતો હતો. પર્વતો પરસ્પર પછડાતા હતા, તેથી તે જળ કાદવવાળાં થઈ ગયાં હતાં. આથી જેમ કોઈ નાના તળાવમાં ડૂબી જાય, તેમ હું તે જળમાં ક્ષણ વાર ડૂબી ગયો; પરંતુ દૈવયોગે ત્યાં જળના બીજા પ્રવાહ આવ્યા અને તેથી હું પાછો ઉપર આવી ગયો. ફીણના સમૂહોની ઉપર અને પર્વતોના ખંડો ઉપર હું કાંઈક વિશ્રાંતિ લેતો હતો, એટલામાં જળના મોટા પ્રવાહે કિંવા તરંગે આવી મને વેરની પેઠે ત્યાંથી ફેંકી દીધો. આમ નાના પ્રકારની ગતિવાળા તરંગો વડે ભરપૂર જળના સમૂહમાં હું વહ્યો જતો હતો અને દુઃખિત ચિત્તવાળો થઈ રહ્યો હતો. મેં જેનો અનુભવ ન કર્યો હોય એવું કશું પણ દુઃખ આ જગતમાં નથી. હે વ્યાધ! એટલામાં જીવિત પર્યંત ઘણા લાંબા કાળ સુધી કરેલા પુરાતન અભ્યાસથી અને ચિત્તમાં ખેદ થવાથી મને મારા સમાધિવાળા પૂર્વરૂપનું સ્મરણ થયું કે, 'અહો! હવે મને યાદ આવ્યું. હું બીજા જગતની અંદર તપસ્વીરૂપ થઈ રહ્યો છું. બીજા કોઈની સ્વપ્નદૃષ્ટિ જોવાની ઈચ્છાથી મેં તેની અંદર પ્રવેશ કર્યો છે. હું જ પોતે તેના સ્વપ્નની અંદર આ ભ્રમને જોઉં છું.' આવી રીતે મને પોતાના પૂર્વરૂપનું સ્મરણ થયું. એટલે હું વર્તમાનકાળના પ્રપંચના દૃઢ અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા મિથ્યા જ્ઞાન વડે દેખાતા તે દેહ વડે તરંગોમાં વહ્યો જતો હતો; છતાં પૂર્વરૂપના સ્મરણના બળથી હું પરિતાપ પામ્યા વિના સુખિયો થઈ રહ્યો હતો. પ્રવાહમાં વહ્યા જતા પર્વતો, નગરો, ગામડાં, પૃથ્વીના ખંડો અને વૃક્ષોને ધારણ કરનારા, દેવતાઓ, મોટા નાગો, નારીઓ, નરો અને આકાશચારીઓને વહેનારા અને પ્રવાહની અંદર તણાતાં જતાં મોટા આરંભવાળાં લોકપાલોનાં નગરોને તથા સ્થાનોને ધારણ કરી રહેલા એ પ્રલયકાળના તરંગોને હું ઝાંઝવાનાં જળના જેવા સાવ મિથ્યા જ સમજતો હતો. પછી પર્વતોની સાથે ઉછાળા મારતા જળના તરંગોનો અને પર્વતોનો પરસ્પર સંઘર્ષ થતો જોઈને તથા વારંવાર જગતનો નાશ થયા કરતો જોઈને મેં વિચાર કર્યો કે, 'અહો! આશ્ચર્યની વાત છે, કે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને

સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થારૂપી ત્રણ નેત્રને ધારણ કરનારો અને ઈશ્વરનો અંશ હોવાથી ઈશ્વરરૂપ આ જીવ આ માયારૂપી મહાસાગરની અંદર જૂના ઘાસની પેઠે પ્રવાહમાં વહ્યો જાય છે. ખરેખર! ખેદની વાત છે કે નિર્દય વિધિને કશું પણ અકાર્ય નથી.' જેમ પ્રાતઃકાળમાં જળમાં પડેલી સૂર્યની પ્રભા વિકસિત થયેલાં કમળોને દેખાડી આપે છે. તેમ આ ઘરો પણ પોતાની ચારે બાજુની ભીંતો પડી જતાં પ્રકટપણે પોતાની અંદરના ભાગની શોભાને દેખાડી આપે છે. અહો! આશ્ચર્ય છે કે આ ગંધર્વ, કિન્નર, નર, અમર અને નાગોની સ્ત્રીઓ વારંવાર ચકરીઓમાં અથડાવાથી તથા પોતાના વિલાસોથી વ્યાકુળ થઈ રહી છે. તેઓ જાણે પરાગને લીધે ભ્રમરૂપી હારને ધારણ કરી રહી હોય અને જાણે મુખ, હાથ, પગ આદિ અવયવરૂપી કમળો વડે સુશોભિત નિર્મળ જંગમ નદીઓ હોય એવી દેખાય છે. તે સર્વ આ તરંગોના સપાટાઓમાં ઉછળતી દેખાય છે. વિદ્યાધરીઓની ભુજરૂપી લતાઓમાં રહેલા ચંદ્રકાંતમણિઓની અંદર જાણે ડોઢીઓના જુદા જુદા વિભાગોનો દેખાવ આપનારા અને મણિઓનાં જાળિયાંની શોભાને ધારણ કરી રહેલા દેવતાઓનાં, દૈત્યોનાં તથા નાગોનાં મોટાં વિશાળ ઘરોનાં ભીંતના ભાગો, આ પ્રલયકાળના અત્યંત વિસ્તારવાળા જળની અંદર સવર્ણનાં વહાણોના સમૂહની પેઠે ચારે બાજુ ભમ્યા કરે છે. પડી જતા મણિમય ઘરની અંદર રહેલો ઈન્દ્ર પણ આ પ્રલયકાળના જળની અંદર તણાઈ જાય છે, તે જાણે ઈન્દ્રાણીનાં કુંકુમના ચિહ્નવાળા તથા મદોન્મત્ત હાથીના જેવા વિશાળ સ્તનભારને વિષે રતિ કરતાં કરતાં લાગેલા શ્રમને દૂર કરવા માટે જળક્રીડાનું સુખ ભોગવવા સારુ તરંગોમાં હીંચકતો હોય એમ જણાય છે. ખેદની વાત છે કે આ વાયુઓ જળના ઉછળવાથી અંતરિક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે અને નક્ષત્રોરૂપી ચપળ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરે છે. દેવતાઓનાં પડી જતાં વિમાનો વડે યુક્ત આ મેરુપર્વતના ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરી, તેઓ જાણે કોઈ મનુષ્યો મંગળને માટે અક્ષત સહિત પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતાં હોય, તેમ વાયા કરે છે. આકાશમાં ક્ષોભને પામી ગયેલા તેમ જ પર્વતના જેવા ભયાનક જળતરંગોની શિખાઓએ પ્રલયકાળના આ જળને ઊંચે ફેંક્યું છે અને યંત્ર વડે ઊંચે ફેંકેલા સુવર્ણના પાષાણના જેવું તે ચળકી રહ્યું છે. બ્રહ્મલોકની અંદર અનેક દળો વડે વીંટાયેલ કમળની વચલી પાંખડીમાં બેઠેલા અને ધ્યાનમાં જ એકનિષ્ઠ થયેલા બ્રહ્માના આસનરૂપ કમળ સુધી જઈ પહોંચી તે ત્યાંથી પાછું વળે છે. હાથીઓ, ઘોડાઓ, સિંહો, નાગો, વૃક્ષો, પર્વતો, વનો અને પૃથ્વીના આકારને ધારણ કરી રહેલા, અતિ ઘાટા ઘોંઘાટના અવાજ વડે અતિ ભયંકર અને કનકમય દેવતાઓનાં તથા દાનવોનાં નગરોરૂપી વીજળીઓ વડે શોભાયમાન આ તરંગોના સમૂહો આકાશની અંદર મેઘોની પેઠે ભ્રમણ કરે છે. અતસી(અળશી)ના પુષ્પની શોભાને ધારણ કરી રહેલા પ્રલયસમુદ્રના જળની અંદર ઉત્પન્ન થતા તરંગોમાં પાણીનું પૂર યમને પણ જાણે કોઈ બીજો યમ આવી ખેંચી જતો હોય તેમ તાણી જાય છે. આ સર્વ લોકપાલો અને લાખો નાગો પોતાના આશ્રયરૂપ મેરુ આદિ પર્વતોની સાથે તથા પોતાનાં નગરોની સાથે જળની અંદર ડૂબી જાય છે. વળી નગરો વગેરેની અંદરના ખજાનાઓમાં તથા પર્વતોની ગુફાઓમાં પાણીનાં પૂરો પ્રવેશ કરી ગયાં છે. તેમને પાછાં હડસેલવા માટે વાયુના ગડગડાટના અવાજ આવી રહ્યા છે. આથી પાણીનાં પૂર ઠેઠ અંદર સુધી પહોંચી ગયાં છે, એવું અનુમાન બાંધી શકાય છે. પાતાળ, ભૂતળ (પૃથ્વી), આકાશ અને દિશાઓના તટો મહાકષ્ટે પણ માંડ રોકી શકાય એવા જળના તરંગોથી પુરાઈ ગયાં છે. તેમાં ઈન્દ્ર, યમ અને યક્ષોના તથા દેવદાનવોના સમૂહો પોતાનાં ગામો, નગરો, વિમાનો, પર્વતો તથા વૃક્ષો સાથે માછલાંની પેઠે ભમ્યા કરે છે.

અહો ! કષ્ટની વાત છે કે જેમ માતાની (ગાયની) જાંઘ ગોવાળના દોહવા સમયે વાછરડાના બંધન માટે નિમિત્તરૂપ થઈ જાય છે, તેમ સર્વાત્મા નારાયણનું આ જળરૂપ શરીર પણ પાણીમાં તણાતા જતા સર્વ લોકોના પ્રલય માટે નિમિત્તરૂપ થાય છે. અહો ! પરસ્પર એકબીજાને વળગી રહેનારા દેવદાનવોનો ડૂબી જવાનો શબ્દ સંભળાય છે અને તે પોતાને માટે કિંવા પોતાની સ્ત્રી માટે થનારા મોટા કોલાહલ વડે આકુળ જણાય છે. કોલાહલ વડે આકુળ થઈ રહેલાં દેવતાઓનાં અને દાનવોનાં ઉત્તમ નગરો વેગપૂર્વક પડે છે, એટલે જળસમૂહો વિશેષ ક્ષોભ પામે છે. અંદર ભરપૂર ભરાઈ રહેલાં અને ભમ્યા કરતાં વાદળાંના સમૂહો વડે ઘાટી થઈ રહ્યા જેવી દેખાતી દિશાઓ એ જળસમૂહોથી ભરપૂર ભરાઈ રહી છે. તે દિશાઓમાં જાણે પ્રસિદ્ધ રીતે જળની ભીતોનો બંધ બંધાયેલો હોય એમ ભાસે છે. અહો ! કષ્ટની વાત છે કે પ્રલયકાળનું આ જળ પોતાની ચકરીઓ અને તરંગોના વ્યાપારો વડે ફરી વળી, સૂર્યને પણ સારી પેઠે નીચે ખેંચી લાવેલું છે. અરે ! આ કુબેર, યમ, નારદ અને ઈન્દ્ર આદિ પણ જળરૂપી મેઘોના સમૂહો વડે જીવવામાં અસમર્થ બની પ્રાણને મૂકી દે છે. બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર અને વિષ્ણુ આદિનાં નગરોના ખંડો સાથે આ સંકટકારક પ્રલયજળ અથડાય છે, ત્યારે વચમાં જેઓ પોતાના દેહને ખરાબ રીતે કુટાઈ જતો દેખે છે, તેઓમાં પણ જેઓ તત્ત્વજ્ઞ છે, તેઓ તો આ જળની અંદર વહ્યા જતા પોતાના શાંત (મૃત તુલ્ય થઈ રહેલાં) અને જડ દેહને તેના અભિમાનથી રહિત થઈને શબરૂપ જ વહન કરે છે. (તેથી તેમને છેદ—ભેદ આદિનું દુઃખ વધારે અસર કરતું નથી.) ખેદની વાત છે કે પૃથ્વીમાં અતિ મૂર્ખરૂપે પ્રસિદ્ધ આ સ્ત્રીસમૂહ અહીં અધમૂઆ જેવો થઈ રહ્યો છે. તેની રક્ષા કરવા બીજો કોણ સમર્થ છે? આ મનુષ્યોનો સમૂહ કાળના દાંતો વડે ચવાય છે અને તેઓ પરસ્પર એકબીજાની રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી. પર્વતોને પણ ફાડી નાખનારા અને સર્પની પેઠે ગતિ કરી રહેલા આ વિશાળ તરંગો ઉછાળા મારી રહ્યા છે. દેવતાઓનાં નગરો તેમની અંદર પ્રથમ પોતાનાં શરીરને વહાણની પેઠે ઊંચે ઉછાળે છે અને પછી પાછાં તરત જ ડૂબી જાય છે. આ ત્રણે લોક કાળ વડે નિર્મૂળ થઈ જાય છે, ત્યારે તે એક મહાસાગરરૂપી તળાવ થઈ રહે છે, ચપળ થઈ રહેલા દ્વીપો, મોટા પર્વતો, દેવતાઓ, દૈત્યો, નાગો, મનુષ્યો, અપ્સરાઓ, ચારણો અને હાથીઓથી તે સાગરજળ કપાઈ ગયેલાં મૂળવાળા કમળોની પેઠે વ્યાપ્ત છે. અહો ! કષ્ટની વાત છે કે મોટી સમૃદ્ધિવાળા અને મોટા વૈભવોવાળા જગતને નિયમમાં રાખનાર ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓ ક્યાં ચાલ્યા ગયા ? ૧—૬૭

द्वीपाद्रीन्द्रसुरासुरोरगनरैर्नागाप्सरश्चारणै-
र्व्याप्तं वारिविलोलितैः सरसिजराल्लूनमूलैरिव ।
एकांभोधिसरःस्थितं त्रिभुवनं कालेन निर्मूलितं
कष्टं ते क्व गता महर्द्धि विभवा देवा जगन्नायकाः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગન્નાશવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૦ મો*

હૃદયની કલ્પનાનું વર્ણન

व्याध उवाच

भगवंस्त्वादृशस्तांतामवस्थां च कथं गतः ।
कथं ध्यानप्रयोगेण तदा नोपशमं गतः ॥ १ ॥

વ્યાધ બોલ્યો : હે મહારાજ ! આપ જેવો જ્ઞાન વડે અને યોગ વડે સિદ્ધ થયેલો પુરુષ તે તે વર્ણવેલી અવસ્થાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ? તે જ સમયે તે ધ્યાનના પ્રયોગ વડે શા માટે ઉપશમને પ્રાપ્ત ન થઈ ગયો ?

મુનિ બોલ્યા : જગત તો ભ્રાંતિરૂપ છે અને

---

* આ એકસોચાળીસમા સર્ગમાં પ્રલયસમુદ્રની નિવૃત્તિ થતાં, ઋષિના ગામડામાં બ્રાહ્મણરૂપે સ્થિતિ અને પ્રાણીના શરીરમાંથી બહાર નીકળવું ઇત્યાદિ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

તેઓ આકાશની અંદર આભાસરૂપે પ્રતીતિમાં આવતા નાના પ્રકારના નાશો વડે પ્રલયસમયમાં નાશ પામી જાય છે. કોઈક સમયે પ્રલયમાં ક્રમથી નાશ થવા માંડે છે અને કોઈક સમયે અણધારી રીતે દિશાઓમાં કાંઈ વિકાર (તોફાન) થઈ આવતાં, સાતે સમુદ્રો એક જ વખતે ભેગા થઈ જઇ તરતમાં પ્રલય થઈ જાય છે. મેં તમને જે ઉપર વર્ણન કરી બતાવેલું છે તે પ્રલય, સાતે સમુદ્ર વિકારને પામી જતાં તત્કાળ જ થઈ ગયો હતો. આથી દેવતાઓ જ્યાં એ હકીકત હિરણ્યગર્ભને કહેવા માટે જતા હતા, ત્યાં તો જળ આવી પહોંચ્યું અને તેમને તાણી ગયું. બીજું હે વ્યાધ! આ કાળ સર્વની કસોટી કરનારો અને સર્વને ગળી જનારો છે. જે સમયમાં જે અવશ્યંભાવિ હોય છે, તે તો થાય જ છે. જ્યારે ક્ષયકાળ નજીક આવે છે, ત્યારે સર્વથા સર્વત્ર મહાન પુરુષોનાં પણ બળબુદ્ધિ અને તેજ બદલાઈ જાય છે. વળી હે વ્યાધ! મેં આ જે ઉપર તમને વર્ણવી બતાવ્યું છે, તે સ્વપ્નની અંદર જોયેલું છે. સ્વપ્નમાં શું નથી સંભવતું? બધું સંભવે છે. આ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે.

વ્યાધ બોલ્યો : કલ્યાણનું સ્વરૂપ જાણનારા હે સમર્થ મુનિમહારાજ! આ જે સર્વ તમે કહ્યું, તે જો મિથ્યા હોય અને તે કેવળ સ્વપ્નના સંભ્રમમાત્રરૂપ હોય, તો પછી તેનું વર્ણન કરી બતાવવાથી પણ અહીં શું ફળ છે?

મુનિ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી વ્યાધ! અહીં આ સમયે તમને બોધ કરવારૂપી એક મોટું કાર્ય કરવાનું છે. તમને વર્ણવેલાં સ્વપ્નપ્રપંચના સાથે આ દેખાતા પ્રપંચની સમાનતા અનુભવમાં આવતાં તમે આ દૃશ્યને પણ સ્વપ્નના જેવું સમજો અને તેનું ભ્રમાત્મકપણું જણાતાં તમને પોતાના સત્ય આત્મસ્વરૂપનો બોધ થાય એ જ મારો ઉદ્દેશ છે. હવે પાછું હું જે કથા શેષ રહ્યું તે સાંભળો. હું ત્યારે તે પ્રાણના ઓજની અંદર રહ્યો હતો અને સ્વપ્નની અંદર ભ્રાંતિને લીધે ભ્રમણ કરતો હતો. પ્રલયકાળના મહોન્મત્ત સમુદ્રના વેગની અંદર તણાતાં જતાં મેં જોવા માંડ્યું, તે ક્ષોભ પામેલા વજ્ર વડે ત્રાસને પ્રાપ્ત થયેલા પાંખોવાળા મોટા પર્વતોના સમૂહની પેઠે તે સર્વ જળતરંગ આદિ સહિત કોણ જાણે ક્યાંય જતુ જણાયું. હું તે પ્રવાહમાં તણાતો હતો અને દૈવયોગે હું તટ ઉપર જઈ પહોંચ્યો. શિખરના પ્રાંતભાગ જેવા તે તટનો આશ્રય કરી હું ત્યાં જ રોકાઈ રહ્યો. પછી તરંગોના ઉપરના ભાગમાં રહેલા પરપોટાના જેવા દેખાતા ગ્રહ—નક્ષત્ર આદિ દેવતાઓ વડે આકાશને તારાવાળું બનાવી દેનાર તે સર્વ જળ ક્ષણમાત્રમાં ક્યાંય જતું રહ્યું. તે જળ ત્યારે પાતાળની અંદર જઈ પહોંચેલા તારાઓના સમૂહ વડે જાણે અંદર મણિમય હોય તેવું દેખાતું હતું, આવર્તોમાં ગોથાં ખાનારાં પર્વતનાં જૂનાં ઘાસો વડે યુક્ત હતું, સુવર્ણમય દ્વીપના જેવા દેખાવ આપનારાં દેવતાઓનાં નગરોનાં મંદિરો વડે તે વ્યાપ્ત હતું અને તે ભમ્યા કરતી દેવાંગનાઓરૂપી ગૂઢ કમલિનીઓના સમૂહ વડે સુશોભિત હતું. વચમાં વહ્યા કરતા તથા પ્રલયકાળનાં વાદળાંનાં જેવા શ્યામ શેવાળના સમૂહથી તે ભરેલું હતું અને વીજળીરૂપી ગોરોચન જેવા સુંદર મકરંદને ધારણ કરી રહેલ વરસાદરૂપી નીલકમળો વડે તે અત્યંત ભરપૂર હતું. તે સ્ફુર્યા કરતાં જળ બિંદુઓ વડે, ઝાકળ વડે, મેઘો વડે તથા પર્વતો વડે દિશાઓમાં તટના જેવો આકાર રચતું હતું અને ઊછળતા તરંગોની અંદર સંદિગ્ધ રીતે તણાતા જતા કલ્પવૃક્ષોના સમૂહને તે ધારણ કરી રહ્યું હતું. તરંગ આદિ સહિત તે જળ ક્ષણ વારમાં ક્યાંય ચાલ્યું ગયું. પછી અંદર સુકાઈ ગયેલા મહાસાગરરૂપી એક ખાઈ જોવામાં આવી. તેની અંદર કોઈ સ્થળે સહ્યાદ્રિ ગળી ગયો જણાતો હતો અને કોઈક ઠેકાણે મંદરાચળ પર્વત શિથિલ થઈ જવાથી તેના સંબંધમાં સંશય થતો હતો. કોઈક સ્થળે ચંદ્ર, યમ, ઇન્દ્ર અને તક્ષક કાદવમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા અને કોઈક ઠેકાણે નીચી શાખાવાળાં કલ્પવૃક્ષોનો સમૂહ કાદવમાં નિમગ્ન

થઈ રહેલો દેખાતો હતો. કોઈક ઠેકાણે લોકપાલોનાં માથાં તથા હાથો કમળોની પેઠે વીખરાયેલાં જણાતાં હતાં અને કોઈક ઠેકાણે કમળોની પેઠે વિશ્રાંત થઈ રહેલા રુધિરના ધરાઓ વડે ધોળો તથા રાતો રંગ જોવામાં આવતો હતો. કોઈક ઠેકાણે ઠેઠ કંઠ પર્યંત ડૂબી ગયેલી તથા કોલાહલ કરી રહેલી વિદ્યાધરીઓનો સમૂહ જોવામાં આવતો હતો અને કોઈક સ્થળે સ્વપ્નની પેઠે મરી ગયેલા તથા હાથીઓ જેવા મદોન્મત્ત એવા યમના વાહનરૂપ ઉગ્ર પાડાઓનો ખડકલો હતો. કોઈક ઠેકાણે ખૂંચી ગયેલા મોટા દેહવાળો ગરુડરૂપી મેરુ પર્વત દેખાતો હતો, તો વળી કોઈક સ્થળે પૃથ્વીની અંદર પડેલા યમદંડ વડે મોટો સેતુ જાણે મત્ત બની ગયો હોય તેમ જળને રોકી શકવામાં અસમર્થ જણાતો હતો. કોઈ ઠેકાણે બ્રહ્માજીના મરી ગયેલા હંસ વડે કાદવવાળી થયેલી તે જમીન મંદહાસ્ય કરતી હોય તેવી દેખાતી હતી અને કોઈ સ્થળે કાદવમાં અર્ધો ખૂંચી ગયેલો ઐરાવત હાથી જોવામાં આવતો હતો. એટલા સમયમાં હું વચમાં કિનારા પરના કોઈ શિખરે આવ્યો અને શ્રમને લીધે તેના કોઈ (મુનિના) આશ્રમમાં વિશ્રાંત થઈ રહ્યો. ત્યાં મને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. હું ત્યારે પૂર્વની તે જ વાસના વડે યુક્ત હતો. આમ પોતાના ઓજની અંદર રહીને પણ સુષુપ્તિ અવસ્થા પછી મને પ્રાપ્ત થયેલી નિદ્રાની અંદર મેં પ્રથમના જેવો જ (પ્રાણીના ઓજની અંદર દેખાયેલા પ્રલયના જેવો જ) પ્રલય જોયો. એ જોઈ મને બમણું દુ:ખ થવા માંડયું. હું ઘણા કાળ સુધી આકુળ બની ગયો. પછી જાગી જતાં મેં જોવા માંડયું, તો તે પ્રાણીના હૃદયની અંદર રહેલું તે જ (મુનિના આશ્રમવાળું) પ્રથમનું શિખર મારા જોવામાં આવ્યું. પછી તેની અંદર બીજે દિવસે સૂર્યના ઉદય વડે સુંદર અને લોકો, આકાશ, પૃથ્વી, શૈલ આદિ સહિત જગત મેં દીઠું. જેમ વૃક્ષની શાખામાંથી પલ્લવ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મારા ચિત્તમાંથી જ સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ. આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ ઉત્પન્ન થઈ ગયાં. પછી તે પદાર્થો સાથેની પૃથ્વી મારા જોવામાં આવી અને હું પ્રથમની વાત ભૂલી જઈ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયો. ‘મને ઉત્પન્ન થયે આજે સોળ વર્ષ થયાં, મારા આ પિતા છે, આ મારી માતા છે અને આ મારું ઘર છે, ’ એવી પ્રતિભા પણ મને એકદમ ઉત્પન્ન થઈ આવી. ત્યાં કોઈ એક ગામ મારા દેખવામાં આવ્યું. અને તેમાં કોઈ એક બ્રાહ્મણનો આશ્રમ મેં દીઠો. એ આશ્રમમાં મારું ઘર પણ જોવામાં આવ્યું અને તેમાં મારો બાંધુવર્ગ પણ મેં જોયો. હવે હું તે ગામના ઘરની અંદર મારા બાંધુઓ સાથે રહેતો હતો અને જાગ્રત આદિ અવસ્થાનો અનુભવ કરતો હતો. આમાં મારાં અનેક રાત્રિદિવસો વ્યતીત થવા લાગ્યાં અને તે ગામ, ઘર વગેરે ખરેખર સત્ય હોય તેવું મને જણાવા લાગ્યું. પ્રથમ વર્ણવેલા દામ—વ્યાલ—કટના આખ્યાનમાં કટ પોતે વાસનારહિત હતો, છતાં મત્સ્યના સહવાસથી તે પૂર્વની વાત ભૂલી જઈ મત્સ્યરૂપ બની ગયો હતો. તે જ પ્રમાણે મને પણ ગામડાના લોકોના સહવાસના તેવા અભ્યાસથી કાળે કરી પ્રથમની જ્ઞાનદૃષ્ટિનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું અને હું ગામડામાં રહેનાર એક બ્રાહ્મણરૂપ થઈ રહ્યો હતો. મારી આસ્થા કેવળ પોતાના દેહમાત્રમાં જ બંધાઈ ગઈ હતી અને વિવેકભૂમિને તો મેં ઘણે દૂરથી મૂકી દીધી હતી. શરીરને જ મેં મારા આત્મારૂપ માની લીધું હતું અને હું કેવળ સ્ત્રીમાં જ લંપટ થઈ રહ્યો હતો. વાસનાને જ મેં સ્વભાવની અંદર સ્થિરતાથી ધારણ કરી રાખી હતી અને હું એકલું ધન સંપાદન કરવામાં જ કેવળ તત્પર થઈ રહ્યો હતો. મેં વૃદ્ધ થઈ ગયેલી સર્વ ગાયોરૂપી ધનનો સંગ્રહ રાખ્યો હતો. ઘરના આંગણામાં રોપેલી લતાઓ વડે મેં ઘર આદિનો સર્વ ભાગ ઢાંકી દીધો હતો. અગ્નિનો, ખેતર આદિ જમીનનો અને પશુ આદિ પ્રાણીઓનો મેં સંચય કરી રાખ્યો હતો. કમંડલુ આદિ પાત્રોનું પણ મેં ઉપાર્જન કરી રાખ્યું હતું. ચપળ વૃક્ષોની અંદર હું આસ્થા બાંધી બેઠો હતો,

નિરંતર લોકોના આચારોમાં તત્પર રહેતો હતો અને ઘરના પડખામાં ઊગેલા લીલા ઘાસવાળી સ્થલીઓમાં હું સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો. શાકોની અને શાકવાળી વાડીઓની રચના કરવામાં અને તેની સંભાળ લેવામાં હું મારા દિવસો કાઢતો હતો. નદીઓ, ધરાઓ, મહાનદીઓ, તીર્થો અને તળાવોની અંદર સ્નાન કરવામાં હું તત્પર રહેતો હતો. મેં ઘણાં કષ્ટે છાણ, અન્ન, પીવાનું જળ, સ્નાનનું જળ, લાકડાં અને સમિધોનો સંચય કરી રાખ્યો હતો. અમુક કાર્ય છે અને અમુક અકાર્ય છે, એવા પ્રકારના પાશ વડે હું પરવશ બન્યો હતો. એવી રીતે આયુષ્ય ગાળતાં મારાં સેંકડો વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. પછી કોઈ એક દિવસે મારે ત્યાં દૂરથી એક આત્મજ્ઞાની તપસ્વી અતિથિ આવ્યા. મેં તેમની પૂજા કરી અને તેમણે મારે ઘેર વિશ્રામ લીધો. તેમણે સ્નાન કરી ભોજન કર્યું અને પછી રાત્રિએ શય્યામાં સ્થિતિ કરી કેટલીક કથાઓ પણ કરી. નાના પ્રકારની દિશાઓ, દેશો, પર્વતો અને પૃથ્વી ઈત્યાદિના વ્યવહાર વડે મનોહર તેમ જ અનેક પ્રકારના રસોના આશ્રયરૂપ એવો કોઈ એક કથાપ્રસંગ નીકળતાં તે મહાત્માએ મને આ બોધ કર્યો: 'આ સર્વ ચિન્માત્ર છે, અનંત છે અને અવિકારી છે. એ ચિન્માત્રતત્ત્વ યથાસ્થિતપણે પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યા છતાં જાણે જગતરૂપે (વિવર્ત-ભાવથી) થઈ રહ્યું હોય એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે મને બોધ આપતાં હું એ બોધમાં તલ્લીન થઈ ગયો અને પ્રથમના સર્વ વૃત્તાંતનું મેં ધારણાને લીધે સ્મરણ કરવા માંડયું. આમ મેં પોતાના એ વૃત્તાંતનું સ્મરણ કર્યું, તો જેના ઉદરની અંદર મેં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે પ્રાણી (સર્વ જગત તેના ઉદરમાં રહેલું હોવાથી) મને વિરાટરૂપે સમજાયું. પછી મેં તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે ઉદ્યોગ કર્યો. એ પ્રાણીના ઉદરની અંદર વિસ્તીર્ણરૂપે રહેલા અને પૃથ્વી, સમુદ્ર, પર્વત તથા નદીઓ વડે વીંટાયેલા તે જગતમાં હું ભ્રમણ કરી રહ્યો હતો, પણ તે પ્રાણીના ઉદરમાંથી નીકળવાના દ્વારરૂપ તેના મુખને હું બરાબર જાણતો ન હતો. એટલે પછી બાંધવો વડે વીંટાયેલા તે પ્રદેશને નહિ છોડતાં, મેં તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે તેના પ્રાણવાયુમાં પ્રવેશ કર્યો. 'અહીં રહેલા આ વિરાટરૂપ પ્રાણીની બહારની રચનાને અને બીજા વિરાટમાં રહેલ તેની અંદરની સર્વ રચનાને હું જોઈશ.' એવો મેં બુદ્ધિ વડે નિર્ણય કર્યો અને તદનુકૂળ ધારણા બાંધી. પછી મેં તે પૂર્વ પ્રદેશનો ત્યાગ કર્યો અને જેમ પુષ્પમાંથી સુગંધ બહાર નીકળે છે, તેમ હું પણ તે પ્રાણીના પ્રાણની સાથે બહાર નીકળ્યો. હવે પ્રાણપવનરૂપી એક ઘડનો આશ્રય લઈને હું એ પ્રાણીના મુખરૂપી કોતરમાં આવ્યો. પછી પવનરૂપી રથ વડે હું બહાર નીકળી ગયો અને પાસે જોવા લાગ્યો. ત્યારે પ્રથમની પેઠે મારો દેહ પદ્માસન વાળી બેઠેલો મારા જોવામાં આવ્યો. તે દેહ પર્વતની ગુફામાં અંદર આવેલા કોઈ એક ઋષિના રહેવાના આશ્રમની અંદર શિષ્યોથી રક્ષા કરાયેલો હતો. મારી પાસે રહેલા અને મારી રક્ષા કરનારા તે શિષ્યોનો એક મુહૂર્તમાત્ર સમય જ ત્યારે વ્યતીત થયો હતો. મેં જેના હૃદયની અંદર પ્રવેશ કર્યો હતો તે પુરુષ પણ કોઈ ઠેકાણે ઉત્સવમાં ખાધેલા મિષ્ટાન્નથી તૃપ્ત થઈ સુખપૂર્વક પીઠ નીચે રાખી ચત્તો સૂતો હતો. આ સર્વ આશ્ચર્ય જોઈ મેં કોઈને કશું પણ કહ્યું નહિ, પણ પાછો ફરી વાર કૌતુક જોવાની ઈચ્છાથી હું તેના જ હૃદયમાં પેઠો. આમ પ્રથમની તે વાસના વડે વ્યાપ્ત હું મારા તે જ બાંધુઓને જોવાની ઈચ્છાથી તેના હૃદયની અંદર તેના ઓજના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. હું જ્યાં ગયો, ત્યાં તે અતિ દારુણ પ્રલય પ્રવૃત્ત થયો હતો અને તે જગત પોતાની મર્યાદા સહિત રૂપાંતરને પ્રાપ્ત થઈ ગયું હતું. ત્યાં બીજા જ પર્વતો મારા જોવામાં આવ્યા, પૃથ્વી પણ બીજી જ દેખાઈ, દિશાઓના ભેદ પણ બીજા જ પ્રકારના હતા અને જગતની સ્થિતિ પણ બીજા જ પ્રકારની થઈ ગઈ હતી. તે બાંધુઓ, તે ગામ. તે પૃથ્વીનો ભાગ અને તે દિશાનો પ્રદેશ એ સર્વ

જાણે પવને ઉડાડી ક્યાંય લઈ જવાયું હોય તેમ કોણ જાણે કયાં ચાલ્યું ગયું. મને તેની કશી ખબર પડી નહિ. હું એ જગત તરફ જોવા લાગ્યો, તો સર્વ જુદા જ પ્રકારનું થઈ રહ્યું હતું. તેની રચના કાંઈ અપૂર્વ જણાતી હતી અને જાણે પ્રથમનાથી કોઈ બીજું જ જગત ઉદય પામ્યું હોય એવું ભાસતું હતું. તેમાં બાર સૂર્યો તપતા હતા. દશે દિશાઓ બળતી હતી અને ટાઢને લીધે ઠરી ગયેલા જળની પેઠે હિમાલય આદિ પર્વતો બળાત્કારથી ગળી જતા હતા. પ્રત્યેક દિશામાં અને પ્રત્યેક પર્વતોમાં વનોની પંક્તિઓ પ્રજ્વલિત થઈ રહી હતી અને તે સર્વ રત્નની સમૃદ્ધિ ભસ્મ થઈ જવાથી સ્મરણપથને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી. સર્વ સમુદ્રો સુકાઈ ગયા હતા. પોતાની પાસે દિશાઓમાં રહેલા પ્રચંડ પવનો વાતા હતા અને આખું ભૂમંડળ અંગારાઓના ઢગલારૂપ થઈ ગયું હતું. પ્રથમ પાતાળમાંથી, પછી પૃથ્વીમાંથી અને પછી દિશાઓમાંથી એમ જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી હતી અને આખું જગત જ્વાળાઓના એક સમૂહરૂપ બની જઈ સંધ્યાકાળનાં વાદળાંની પેઠે રાતું થઈ ગયું હતું. જેમ સુવર્ણમય કમળના કોશની અંદર ભમરો ફરતાં ફરતાં પ્રવેશ કરે છે. તેમ હું જ્વાળાઓ વડે ભરપૂર ભરેલા તે ઘરની અંદર પાસે જઈને પેઠો. આમ હું તેમાં પતંગિયાની પેઠે પેઠો હતો, છતાં (આતિવાહિક દેહના દૃઢ નિશ્ચયને લીધે) મને દાહ—વિકાર આદિનું દુઃખ થયું ન હતું. હું વાયુની ધારણા વડે પવનરૂપ થઈ રહ્યો હતો. અને જ્વાળાઓરૂપી મહામેઘની અંદર વીજળીની પેઠે સારી પેઠે ભ્રમણ કરતો હતો. જ્વાળાઓના ઝપાટામાં મારું શરીર ચપળ થઈ રહ્યું હતું અને સ્થળકમળના ખંડોમાં ભમતા ભમરાના જેવી મારી શોભા જણાતી હતી. ૧—૬૫

ज्वालामये साधुमहाम्बुवाहे भ्रमाम्यहं विद्युदिवानिलात्मा । ज्वालापरिस्पन्दविलोलवर्ष्मा स्थलाब्जखंडभ्रमरोपमश्रीः ॥ ६६ ॥

સર્ગ ૧૪૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૧ મો*

કલ્પાંતરનું વર્ણન

मुनिरुवाच

तत्र दंदह्यमानोऽपि नाभवं दुःखभागहम् । स्वप्ने स्वप्नोऽयमित्येष जानन्नग्नावपि च्युतः ॥१॥

મુનિ બોલ્યા: જોકે હું તેની અંદર અગ્નિ વડે ચોતરફથી વ્યાપ્ત હતો અને અગ્નિમાં પડી જતો હતો, તોપણ તે સ્વપ્નની અંદર 'આ સ્વપ્ન છે' એવું મને જ્ઞાન હોવાથી હું દુઃખી થઈ જતો ન હતો. જ્વાળાઓના નાના પ્રકારના અનેક સમૂહો આકાશની અંદર અનેક પ્રકારે સમૂહરૂપે ઊડયા કરતા હતા અને તેથી આકાશ રમણીય જણાતું હતું. એ આકાશમાં મેં ઊંબાડિયાના ચક્રની પેઠે કેવળ ભ્રમણ કરવા માંડયું. તત્ત્વજ્ઞપણાને લીધે હું બુદ્ધિમાં કશો ખેદ લાવતો ન હતો. છતાં તે જ્વાળાઓમાં ભમવાથી મારું ચિત્ત કાંઈક થાકી ગયું હતું. મેં એ દાવાનળ વિષે વિચાર કરવા માંડયો, ત્યાં તો મેઘગર્જના જેવા અતિ ગંભીર સુસવાટાને ધારણ કરી રહેલો, ઘૂમ્યા કરતો અને ઊડયા જતા જગતના પદાર્થો વડે વ્યાપ્ત એવો પવન વાવા લાગ્યો. તે પવન વનની અંદર મોટા ઘોંઘાટના વેગ વડે જ્વાળાઓની વૃષ્ટિને બમણી પુષ્ટિ આપતો હતો અને પ્રવાહમાં વહ્યા જતા અને ફર્યા કરતા બાર સૂર્યો સાથે મિશ્ર થઈ રહેલાં ઊંબાડિયાંનાં ચક્રોને ધારણ કરી રહ્યો હતો. તે જ્વાળાઓરૂપી સંધ્યાકાળના સમૂહોથી નીકળેલી સેંકડો અગ્નિરૂપી મહાન નદીઓવાળો હતો અને પર્વતોથી પણ બમણાં દેખાતાં માટીનાં ઢેફાંઓ વડે તથા દેવ—દાનવોનાં નગરો વડે યુક્ત હતો. આકાશની અંદર ભમ્યા કરતાં ભૂતો વડે બમણાં જણાતાં સેંકડો નદીઓરૂપી પાત્રોના સમૂહથી તે ભરેલો હતો. વળી તે સાવ બળેલી, અર્ધબળેલી, નહિ બળેલી તથા પરસ્પર એકબીજી

*આ એકસોએકતાળીસમા સર્ગમાં સર્વ લોક વહ્નિની જ્વાળાઓ વડે આકુળ થઈ જતાં; પ્રચંડ વાયુ નીકળ્યા વિષે અને વિક્ષિપ્ત એવી અંગારાઓની વૃષ્ટિવાળા જ્વાળારૂપી મેઘ વિષે વર્ણન આવશે.

ઉપર પડતી દેવાંગનાઓને લીધે ભ્રમણી દેખાતી અગ્નિની જ્વાળાઓરૂપી સંધ્યાનાં વાદળોના સૂક્ષ્મ જળકણને ધારણ કરતો હતો. પડતા અંગારાઓરૂપી જળધારાઓના સમૂહ વડે અને અગ્નિના તણખારૂપી જળબિંદુઓ વડે તે જાણે પોતાના ઊંચા દાંતોને બહાર કાઢી રહ્યો હોય તેવો જણાતો હતો. ભસ્મરહિત થઈ ગયેલા શુદ્ધ અંગારાઓના ઉગ્ર સમૂહવાળી ઊખાડિયાંરૂપી વીજળીને તે પવન ચમકાવી રહ્યો હતો અને મ્લાન થઈ રહેલી ઊર્ધ્વ દિશાના મુખને તે ધુમાડારૂપી અંધકાર વડે ઢાંકી દેતો હતો. ત્યારે પૃથ્વીમાંથી અને આકાશમાંથી ચારે બાજુથી દિશાઓના મુખમાંથી જ્વાળાઓરૂપી સંધ્યાકાળના મેઘો નીકળવા લાગ્યા અને તેથી દેવતાઓ સહિત આ સાતે લોક જ્વાળામય એક પર્વતની પેઠે પિંડરૂપ બની ગયા. તે સમયે તે પવન કોઈક પ્રદેશમાં ઊછળવાને લીધે વીખરાઈ ગયેલા અગ્નિના તણખાઓરૂપી સુશોભિત કેશપંક્તિને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને કોઈ પ્રદેશમાં તે જાણે પોતાના ચરણપ્રહાર વડે ભીંતોને ઉડાડી દેતો હોય એવો દેખાવ બતાવતો હતો. તે દુ:ખે કરીને પણ માંડ સહન થઈ શકે એવા કર્ણકટુ શબ્દને ઉત્પન્ન કરવામાં કુશળ હતો અને ભસ્મ વડે યુક્ત અવયવોને ધારણ કરી રહ્યો હતો. વળી તે કોઈક ઠેકાણે ચારે તરફ ફેલાઈ જતી અને સંગ્રહ કરી રાખેલી જ્વાળાઓરૂપી વસ્ત્રોની પંક્તિઓને ધારણ કરી રહ્યો હતો. આવો ભયંકર પવન ત્યારે કાળાગ્નિ રુદ્રની પેઠે નૃત્યરૂપી લીલા કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ ગયો હતો. ૧—૧૧

क्वापि प्रोत्फालकीर्णानलकणकपिलप्रोल्लसन् मूर्धजालिः क्वापि प्रोड्डीनकुड्यः कटुरटनपटुर्भस्मसंदिग्धपांडुः । क्वापि ज्वालापटालीं परिदधदभितः संपतन्तीं गृहीतां रौद्रः कर्तुं प्रवृत्तो हर इव स तदा मारुतो नृत्यलीलाः ॥११॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના 'કલ્પાંતવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૪૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૨ મો*

કર્મના અભાવનો નિર્ણય

मुनिरुवाच

वर्तमाने तदा तस्मिन् कष्टे संभ्रांतसंभ्रमे । उह्यमानोऽहमत्यन्तं खेदमभ्यागतोऽभवम् ।१॥

મુનિ બોલ્યા : તે વર્તમાન સમયનું કષ્ટ અનેક સંભ્રમોના અધિષ્ઠાનરૂપ હતું. તેની અંદર હું વહ્યો જતો હતો અને અત્યંત ખેદ પામ્યો હતો. હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'આ તો મને બીજાના હૃદયમાં સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે; શા માટે હું દુઃસ્વપ્નના દુઃખને વૃથા અનુભવું છું? માટે આ દશાને છોડી હું નિવૃત્તિ પામું?'

વ્યાધ બોલ્યા : 'સ્વપ્ન શું હશે?' એ સંદેહની શાંતિને માટે આપે બીજાના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તો પછી આપે એ વિષયમાં શો નિર્ણય કર્યો? આપે જે સર્વ જોયું તે શું હતું? હૃદયની અંદર મહાસાગર ક્યાં હોય? ઉદરમાં પ્રલયવાયુ કેમ સંભવે? અને હૃદયમાં પ્રલયાગ્નિની સ્થિતિ પણ કેમ ઘટે? અંતરિક્ષ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ, દિશાઓ અને જગત એ બધું હૃદયમાં શી રીતે સંભવે તે આપ મને યથાર્થ રીતે કહો.

મુનિ બોલ્યા : સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ પ્રથમ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાનું કશું કારણ સંભવતું નથી, તેથી સ્પષ્ટ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી. સૃષ્ટિવાચક શબ્દ અને તેનો અર્થ (દૃશ્ય) એ બંને અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનું સ્વરૂપ ન ઓળખાયાથી અજ્ઞાન વડે પ્રતીતિમાં આવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ જોતાં એમાંનું કશું નથી. સૃષ્ટિવાચક શબ્દ અને તેના અર્થરૂપ દૃશ્ય, એ બંનેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવતું નથી, તેથી તેઓ અજ્ઞાનના યોગે પરમાત્માને વિષે પ્રસિદ્ધપણે

*આ એકસોબેતાળીસમા સર્ગમાં સ્વપ્ન આદિ સૃષ્ટિનું તત્ત્વ બ્રહ્મ જ છે એમ કહેવામાં આવશે; અને તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં જગતમાં બીજરૂપ કર્મના અભાવ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ભિન્નરૂપે દેખાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મરૂપ જ છે કેમ કે તે નિર્વિકાર તત્ત્વ જ સર્વશક્તિમાન છે, તેથી તે અજ્ઞાન અને જ્ઞાન એ બંનેરૂપ થઈ રહ્યું છે. હે ભાગ્યશાળી વ્યાધ! તમને અનુભવમાં આવેલું સ્વપ્ન આદિ સૃષ્ટિનું ખરું તત્ત્વ તમે સમજી જશો, એટલે તમારા અજ્ઞાનની શાંતિ થઈ રહેશે. પરમ સિદ્ધાંતરૂપે જણાતા પરમ પવિત્ર, અનાદિ અને અનંત પરમપદમાં તમે જશો, ત્યારે 'સૃષ્ટિ' એવો શબ્દ અને દૃશ્યરૂપ તેનો અર્થ એ બંને હશે નહિ, એમ મારું કહેવું છે. બાકી આ વિષયમાં મૂઢ અવિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં જે આવતું હોય તે હું જાણતો નથી. તત્ત્વવસ્તુ જ અવિદ્યાના યોગથી દૃશ્યરૂપે ભાસી રહેલી છે અને બોધમાત્ર ચિદાકાશ જ આ સર્વના આકારે (વિવર્તરૂપ) પ્રસરી રહેલ છે. એ અદ્વિતીય ચિદાકાશની અંદર શરીર ક્યાં છે, હૃદય ક્યાં છે, સ્વપ્ન ક્યાં છે, જળ આદિ ક્યાં છે, જ્ઞાન—અજ્ઞાન ક્યાં છે અને જન્મ—મરણ આદિ પણ ક્યાં છે? અહીં કેવળ સ્વચ્છ ચિન્માત્રતત્ત્વ જ છે. જેમ પરમાણુની પાસે પર્વત સ્થૂલ જણાય છે, તેમ એ તત્ત્વની પાસે સૂક્ષ્મ આકાશ પણ સ્થૂલ જણાય છે. એ અતિસૂક્ષ્મ ચિદાકાશ બહિર્મુખ થઈ, પોતાના ચિદાકાશરૂપ સ્વરૂપમાં જે કાંઈ કલ્પના કરે છે, તેને તે જગતરૂપે સમજે છે; પરંતુ તે વસ્તુતઃ આકાશના જેવા નિર્વિકાર પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપથી જુદું નથી. જેમ સ્વપ્નની અંદર કેવળ ચિદાત્મા જ નગરરૂપે ભાસે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ જોતાં નગર આદિ કશું હોતું નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર ચિન્માત્રતત્ત્વ જ જગતરૂપે ભાસે છે, પરંતુ તે જગત કાંઈ જુદું નથી. ચિદાકાશ તમારા પોતાના આત્મારૂપ છે અને તેની અંદર આ સર્વ દૃશ્ય અભિન્નરૂપે રહ્યું છે. તે શાંત એટલે દૃશ્યના આભાસથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છે; પરંતુ ચિદ્રૂપ ચક્ષુની અંદર અજ્ઞાનરૂપી તિમિરરોગનો પ્રવેશ થયો છે, તેથી આકાશમાં જેમ ચક્ર આદિના જેવા આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ તમને ભ્રાંતિ કિંવા અવિદ્યાને લીધે ભિન્નરૂપ ભાસે છે. બાકી અમારી દૃષ્ટિમાં તો જગતની પ્રાતિભાસિક સત્તા પણ નથી, તેમ વ્યાવહારિક સત્તા પણ નથી. વળી તે સાવ શૂન્ય છે, કિંવા તેની પ્રતીતિ જ થતી નથી, એમ પણ નથી. પરંતુ જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે નિરાકાર, અનાદિ અને અનંત એવા કેવળ એક ચિદાકાશરૂપ જ છે. સ્વપ્નની અંદર કારણ વિના કેવળ એક શુદ્ધ દ્રષ્ટા જ અનેક આકારે ભાસે છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જાગ્રતમાં પણ પ્રતીતિમાં આવતી આ સૃષ્ટિના સંબંધમાં કશું પણ કારણ નથી; અને તેને લીધે દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દૃશ્ય એ ત્રિપુટી પણ નથી. કાંઈ શુદ્ધ અવર્ણ્ય વસ્તુ જ એ સર્વરૂપે ભાસે છે અને તે વસ્તુ સ્ફુટ રીતે અનુભવમાં આવતાં છતાં અવાચ્ય છે, અનાદિ છે, અનંત છે, એક છે અને દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ સંખ્યાથી રહિત છે. જેમ એક જ કાળ પ્રલયરૂપ અને સૃષ્ટિરૂપ એમ બંને રૂપ થઈ જાય છે અને બીજ જેમ અંકુર, થડ, વૃક્ષ, શાખા, પલ્લવ તથા પુષ્પ ઈત્યાદિરૂપ થઈ જાય છે તેમ બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ થઈ રહ્યું છે. એકને જે વસ્તુ મોટી ભીંતરૂપ જણાય છે, તે જ વસ્તુ બીજાને નિર્મળ આકાશરૂપ દેખાય છે. આ વાત સ્થિર એવા સ્વપ્નમાં, સંકલ્પમાં અને ભ્રમના સ્થળમાં અનુભવમાં આવે છે. આત્મા કેવળ સ્વચ્છ અને અદ્વિતીય ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં તે સ્વપ્નમાં જાગ્રત અવસ્થાની પેઠે જ અનેક રૂપે દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે, જાગ્રત અવસ્થારૂપી સ્વપ્નમાં પણ સમજવાનું છે. એ બંનેમાં કશો તફાવત નથી. જેમ અદૃશ્ય પવનની અંદર અદૃશ્ય સુગંધ રહે છે, તેમ નિર્બાધ ચિન્માત્રતત્ત્વની અંદર પણ જગત નિર્બાધપણે (અધ્યારોપદૃષ્ટિથી) રહેલું છે. સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરતાં તમે જેવા રહેતા હો તેવા જ સદાકાળ નિર્વિકાર થઈ રહો અને બહાર તથા અંદર અનંતરૂપે પ્રસરી રહ્યા છતાં તમે તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ નિરંતર સારી રીતે સ્થિર થઈ રહો.

વ્યાધ બોલ્યો : હે મહારાજ! પૂર્વજન્મ સંબંધી કર્મ કોનું હોય છે અને કોનું નથી હોતું? આપ તે મને કહો; તેમ જ જેમનું એ કર્મ નથી હોતું તેમને તે કર્મરૂપ બીજ વિના મનનની (સંકલ્પની) ઉત્પત્તિ અને તેનો ત્યાગ શી રીતે થઈ શકે?

મુનિ બોલ્યા : સૃષ્ટિના આદિકાળમાં બ્રહ્મા આદિ જે સ્વયંભૂઓ પોતાની મેળે જ પ્રકટ થઈ જાય છે, તેમનાં જન્મ અને પૂર્વકર્મ હોતાં નથી. તેમનો દેહ વિજ્ઞાનમય હોય છે. તેમને જન્મ—મરણ આદિ સંસાર પણ હોતો નથી. તેમની દૃષ્ટિમાં દ્વૈત કે બીજી વિવિધ કલ્પનાઓ પણ હોતી નથી; પરંતુ તેમનો દેહ વિશુદ્ધ જ્ઞાનમય હોવાથી સદાકાળ તેઓ (સર્વાત્મયભાવને લીધે) સર્વરૂપ થઈ રહેલ હોય છે. બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો, સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં કોઈનું પૂર્વકર્મ છે જ નહિ; પરંતુ સૃષ્ટિના આરંભ-કાળમાં બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિરૂપ થઈ જાય છે. જેમ બ્રહ્મરૂપ એવા બ્રહ્માદિક સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પ્રકટ થઈ જાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મરૂપ બીજા સેંકડો અને હજારો જીવો પણ સૃષ્ટિના આરંભ સમયે પ્રકટ થઈ જાય છે. અજ્ઞાનના આવરણને લીધે જેઓ પોતાના બ્રહ્મભાવને ભૂલી જઈને પોતાના સ્વરૂપને બ્રહ્મથી જુદું સમજે છે, તેઓ રજોગુણ તથા તમોગુણ વડે મિશ્ર એવા સત્ત્વગુણના પરિણામથી થનારા જીવભાવને સ્વીકારે છે. તેઓ 'આ જડ દ્વૈત સત્ય છે.' એમ સમજે છે અને તત્સંબંધી વાસનાના સંસ્કારોવાળા થઈ પ્રથમ મરી જાય છે. પછી તેમનો જન્મ કર્મ સહિત જોવામાં આવે છે; કેમ કે પોતે બ્રહ્મરૂપ છતાં તેમણે તેને ભૂલી જઈ, જડ દેહ આદિમાં આત્મબુદ્ધિ માની લઈ, અવસ્તુપણાનો આશ્રય કર્યો હોય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ વગેરે પોતાના સ્વરૂપને બ્રહ્મથી જુદું સમજતા નથી અને પોતાના આત્મરૂપ બોધમય મહા-ચિદાકાશમાં જ સ્થિતિ રાખી રહે છે. તેઓ કર્મબંધરૂપી દોષથી રહિત છે. સર્વના આત્મારૂપ પરબ્રહ્મનું સ્વચ્છપણું સ્વાભાવિક છે; કેમ કે બ્રહ્મ પોતે સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે અને તે કોઈ ઠેકાણે (મલિન ઉપાધિમાં) પોતે જ પોતાના આત્માની અંદર જીવભાવને દેખે છે. જે ઠેકાણે જીવભાવ મનાય છે, ત્યાં અવિદ્યા રહે છે અને ત્યાં જીવ પોતે 'સંસાર' નામને ધારણ કરી લઈ તેવા રૂપે થઈ રહે છે. કાળે કરીને જ્યારે પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે છે, ત્યારે તે પોતાની મેળે જ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખી પોતે બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહે છે. જળ જેમ દ્રવપણાને લીધે પોતાની અંદર આવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ ચેતનપણાને લીધે જાણે સૃષ્ટિ-રૂપ થઈ રહ્યું હોય એમ ભાસે છે, કેમ કે જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ન ઓળખાય ત્યાં સુધી તેનું સૃષ્ટિરૂપે ભાન થાય એવો તેનો સ્વભાવ છે. આ સૃષ્ટિ બ્રહ્મનો એક વિવર્ત છે, તેમાં સ્વપ્ન કે જાગ્રત એ કશું નથી. બ્રહ્મનો સૃષ્ટિભાવ ક્યાંથી હોય અને બ્રહ્મ સિવાય બીજો પદાર્થ જ ન હોવાથી બીજે પણ કયે ઠેકાણે સૃષ્ટિની સ્થિતિ સંભવે? બ્રહ્મનાં કર્મો પણ કેવાં હોય અને કેટલાં પરિ-માણનાં હોય? વસ્તુતઃ જોતાં કર્મ જ નથી, અવિદ્યા પણ નથી અને સૃષ્ટિ પણ નથી. પોતાના આત્મા-માંથી જ સર્વ મિથ્યા છતાં વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિરૂપ છે અને પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છે. તે પોતે જ કર્મ તથા જન્મ ઈત્યાદિની કલ્પના કરી લઈને પોતાના સર્વ-શક્તિમાનપણાથી અને સત્યસંકલ્પતાને લીધે કલ્પિત અર્થરૂપ બની જઈ સર્વરૂપે ભાસે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કોઈ પણ જીવનું કર્મ સંભવતું નથી, પરંતુ ચિદ્રૂપ જીવ અવિદ્યાને વિશે પોતાની સ્થિતિ રાખીને પોતાના કર્મનું નિર્માણ કરે છે અને કલ્પના વડે તેને ભોગવે છે. જળની ચકરીનો કયો દેહ છે અને કયાં કર્મ છે, તે કહો. જેમ આવર્ત જળરૂપ છે, તેમ જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર જોવામાં આવતાં પ્રાણીઓનું પ્રાક્કર્મ હોતું નથી, તેમ

આદિસૃષ્ટિમાં ચિન્માત્રરૂપ રહેલા જીવોનું પણ પ્રાક્કર્મ નથી. સૃષ્ટિ સૃષ્ટિરૂપે ચિત્તમાં રૂઢ થયા પછી જ પ્રાક્કર્મની કલ્પના થાય છે અને પછી કર્મપાશને પરવશ બનીને આ જીવો સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતા રહે છે. વસ્તુતઃ જોતાં આ દેખાતી સૃષ્ટિ જ સૃષ્ટિરૂપ નથી, પણ બ્રહ્મ જ વિવર્તરૂપે આ દૃષ્ટિના આકારે થઈ રહેલ છે; તો પછી કર્મો ક્યાં રહ્યાં અને તેનો સંબંધ પણ ક્યાં રહ્યો? જીવ વસ્તુતઃ પરમાત્મારૂપ છે, તેને પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવતું નથી, તેથી અજ્ઞાનને લીધે તેને કર્મો બંધરૂપ થાય છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાને તે કર્મો બંધરૂપ ન થતાં ઉપશાંત થઈ જાય છે. જેમ જેમ પંડિત પુરુષને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું જાય છે, તેમ તેમ બંધ ઉત્પન્ન કરનારું તેનું કર્મ શાંત થઈ જાય છે. જે પદાર્થ વસ્તુતઃ જોતાં છે જ નહિ, તેની શાંતિ કરવામાં શો ભારે શ્રમ પડે? પરમાર્થરૂપ તત્ત્વવસ્તુ વિના 'બંધ' નામની બીજી કશી વસ્તુ જ નથી. બુદ્ધિમાં સત્ કિંવા અસત્નો વિવેક કરનારું પંડિતપણું જ્યાં સુધી થતું નથી, ત્યાં સુધી જ માયા પરાભવ કરે છે. ખરું પાંડિત્ય તે જ છે કે જેને લીધે તમારે સંસારચક્રમાં પાછું ફરી વાર ભટકવું ન પડે; માટે નિરંતર નિર્મળ આત્મજ્ઞાન વડે ઉદાર પંડિતપણું મેળવવામાં યત્ન કરતા રહેવું, કેમ કે તે વિના બીજા કોઈ પ્રકારે તમારા ભયની શાંતિ થશે નહિ.

તાવન્માયા ભવભયકરી પંડિતત્વં ન યાવત્ તત્પાંડિત્યં પતસિ ન પુનર્યેન સંસારચક્રે । યત્નં કુર્યાદવિરતમતઃ પંડિતત્વેઽમલાત્મજ્ઞાનોદારે ભયામતરથા નૈવ વઃ શાન્તિમેતિ ॥૪૬॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કર્મનિર્ણય' નામનો સર્ગ ૧૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૩ મો*

ફરી નિર્વાણનો ઉપદેશ

મુનિરુવાચ

સર્વેષામેવ ધર્માણાં કર્મણાં શર્મણામપિ । પંડિતઃ પુંડરીકાણાં માર્તંડ ઇવ મંડનમ્ ॥ ૧ ॥

મુનિ બોલ્યા : જેમ કમળોનો વિકાસ કરનાર સૂર્ય આકાશના આભૂષણરૂપ છે, તેમ ધર્મોના, લૌકિક કાર્યોના અને ઐહિક તથા પારલૌકિક સુખના તારતમ્યના નિર્ણયમાં તેમ જ સંદેહરૂપી ગ્રંથિનું છેદન કરવામાં શ્રોતાઓની બુદ્ધિનો વિકાસ કરનાર પંડિત સભાના આભૂષણરૂપ છે. ગતિને જાણનારા આત્મજ્ઞાની પંડિતો જે ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેની પાસે ઇન્દ્રની લક્ષ્મી પણ એક જૂના ઘાસના ટુકડા જેવી અતિ તુચ્છ દેખાય છે. પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં એવું કશું સુખ કે ઐશ્વર્ય હું દેખતો નથી કે જે પંડિતને જ્ઞાનબળથી થનારા આનંદથી અધિક હોય. જેમ વાદળાં વગરનો શરદઋતુનો પૂર્ણ ચંદ્ર ઉદય પામતાં દૃષ્ટિ પ્રસન્ન રહે છે, તેમ પરમાર્થ વસ્તુનું જ્ઞાન થવારૂપી પંડિતની યથાર્થ દૃષ્ટિ આત્મામાં જ પ્રસન્ન રહે છે. જેમ પુષ્પમાળામાં ભ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલું સર્પપણું તેના વાસ્તવ સ્વરૂપનો બોધ થતાં ઉપશાંત થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યારૂપ આ દૃશ્યના વાસ્તવ સ્વરૂપનો બોધ થતાં તે દૃશ્ય ઉપશાંત થઈ જાય છે અને ક્ષણવારમાં બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. બ્રહ્મ નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરી રહેલ છે. તેણે જ દેહ, જન્મ, મરણ, સૃષ્ટિ અને પ્રલય ઇત્યાદિ સંજ્ઞાઓ કલ્પેલી છે; પણ તે કલ્પનાઓ પોતાના સ્વરૂપથી જરા પણ ભિન્ન નથી. આ વાત પરમાર્થરૂપ (યથાર્થ) છે. જ્યાં આ કશી સૃષ્ટિ જ નથી, ત્યાં પછી ધર્મ, કર્મ અને અક્ષરોની પંક્તિઓ

*** આ એકસોતેતાળીસમા સર્ગમાં પાંડિત્યની પ્રશંસા, સર્વને ચિન્માત્ર સમજવું તે પાંડિત્ય અને જગતને ચિદ્રૂપપણું, એ વિષે ફરી વાર યુક્તિ વડે પ્રતિપાદન કરાશે.**

(પદવાક્ય આદિ) પણ નથી જ, આ વાત સિદ્ધ છે. જો પૃથ્વી આદિ કાંઈ સંભવતું હોય તો તે ભલે સકારણ (કારણવાળું) હો; પરંતુ જ્યાં પૃથ્વી આદિ કશું છે જ નહિ, ત્યાં પછી તેનું કારણ કેવું હોય? બ્રહ્મનો જે વિવર્ત છે, તે જ આ જગતરૂપ કહેવાય છે, તો પછી પૃથ્વી આદિ પણ ક્યાં રહ્યાં અને તેનું કારણ પણ ક્યારે રહ્યું? જેમ સ્વપ્નના દ્રષ્ટાને સ્વપ્નમાં દેખાતા મનુષ્યોનું જોવામાં આવતું પિતા આદિ કારણ કેવળ કાલ્પનિક છે, તેમ જ આ જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નમાં દેખાતાં મનુષ્યોનું પણ પિતા આદિ કારણ કાલ્પનિક છે. જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતાં પુરુષોનું પુરુષપણું થવામાં તેનું કશું પણ પ્રાક્કર્મ હોતું નથી. તેમ આ જાગ્રત રૂપી સ્વપ્નમાં દેખાતા મનુષ્યોનું પણ પ્રાકકર્મ નથી, એમ સમજી લેવું. સર્વ સૃષ્ટિઓમાં જીવો સ્વપ્નના જેવા અનિત્ય સર્વ પદાર્થોને પરસ્પર દેખે છે. અને સૃષ્ટિમાં પોતાની વાસના અનુસાર પોતાના પ્રાક્કર્મના અસ્તિત્વને પણ દેખે છે; પરંતુ વસ્તુત: જોતાં ને મિથ્યા છે. સૃષ્ટિના આરંભથી માંડીને સ્થૂલ—સૂક્ષ્મ દેહનો અંત આવતાં સુધી આ સંસારની અંદર જીવો પોતાની ભાવનાને અનુસરીને સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે જ પ્રકાશે છે; પરંતુ અધિષ્ઠાન-ચૈતન્યરૂપે જોઈએ તો તેઓ સત્ય છે અને આરોપિતરૂપે જોઈએ તો તેઓ અસત્ય છે. સર્વ પદાર્થો ભાવના અનુસાર સ્ફુરી આવે છે; તેથી તેઓ સ્વપ્નમાં પણ આત્માની અંદર રહેલા છે અને જાગ્રત અવસ્થાની પેઠે જ તેઓ સ્વપ્નમાં પણ પરસ્પર ક્રિયા કરી આપે છે. જેમ તમારા સ્વપ્નમાં કશા બહારના પદાર્થો વિના જ ભોજન આદિના સંકલ્પના આકારે (વિવર્તરૂપે) થઈ રહેલું આત્મચૈતન્ય જ પાક આદિના ક્રમ પ્રમાણે આગળ પડેલા કોળિયા આદિરૂપ થાય છે અને તૃપ્તિ આદિ ફળને આપે છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ જાગ્રત સંકલ્પરૂપે થઈ રહેલું ચૈતન્ય જ પાક આદિના ક્રમ પ્રમાણે કોળિયા આદિરૂપ થાય છે અને તૃપ્તિ આદિ ફળને આપે છે. સ્વપ્ન અસ્ફુટ છે અને જાગ્રત સ્ફુટ છે; એટલો જ માત્ર તે બંનેમાં તફાવત છે. શુદ્ધ પ્રકાશરૂપ આત્મા નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરી રહેલો છે અને તે પોતે જે સ્ફુટ—અસ્ફુટરૂપ ભાસે છે, તે ભાનતાં જ (પ્રતીતિનાં જ) લોકમાં જાગ્રત અને સ્વપ્ન એવાં નામો કલ્પેલાં છે. સૃષ્ટિના આરંભથી માંડી સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ દેહનો જ્ઞાન વડે ક્ષય થતાં સુધી જે કાંઈ દૃશ્યરૂપે ભાસે છે, તે ઠેઠ મોક્ષ થતાં સુધી પ્રવાહરૂપે તેવા જ પ્રકારે થઈ રહે છે અને તે જ સૃષ્ટિરૂપ કહેવાય છે. જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવતા પદાર્થોના સમૂહનું અને અવિનાશી આત્મચૈતન્યનું કાંઈ પણ ભિન્નપણું નથી. જેમ પ્રકાશ અને ઉજાશ, અગ્નિ અને તેની ઉષ્ણતા, પવન અને તેની ચલનશક્તિ, તરંગ આદિ જળ અને તેનો દ્રવ તથા પવન અને તેની શીતળતા એ સર્વની ભિન્નતા નથી, તેમ જગતના સર્વ પદાર્થસમૂહનું અને અવિનાશી આત્મચૈતન્યનું ભિન્નપણું નથી. આ સર્વ જગતનો પ્રપંચ સાવ મિથ્યા છે અને વસ્તુત: જોતાં તે ચિદ્‌રૂપ હોવાથી અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય છે. અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોવા બેસીએ તો જગત એવી રીતે બ્રહ્મરૂપ જ છે અને અધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે નશ્વર પણ જણાય છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોઈએ તો બ્રહ્મ જગતરૂપે આવિર્ભાવને પામી પાછું પ્રલયસમયે અદૃશ્ય ભાવને પામે છે. વળી તે જ દૃશ્યના અનુભવરૂપ પણ છે. પરમાર્થ-દૃષ્ટિથી જોતાં તે અવિકારી અને શાંત ચિન્માત્ર છે; તેથી સદાકાળ અચળ એવી નિર્મળ સ્થિતિમાં જ રહેલ છે. જેમ કોઈ પુરુષ કાર્યકારણથી નગરની અંદર ઘર આદિ ભાવની કલ્પના કરી લે છે, તેમ બ્રહ્મે કાર્યકારણથી પોતાના હૃદયની અંદર વાયુ, આકાશ આદિ ભાવ કલ્પી લીધો છે અને તે તે જ પ્રમાણે હમેશાં રહ્યા કરે છે. જેમ તમારા હૃદયની અંદર સ્વપ્નનગરી રહેલી છે, તેમ બ્રહ્મના હૃદયની અંદર આ સૃષ્ટિ રહેલી છે.

તેની અંદરના પદાર્થોનો કાર્યકારણભાવ ઉપર વર્ણવી ગયા પ્રમાણે સ્વપ્નસૃષ્ટિના જેવો છે. આ સૃષ્ટિ ચિદેકરસ પરમાત્માની અંદર રહી છે અને તેમાં હિરણ્યગર્ભના પૂર્વસંકલ્પ અનુસાર સર્વ પદાર્થોનો કાર્ય—કારણભાવ થઈ રહ્યો છે. જેમ તમારી કલ્પનાનું નગર તમારા સંકલ્પ અનુસાર સ્થિતિ રાખે છે, તેમ જગતની સર્વ સ્થિતિ બ્રહ્મના સંકલ્પ અનુસાર જ છે. તમે ચિદ્રૂપ છો અને તમે જ સંકલ્પરૂપ થઈ જઈને તમારી મનોમય સૃષ્ટિરૂપ સંકલ્પનગરની અંદર તમારી ઈચ્છાનુસાર કાર્ય—કારણરૂપી મર્યાદાને સ્થાપી શકો છો. તમારું પોતાનું આત્મચૈતન્ય જ પોતાના આકાશ જેવા નિર્વિકાર સ્વરૂપને વિષે જે કાંઈ અમુક રચનારૂપ થઈ જાય છે, તે જ અંદરની મનોમય સૃષ્ટિ કહેવાય છે. તમારા હૃદયમાં સંકલ્પનગરની અંદર ચિદાકાશરૂપી સૂર્યની જે કાંઈ સ્વપ્રકાશ અવસ્થા સદાકાળ રહે છે, તે જ સ્વાભાવિક રીતે કાર્યકારણરૂપ અને મનોમય પદાર્થરૂપ થઈ જાય છે. પ્રથમ ચિદાકાશ (હિરણ્યગર્ભના હૃદયની અંદર) જેવા પ્રકારે સૃષ્ટિરૂપે સ્ફુરી આવે છે, તેવા જ પ્રકારે અદ્યાપિ પર્યંત તે સ્થિર થઈ રહેલું છે; અને તેનાં જ નિયતિ, દેશ તથા કાળ ઈત્યાદિ નામો કલ્પાયેલાં છે. ચિદાકાશ પોતે શૂન્ય જેવું છે. તે જેવા રૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેવા રૂપે પોતે બની જાય છે અને કાર્ય—કારણભાવનો આશ્રય કરી લે છે. વિવેકીને આ સૃષ્ટિનો ભ્રમ કેવળ ચિદાકાશના એક ચમત્કારરૂપ ભાસે છે અને સંકલ્પરૂપ ભાસે છે. તેની અંદર પ્રથમ રૂપ આદિની કલ્પના અને પછી સૃષ્ટિ આદિ નામોની કલ્પના ખડી થઈ જાય છે. આ ત્રિલોકીની કલ્પના સાવ શૂન્યરૂપ છે અને જેમ શાંત પવનની અંદર તેની ચલનશકિત અભિન્ન સત્તાથી રહે છે, તેમ તે ચિદાકાશની અંદર અભિન્ન સત્તાથી રહેલી છે. આકાશની અંદર જેમ પોલાણના ઘટ્ટપણાથી (ભ્રાંતિ વડે) શ્યામતા પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર ચૈતન્યના ઘટ્ટપણાથી (ભ્રાંતિ વડે) સૃષ્ટિની પ્રતીતિ થાય છે. રજ્જુમાં ભ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલો સર્પ રજ્જુનું ખરું જ્ઞાન થતાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને રજ્જુ ઓળખાઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે, આ પ્રતીતિમાં આવતી સૃષ્ટિ પણ જ્ઞાનસાધનોના અભ્યાસથી ચિદ્રૂપે જણાતાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેનો બ્રહ્મભાવ સમજવામાં આવે છે. સર્વ જીવો મરી ગયા પછી જ સ્વપ્નની પેઠે જ પરલોકમાં જુદી જુદી સૃષ્ટિને દેખે છે; પરંતુ ખરી રીતે તો લોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી સર્વ દૃશ્ય નિરાકાર ચિદાકાશરૂપ જ છે.

વ્યાધ બોલ્યો : આ દેહ પડી ગયા પછી બીજો દેહ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? તેનું કારણ શું છે? અથવા તે થવામાં કેટલા હેતુઓ છે? અને તેનાં કેટલાં સહકારી કારણો છે? ધર્મ અને અધર્મ જ પોતપોતાના ફળભોગને માટે દેહ આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવામાં આવે તો પરિચ્છિન્ન અને નશ્વર એવા દેહ આદિ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલા જીવને ધર્મ—અધર્મરૂપી કર્મો મોક્ષરૂપ નિત્યવસ્તુ શી રીતે આપી શકે?

મુનિ બોલ્યા : ધર્મ, અધર્મ, વાસના, કર્મ, આત્મા અને જીવ, એ સર્વ પર્યાય શબ્દોનો સમૂહ કલ્પિત છે; પરંતુ વસ્તુતઃ જોતાં તે સત્ય નથી;. કાંઈક દૃશ્યદેહ આદિ પ્રપંચ છે એમ મનમાં સંકલ્પ થયા પછી, ચિદાભાસે પોતે જ પોતાના ચિદાકાશરૂપ આત્માને વિષે ધર્મ—અધર્મ અને સુખ—દુઃખ આદિ નામો કલ્પી લીધાં છે. ચિદ્રૂપ આત્મા પોતાના વાસ્તવ સ્વસ્વરૂપ છે. ચિદાકાશમાં પોતાના ચિદાકાશરૂપ સ્વરૂપને જ ચેતનપણાથી તે દેહરૂપે સમજે છે અને મરી ગયા પછી પરલોકમાં પણ સંકલ્પ તથા સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યારૂપે પ્રતીતિમાં આવતા દેહ આદિ પદાર્થોને જાણે તે સત્ય હોય તેમ માને છે. મરી ગયેલા પ્રાણીને પોતાની મેળે જ સ્વપ્નની પેઠે પરલોકની પ્રતીતિ થાય છે અને ઘણા લાંબા સમય સુધી તે તેને અનુભવે છે; પણ એમાં કશી જ સત્યતા નથી. મરી ગયેલા પ્રાણીનું નિર્માણ કોઈ બીજો જ કરતો

હોય, તો પછી (**तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्**) એ શ્રુતિ અનુસાર તે નિર્માણ કરનાર પોતે જ તે જીવરૂપ કેમ થઈ જાય? વળી તેને સ્તનપાન આદિ પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ સ્મૃતિ પણ જન્મ સમયે શી રીતે આવે ? તેને જો કૃત્રિમ માનવામાં આવે, તો પછી પુનર્જન્મ થતાં પણ અનાદિસિદ્ધ આત્માનું જે નિત્યપણું અને ચેતનપણું અનાદિકાળથી રૂઢ થઈ રહેલું છે, તે અસત્ય ઠરે અને સાવ શૂન્યવાદ આવીને ઊભો રહે. માટે આત્મા મરણને પ્રાપ્ત થઈ જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી. તે પોતે ચિત્ત વડે 'હું અમુક પ્રકારે જન્મને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છું' એવું પોતાના જન્મ આદિ વિચારથી રહિત આત્માને વિષે વાસના વડે કલ્પનાથી મિથ્યા રીતે અનુભવે છે. પોતાના દેહ આદિ ભાવનો અભ્યાસને લીધે તે લાંબા કાળ સુધી અનુભવ કરતો રહે છે અને પ્રસિદ્ધ રીતે તેમાં અસ્તિત્વનો વિશ્વાસ બંધાઈ જવાથી 'તે સત્ય જ છે' એમ સારી પેઠે સમજે છે. જીવ પોતે ચિદાકાશરૂપ છે. વસ્તુત: ચિદાકાશરૂપ અને સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીતિમાં આવતાં આ દેહ આદિ દૃશ્યમાં તે અભ્યાસને લીધે પોતાપણું કલ્પી લે છે. આમ તે વારંવાર પોતાના મરણને, વારંવાર પોતાના જન્મને તથા વારંવાર જગતને અનુભવતો રહે છે. એવી રીતે પ્રત્યેક જીવ ચિદાકાશની અંદર મિથ્યા દૃશ્યસમૂહનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. આ રીતે પોતે તે તે વિષયોને જુએ છે, ઈન્દ્રિય આદિને પ્રવર્તાવે છે અને ભોગોને પણ ભોગવે છે. બાકી, પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં કોઈનું કશું ભોગ્ય નથી, તેમ કોઈ ભોક્તા પણ નથી, આ પ્રમાણે જગતની અસંખ્ય કોટિઓ બ્રહ્મની અંદર રહેલી છે. જો તેમનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તેઓ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જ ઓળખી ન શકાય, તો તે કેવળ દૃશ્યરૂપ છે. એ કરોડો જગતથી પણ કોઈને કશું આવરણ થતું નથી અને વસ્તુત: તે છે પણ નહિ.' આપણને જોવામાં આવતું એક જ જગત છે, બીજું નથી' એમ તેમનામાંનો પ્રત્યેક જીવ સમજે છે. એ કરોડો જગતનાં પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો અને જરાયુજ તથા અંડજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ પ્રત્યેક જીવના જગતની અંદર પરસ્પર એકસરખાં જ હોય છે. તેઓ અસત્ય વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોઈએ તો સત્ય જણાય છે અને સત્ય પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોઈએ તો જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. જેણે જાણવાનું જાણી લીધું છે, એવા વિવેકી પુરુષને જે તત્ત્વ સત્ય અને અવિનાશી જણાય છે, તે જ તત્ત્વ અવિવેકીને અસત્ય લાગે છે. પછી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને જે અસત્ય જણાય છે, તે અવિવેકી પુરુષને પ્રસિદ્ધ રીતે સત્ય ભાસે છે. ચિદાત્માને પોતાના સ્વરૂપની અંદર જે કાંઈ ભાન થાય છે, તે તેનો પોતાનો જ એક વિવર્ત છે. તે તેનાથી જુદું નથી, તેથી સત્ય છે. આમ આ સર્વ પંચભૂત તથા તેના જીવો પરસ્પર સત્યરૂપ છે. એ જગત અન્યોન્યની ભાવના પ્રમાણે સત્ય ભાસે છે; કેમ કે જગતનું રૂપ સત્ય છે, કિંવા અસત્ય છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ સત્ય એવા ચિદાત્માનું છે. એ પોતે જ તેનો સત્યરૂપે નિર્ણય કરે, તો પછી બીજો કોણ તેને ફેરવી શકે? કેમ કે તે ચિન્માત્રતા સ્વતંત્ર અને અવિનાશી છે. જો સર્વ વાતનો નિર્ણય ચિન્માત્રતત્ત્વ વડે જ થાય છે, તો પછી જગત દૃશ્યરૂપ છે કે નથી, તેની વાત જ શી કરવી? સર્વ વસ્તુઓનો સમૂહ ચિદાત્માના સંકલ્પ અનુસાર ભાસે છે, તો તેમાં દ્વિત્વ—એકત્વની પણ સ્થિતિ ક્યાં રહી? જે કાંઈ આ જણાય છે તે સર્વ જ્ઞાનરૂપ છે. આ જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું ઐક્ય અનુભવમાં આવ્યા પછી આ દૃશ્ય જ્ઞાનરૂપ જ થઈ જાય છે. જ્ઞાન જ જ્ઞેયરૂપ થઈ રહ્યું છે. જ્ઞાનનું અસત્યપણું માનવામાં આવે, તો જ જ્ઞેયનું અવશેષપણું રહે; પરંતુ તેમ માનવા જતાં જ્ઞાન વિના જ્ઞેયની સિદ્ધિ જ થતી નથી. એથી છેવટે જ્ઞાનનું જ અવશેષ રહેવાપણું માનવું પડે છે. જ્ઞાન જ જો ખરેખર સત્ય તત્ત્વ હોય, તો પછી આ પ્રપંચ એ જ્ઞાનથી

(બ્રહ્મથી) જરા પણ જુદો રહ્યો નથી. હવે સર્વ પદાર્થ જો જ્ઞાનરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી દ્રષ્ટા તેના અજ્ઞાનને લીધે જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં કશું પણ થતું નથી. જ્ઞેયનું જુદું હોવું અસંભવિત છે, તેથી જ્ઞાન જ જ્ઞેયરૂપ થઈ રહેલું છે અને તે અવિદ્યાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને જ્ઞેયરૂપ પ્રસારી દે છે. જડ (દેહ આદિ)રૂપે અસત્ય અને ચિદ્-રૂપે સત્ય એવા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરનાર ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ અને તેની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતી રૂપ રસાદિ વિષયોની સૃષ્ટિ, એ બંનેમાંથી કશું પણ પોતાના આત્માથી જુદું જણાતું નથી. બાકી અવિવેકી મૂર્ખોના અનુભવને હું સમજી શકતો નથી. જ્ઞાન વડે સર્વ પદાર્થો એક ચિન્માત્ર જ જણાય છે. એ ચિન્માત્ર પોતાના આત્મારૂપ છે, આકાશ-ના જેવું નિર્વિકાર છે, સર્વવ્યાપી છે તથા નિષ્પ્ર-પંચ છે; અને તે જ અવિવેકી જીવોને અનેક સંકલ્પોની સ્ફૂર્તિને લીધે હજારો રૂપે ભાસે છે. એક જ ચિન્માત્રતત્ત્વ સ્વપ્નમાં લાખોરૂપે થઈ રહેલું છે. આમ, સ્વપ્નમાં લાખોરૂપે થઈ રહેલું એ ચિદ્રૂપ તત્ત્વ જ સ્વપ્નમાંથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આવતાં એકરૂપ જ થઈ રહે છે. ચિદાકાશની અંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિના અનુભવ જેવું જ આ જગત કહેવાય છે. અને સુષુપ્તિના જેવો જ પ્રલય કહેવામાં આવે છે માટે એ જ દૃષ્ટાંત યથાર્થ છે. જેમ એક જ ચિદાત્મા સ્વપ્ન અને સંકલ્પમાં અનેક પદાર્થોરૂપ થઈ જાય છે અને પછી પાછો તેથી રહિત પણ થઈ જાય છે, તેમ એક જ એ ચિદાકાશ જાગ્રતમાં પણ નાના પ્રકારના ભોગ્યરૂપ અને લાખો પુરુષોરૂપ થઈ જાય છે. આ સર્વ નિરાકાર તથા નિત્ય એવા ચિદાકાશરૂપ છે, એ શુદ્ધ સત્ત્વ (સંકલ્પ—અધ્યાસ—વાસના ઇત્યાદિ અનુસાર) જ્યાં જેવા રૂપે ભાસે છે, ત્યાં (પોતાના સત્યસંકલ્પથી અને સર્વ શક્તિમાન-પણાથી) તેવા રૂપે થઈ રહેલ હોય એમ જણાય છે. એક ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં અગ્નિ, જળ, આકાશ વગેરે રૂપ થઈ જાય છે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ તથા સંકલ્પસૃષ્ટિની પેઠે સૃષ્ટિની સિદ્ધિ માટે તે પોતે જ પૃથ્વી આદિરૂપ પણ થઈ રહેલું છે. ચિદાકાશરૂપ આત્મા જ પૃથ્વી આદિ નામથી ભાસે છે. જગત ચિદાકાશરૂપ છે અને ચિદાકાશ જ જગતના આકારે (વિવર્તરૂપે અજ્ઞાનને લીધે) ભાસ્યા કરે છે. ચિદાકાશ જગતરૂપે સાકાર, મૂર્ત તથા નશ્વર જણાય છે અને સ્વસ્વરૂપે નિરાકાર તથા નિત્ય જણાય છે. વસ્તુતઃ જોતાં નાશ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી; કેમ કે છેવટ અંતે એ નાશ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને એક ચિદાકાશ જ અવશેષ રહે છે. તમે મન વડે પૂર્વ દિશા તરફ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ ઘણા સમય સુધી ગમન કરતા રહો અને અનેક પદાર્થોનો અનુભવ કરતા રહો, તેમાં ચિદ્રૂપ તમને કશો પણ પ્રતિબંધ આડે આવતો નથી. તેથી ચિદાત્મા નિર્બાધ છે અને કોઈ ઠેકાણે તેને પ્રતિબંધ નથી. પ્રમાણથી સિદ્ધ થતા પોતાના ધારેલા અર્થને સિદ્ધ કરવા માટે જે પુરુષ ઘણા લાંબા સમય સુધી નિરંતર લાગ્યો રહે છે અને જે વચમાં થાકી જઈને પોતાના પ્રયાસને પડતો મેલતો નથી, તે પુરુષ તે અર્થને અવશ્ય મેળવે છે. તમે મન વડે પૂર્વ દિશા તરફ તથા પશ્ચિમ દિશા તરફ જાઓ. ત્યાં તે તે અર્થોનો ઘણા સમય સુધી અનુભવ કરનારો તમારો સંકલ્પકારી ચિદાત્મા પોતાના સંકલ્પને અનુસરી પોતે જ તે દિશામાં જાય છે અને ત્યાંના સર્વ પદાર્થોરૂપ થઈ રહે છે; પણ બીજા પુરુષ તેવા સંકલ્પના અભાવને લીધે મન વડે પણ બીજી દિશામાં જઈ શકતો નથી. હું અમુકરૂપ થઈ જાઉં એવો જેનો દૃઢ સંકલ્પ હોય છે, તેને (પ્રથમ પ્રાતિભાસિકરૂપે અને પછી સંકલ્પની દૃઢતા થયે વ્યાવહારિકરૂપે) પોતાના સંકલ્પિત વિષયમાં તદ્રૂપતા થાય છે. આ વાત (ઐંદવા-ખ્યાનમાં કહ્યા પ્રમાણે) સપ્રમાણ છે. આમ જેનો તેવો કશો સંકલ્પ જ નથી હોતો, તેને તે બંનેમાંથી કશું થતું નથી. 'હું દક્ષિણ દિશામાંથી

ઉત્તર દિશામાં અથવા તો કોઈ બીજી દિશામાં જાઉં છું,' એવો જેનો અચળ સંકલ્પ હોય છે, તે પ્રથમ મન વડે અને પછી શરીર વડે ત્યાં જઈ પહોંચે છે; પણ બીજા ચપળ સંકલ્પવાળાને તો સંકલ્પની ચપળતાને લીધે વચમાં લટકી રહેવાથી કશું થતું નથી અને બંને પ્રકારની હાનિ થાય છે. હું આકાશની અંદર નગરરૂપ બની જાઉં અને પૃથ્વીમાં મૃગરૂપ થઈ જાઉં' એવો જેનો દૃઢ સંકલ્પ હોય છે, તેને એ બંને ભાવ સિદ્ધ થાય છે; પણ ચંચળ સંકલ્પવાળાને તો બંનેમાંથી કશું થતું નથી અને બંને પ્રકારની હાનિ થાય છે; કેમ કે તે બંને પુરુષની સંકલ્પસૃષ્ટિમાં (સંકલ્પની દૃઢતા અને ચપળતાને લીધે) ઘણું તારતમ્ય હોય છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે જોતાં સર્વ એક આત્મારૂપ છે, ચિદાકાશરૂપ છે અને તે જ તત્ત્વ અવિવેકીઓને અનેક રૂપે ભ્રાંતિને લીધે ભાસવાથી હજારો રૂપે ભાસે છે. શરીર ચિદ્રૂપે સત્ય હો અથવા બીજે દૃશ્યરૂપે અસત્ય હો, પરંતુ જીવને અહીં અથવા પરલોકમાં જે કાંઈ સંસારની પ્રતીતિ થાય છે, તે સ્વપ્નતુલ્ય છે. જીવચૈતન્યનો નાશ થતો નથી અને તે નિત્ય છે. ભૂતવિદ્યા જાણનારાઓને મ્લેચ્છ આદિ મલિન દેશોમાં મરી ગયેલા અને પિશાચ આદિ રૂપે આવેલા જીવોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે અને તે જીવો પોતાના ઘર આગળના પ્રથમના કેટલાક ગુપ્ત વ્યાપાર આદિ કહી જાય છે, તેથી આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. જેઓ મ્લેચ્છ દેશોમાં મરી જઈ ભસ્મ થઈ ગયા હોય છે, તેઓ પાછા પિશાચ આદિરૂપે પોતાને ઘેર આવીને કહેવાની વાત કહીને પાછા ચાલ્યા જાય છે. આથી જીવો નિત્ય નિર્બાધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જો કદાચિત્ એમ માનવામાં આવે કે પિશાચનું દર્શન થવું તથા તેની સાથે સંભાષણ થવું એ એક જાતનો ભ્રમ છે અને તે એક જીવતા જીવનો ધર્મ છે, તેથી જીવતા એવા ભૂતવિદ્યા જાણનારને એ ભ્રમ દેખાય છે; તો પછી દેશાંતર ગયેલો કોઈ મનુષ્ય જીવતો બેઠો હોય છતાં ભ્રાંતિ વડે તે મરી ગયો છે એમ સમજવામાં આવે, તોપણ તેની સાથે દર્શન, સંભાષણ આદિ વ્યવહાર કેમ થતો નથી? કદાચિત્ એમ માનવામાં આવતું હોય કે સંભાષણ આદિ જીવતાનો ધર્મ છે, તો પછી તે મરી ગયેલાનો ધર્મ શા માટે નહિ? કેમ કે અનુભવ બંનેનો થાય છે. જીવતાઓ જે પ્રમાણે સંભાષણ આદિ વ્યવહાર કરે છે, તે જ પ્રમાણે મરી ગયેલાઓ પણ પિશાચ આદિરૂપે આવી સંભાષણ આદિ વ્યવહાર કરે છે અને આગળની ગુપ્ત બાબતો પણ જણાવે છે, માટે બંને વડે અનુભવ સરખી રીતે થાય છે. એવી રીતે અનુભવને પ્રમાણરૂપ ગણતાં જગતની પ્રતીતિ સ્વપ્નના જેવી જ છે. આ વાત અખંડિત રીતે સિદ્ધ થાય છે અને આ વિષયમાં આર્યોના અનુભવની તથા શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા થઈ જાય છે. જેમ ચંદ્રબિંબને જોનારાં મનુષ્યોના સમૂહને દૃષ્ટિસમુદાય એકબીજાની દૃષ્ટિનો પ્રતિઘાત કરતો નથી, તેમ કેટલાકને (વિવેકીઓને) અસત્ય અને કેટલાકને (અવિવેકીઓને) સત્ય જણાતું આ જગત પણ જીવોના પરસ્પરના વિચારોનો પ્રતિઘાત કરતું નથી. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં જેટલો દૃશ્ય વિષય છે, તે સર્વ દ્રષ્ટારૂપ એવા એક સન્માત્ર ચિદ્રૂપતત્ત્વને અનુસરી રહેલો છે. દ્રષ્ટા પોતે સ્વચ્છ અનુભવરૂપ છે, ચિન્માત્ર છે અને સર્વ દૃશ્યથી રહિત છતાં સર્વરૂપ થઈ જઈ તે અનેક પ્રકાર પ્રતીતિમાં આવે છે. ચિદાકાશની અંદર સર્વ દૃશ્ય શાંત અને નિત્ય ચેતનતત્ત્વરૂપે જ રહેલું છે; માટે પોતાની મેળે જ દૃશ્યના આભાસથી રહિત અને સંકલ્પથી પણ રહિત થઈ જઈને આત્માની અંદર સ્થિર થઈ રહેવાનું છે. મનને સ્થિર કરી આત્મા જેમ જેમ અચળ સંકલ્પવાળો થાય છે, તેમ તેમ તે તે વિષય તરત સિદ્ધ થાય છે. પછી તે સત્ય હો કે અસત્ય હો, એ વિષે કશું જોવાનું નથી. યથાસ્થિત નિર્વિકારરૂપે રહેતાં અનેક શરીરો, કર્મો, દુઃખો અને સુખો ભલે પ્રાપ્ત થાઓ અથવા જતાં રહો; તેમાં કોનો

આગ્રહ રાખવાનો છે? એવી રીતે આ જગત સત્ય હો કે અસત્ય હો; તે વસ્તુતઃ હો અથવા ભલે ન હો: પરંતુ તેમાં કશો સંભ્રમ પામવા જેવું નથી. અવશ્ય તમે તુચ્છ ફળ આપનારો પ્રખર યત્ન છોડી દો; કેમ કે હવે તમે તત્ત્વ સમજો છો ને ભવાટવીમાં સારી પેઠે ભટક્યા છો. ૧—૮૩

इत्थमस्तु सदथान्यथास्तु वा मैव भूद्भवतु कोऽत्र सभ्रमः । मुञ्च फल्गुनि फले फलावहं बुद्धवानसि कृतं परिभ्रमैः ॥ ८३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણબોધોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૪૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૪ મો*

પદાર્થવિચાર

मुनिरुवाच

**सर्वथाभावभावेषु स्वप्नसंवेदनात्मसु ।
नित्याप्रतिघरूपेषु किं बद्धं किं विमुच्यते ॥१॥**

મુનિ બોલ્યા : સર્વ પદાર્થો નિરંતર અભાવવાળા છે, સ્વપ્નસૃષ્ટિ તથા સંકલ્પસૃષ્ટિના જેવા છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે નિત્ય તથા નિર્બાધ છે. તેમાં શું બંધાય છે અને શું મુકાય છે? તિમિર રોગવાળાને જેમ આકાશની અંદર પોતાની દૃષ્ટિનાં કિરણો જ મચ્છરાં તથા મોવાળા ઇત્યાદિ આકારે દેખાય છે, તેમ જ આ ભ્રાંતિમય જગત છે. તેનું વિદ્યમાનપણું જણાયાથી તેમાં થતા ફેરફારો જોવામાં આવે છે અને અજ્ઞાનને લીધે તે સ્થિર જણાય છે. જેમ કોઈ નગરની રચના ઘણા લાંબા કાળે કોઈ બીજા જ પ્રકારની થઈ જાય છે, તેમ જળના તરંગો અને ચકરીઓરૂપી વિવર્તની પેઠે બ્રહ્મના એક વિવર્તરૂપ આ જગત પણ નિરંતર જુદા જુદા પ્રકારની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતું રહે છે. જે કાળની અંદર પૃથ્વી, જળ, આકાશ અને પર્વત આદિથી ભરેલું આ અસત્ય જગત ક્ષણવારમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે કાળની જ ક્ષણ, લવ, ત્રુટિ આદિ કલ્પના વડે યુગ—કલ્પ આદિ સંજ્ઞાઓ વિદ્વાનોએ કલ્પી લીધેલી છે. આ સર્વ જગત અસત્ય છે, છતાં સ્વપ્નની પેઠે અનુભવમાં આવે છે; પણ વસ્તુતઃ જોતાં તે છે જ નહિ. એટલે સર્વવ્યાપી ચિદાકાશ જ એ સર્વરૂપે વિવર્તભાવથી દેખાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેવું આ આપણું જગત છે, તેવાં જ બીજાં મનુષ્યોનાં સેંકડોમાં સેંકડો જગતો ચિદાકાશની અંદર રહ્યાં છે, એમ તમે સમજો; પરંતુ તેમનો પરસ્પર (એકબીજાને) અનુભવ થતો નથી. તળાવ, સમુદ્ર, કૂવા આદિમાં રહેનાર દેડકા આદિ જીવોના પ્રત્યેક સ્થાનને વિષે અનેક સૃષ્ટિઓ રહેલી છે; પરંતુ તે જીવો કોઈ પણ જગ્યાએ પોતાના દૃશ્યજગત વિના બીજા જગતની નિયત સ્થિતિને પરસ્પર દેખતાં નથી. જેમ એક મંદિરની અંદર સૂતેલાં સેંકડો મનુષ્યોનાં અનેક સ્વપ્નનગરો એક જ મંદિરમાં રહ્યાં હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર અનેક જગતોની પ્રતીતિ થાય છે. એ મનોમય જગતો સ્વપ્નનગરની પેઠે એક અનુભવમાં આવે છે, તેથી તે સત્ય કહી શકાતાં નથી; તેમ જ બીજાઓને તેનો અનુભવ થતો નથી, તેથી તે અસત્ય પણ કહી શકાતાં નથી (અનિર્વચનીય છે), એક જ ઘરની અંદર સૂતેલાં સેંકડો મનુષ્યોનાં અનેક સ્વપ્નનગરો ત્યાં જ રહ્યાં હોય છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે ત્યાં કશાની સ્થિતિ હોતી નથી. તેવી જ રીતે ચિદાકાશની અંદર અનેક જગતો રહ્યાં છે, છતાં વસ્તુતઃ જોતાં તેમાં તેમની સ્થિતિ જ નથી. આ દૃશ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપથી જુદું નથી અને કેવળ ચિદાત્માના ચમત્કારરૂપ જ છે. તે જાણે પોતાના આત્માના અવયવરૂપ હોય તેવું થઈ રહેલું છે અને તેનાથી જુદું નથી. તે રૂપવાળું છતાં વસ્તુતઃ રૂપથી રહિત છે અને કારણવાળું જણાતાં છતાં વસ્તુતઃ કારણથી રહિત છે. દૃશ્યના આકારે પરિણામ પામેલી ચિદાભાસની

***આ એકસો ચૂંવાળીસમા સર્ગમાં ચિદાત્મા જ જે પ્રકારે જગતરૂપ ભાસે અને જગત જે પ્રકારે, ચિદ્રૂપ ભાસે, તેવી યુક્તિઓ અને બ્રહ્મનું સર્વશક્તિમાનપણું એ વિશે વર્ણન કરવામાં આવશે.**

વ્યાપ્તિને લીધે ચિદ્રૂપે પ્રતીતિમાં આવતી અને પ્રભાવવાળી બુદ્ધિની જ સંસ્કાર આદિ સંજ્ઞાઓ કલ્પેલી છે. બાકી સંસ્કાર આદિની સ્થિતિ બુદ્ધિની પ્રતીતિમાંથી જરા પણ જુદી નથી. સ્વપ્નાવસ્થાના સંકલ્પમય પદાર્થોના અનુભવો પ્રથમ દીઠેલા પદાર્થોના જેવા જ હોય છે. તેમની સ્મૃતિ જ અપૂર્વપણાથી સ્વપ્નરૂપ થઈ જાય છે. તેની અંદર પોતાના મરણ આદિનો જે અદૃષ્ટપૂર્વ અનુભવ થાય છે, તે પણ જન્માંતરમાં તેનો અનુભવ થઈ ગયેલો હોવાથી અને બુદ્ધિમાં તેના સંસ્કારો ચોંટી જવાને લીધે જ આ જગત પણ સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે જ સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં ખડું થઈ જાય છે, તે સ્વચ્છ ચિદાકાશનો જ એક વિલાસ (વિવર્ત) છે, બીજું કશું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે બ્રહ્મ જ જગતના આકારે ભાસ્યા કરે છે. એ બ્રહ્મ કાંઈ હમણાં નવું જ ભાસે છે એમ નથી, કિંતુ અનાદિકાળથી જ તે પ્રકાશરૂપે (ચિદ્રૂપે) રહેલ છે. આ જગત પણ તેની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ રહેલું છે. તેથી અનાદિ બ્રહ્મરૂપ છે. પરમાત્મા જ કારણ અને કાર્ય એ બંનેરૂપ કહેવાય છે; કેમ કે તે જ સર્વના આદિરૂપ છે. પ્રથમ તે કારણરૂપ અને પછી કાર્યરૂપ થઈ જાય છે. સંસ્કાર પણ તેને જ કહેવામાં આવે છે અને એ પરમાત્મા જ કાર્યને સારી રીતે સાધી આપનાર યત્નરૂપ પણ કહેવાય છે. સ્વપ્ન આદિમાં જે કાંઈ અપૂર્વ પદાર્થો અનુભવમાં આવે છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં જે દૃષ્ટાંતરૂપ હોય છે, તે આત્માથી અભિન્ન હોય છે અને તેને જ સંસ્કાર આદિ નામો વડે કહેવામાં આવે છે; પરંતુ તેથી જુદો બીજો કશો બહારનો પદાર્થ તે સમયે ચિત્તની અંદર રહેતો નથી. સ્વપ્નમાં દેખાતી એ સંસ્કાર નામની વસ્તુ સ્વપ્નમાં દેખાય છે, પણ જાગ્રતમાં દેખાતી નથી; તેથી તે નથી એમ સમજવું નહિ; કેમ કે તે ચિદાકાશની અંદર ચૈતન્યની પેઠે જ સદાકાળ (મોક્ષ પર્યંત) રહેલ છે. વળી તે ચિદાકાશરૂપ હોવાથી સાક્ષીના પ્રકાશક સ્વભાવને લીધે સ્વપ્નામાં (પ્રતીતિમાં) આવે છે તથા જાગ્રતની પેઠે અનેક પ્રકારે વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તે જ સંસ્કારરૂપ વસ્તુને વેદાંતમાં પ્રતિપાદિત કરેલ પરબ્રહ્મરૂપ સમજવામાં આવે, તો તે રૂપે સત્ય છે. બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ દ્વૈતસૃષ્ટિના અભાવથી રહિત પોતાના યથાસ્થિત સ્વભાવમાં જ રહે છે આ તેનો સ્વભાવ છે. પંડિતોએ આનો નિશ્ચય કર્યો છે. શિષ્યોમાં પણ મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તેટલા સારુ તેમણે શાસ્ત્રોની અંદર આવી વ્યવસ્થા બતાવી છે. 'જો આત્માનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઓળખાય, તો તે જ જગતરૂપ જણાય છે; પણ જો તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તે અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ છે.' ચિત્તની અંદર જાગ્રત અવસ્થાના જે સંસ્કારો રહે છે, તે જ સ્વપ્નમાં (સ્વપ્નરૂપે) ઉદ્‌બુદ્ધ થઈ જાય છે. આમ, સ્વપ્ન સંબંધી અપૂર્વ પદાર્થોનું રૂપ જાગ્રત અવસ્થાથી જ રચાયું છે. તે જાગ્રતરૂપ નથી, છતાં જાગ્રતના જેવું જ ભાસે છે તથા જાગ્રતના સંસ્કારો વડે જ સ્વપ્નની ઉત્પત્તિ છે એમ કેટલાક વાદીઓ માને છે, પરંતુ તે વાસ્તવ નથી; કેમ કે જેમ વાયુની અંદર પોતાની મેળે જ ચલનશકિત રહેલી છે, તેમ ચિત્તની અંદર સર્વ ભાવો રહેલા છે અને તે પોતાની મેળે જ સ્વપ્ન આદિરૂપે પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. તેમાં જાગ્રતને સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાનું ક્યાં રહ્યું? એક જ ચિન્માત્રતત્ત્વ સ્વપ્નની અંદર લાખોરૂપે થઈ જાય છે અને સ્વપ્નમાં જે લાખોરૂપે થઈ રહેલું હોય છે, તે જ ચિન્માત્રતત્ત્વ સુષુપ્તિમાં પાછું એકરૂપ થઈ રહે છે. ચિદાકાશની અંદર સ્વપ્નની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે જ આ જગતરૂપ કહેવાય છે; તેમાં સુષુપ્તિ અવસ્થાનો જે ઉદય થાય છે, તે પ્રલય કહેવાય છે. આમ એ ન્યાય યથાર્થ છે. એક જ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપને છોડયા વિના સ્વપ્નની પેઠે જે કાંઈ અનેક આકારોને ધારણ કરી લે છે, તે જ આ જગત છે. એવી રીતે ચિદાકાશના એક પરમાણુ જેટલા ભાગમાં પણ જગતની સ્થિતિ રહી છે. વળી સ્વપ્નમાં અને

અરીસામાં દેખાતાં, મુખ, વન અને પર્વત આદિ પ્રતિબિંબ જેમ સ્વપ્નથી તથા અરીસાથી જુદાં નથી, તેમ એ જગત પણ અધિષ્ઠાનરૂપે ચિદાકાશથી જુદું નથી. ચિદાકાશ જ્ઞાનરૂપ છે, પરમાણુ જેવું પરમ સૂક્ષ્મ છે, વિસ્તીર્ણ છે અને આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે. વળી તે જ જગતરૂપ કહેવાય છે; માટે અનંત ચિદાકાશ જ્યાં પોતાના સ્વરૂપમાં નિરંતર સ્થિર થઈ રહેલું છે, ત્યાં આ જગત પણ છે, એવું ભાન થાય છે; પણ તે ચિદાકાશના એક અવયવની પેઠે ચિદાકાશથી જુદું નથી. જગત ચિન્માત્ર છે, તમે પણ ચિન્માત્ર છો, હું પણ ચિન્માત્ર છું અને દૃશ્ય પણ ચિન્માત્ર છે. આવું ગુરુ અને શાસ્ત્રે બતાવેલી યુક્તિ વડે જ્ઞાન થાય છે, એટલે એક પરમાણુની અંદર પણ પોતાના સ્થૂળભાવને છોડી દેવામાં આવે છે અને તે સર્વ પરમ સૂક્ષ્મ ચિન્માત્રરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. તે જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે. માટે મારું સ્વરૂપ પરમાણુના જેવું અતિ સૂક્ષ્મ છે, હું જ આ સર્વ જગતને આકારે થઈ રહ્યો છું, હું સર્વ ઠેકાણે રહું છું અને પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થની અંદર પણ મારી સ્થિતિ છે. ચિન્માત્રતત્ત્વનો એક પરમ અણુભાગ જગતરૂપ છે, છતાં વસ્તુતઃ ચિદાકાશરૂપ છે. આથી હું જ્યાં રહું છું, ત્યાં ત્રણે લોકને દેખું છું. હું ચિદાકાશના એક પરમાણુરૂપ (જીવરૂપ) છું અને જળ જેમ જળની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ હું ચિદાકાશરૂપ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ શબલબ્રહ્મની સાથે તેની કૃપાથી એકતાને પ્રાપ્ત થયો છું. મારે વિશે ત્રણે લોકની સ્થિતિ રહી છે. જેમ કમળના અંકુરની અંદર તેનું બીજ રહ્યું હોય છે, તેમ હું એ પ્રાણીના ઓજની અંદર પ્રવેશ કરી રહ્યો છું. આમ તેના ઓજની અંદર જેમ વાસનામય જગતનો અનુભવ રહ્યો હતો તેમ હું પણ રહ્યો. ત્યાં મારા આત્માની અંદર જ એ પ્રાણીના, મારા અને બીજાઓના વાસનામય ત્રણે લોક મને પ્રતીતિમાં આવવા લાગ્યા; કેમ કે જગતનું કશું પણ રૂપ બહાર નથી અને કોઈ તત્ત્વજ્ઞને કોઈ સ્થળે આત્માથી ભિન્ન કશી પણ વસ્તુ અનુભવમાં આવતી નથી. બહારનું અથવા અંદરનું જે કાંઈ દૃશ્ય જાગ્રતમાં કે સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વ પોતાના ચિદાત્માનો જ એક અભ્યાસ (વિવર્ત) છે. મનુષ્યને સ્વપ્નમાં જે કાંઈ પદાર્થ અનુભવમાં આવે છે, તે પોતાના આનંદમય આત્માનું સ્વરૂપ જ તેવે રૂપે પ્રસરી જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે અને જીવ પોતે જ સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે વિવર્તભાવથી ભાસે છે, એમ સમજવું.

વ્યાધ બોલ્યો : જો આ દૃશ્ય કારણ વિના જ ખડું થઈ જતું હોય, તો પ્રસિદ્ધ રીતે તે કેમ દેખાય છે? અને જો એ દૃશ્ય સકારણ (કારણ વડે ઉત્પન્ન થતું) હોય, તો (ઘટ આદિ પદાર્થ ઉત્પન્ન થવામાં કારણરૂપ એવા દંડ, ચક્ર આદિ ન હોવાથી) સ્વપ્નમાં તેમની સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે?

મુનિ બોલ્યા : પ્રથમ સર્વ કારણના અભાવને લીધે આ સૃષ્ટિ વિનાકારણે જ પ્રતીતિમાં આવે છે; કેમ કે ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે સૃષ્ટિના આકારે થઈ રહેલું છે. કારણ વિના સર્વ પદાર્થોનો અહીં અત્યંત અસંભવ છે, તેથી કોઈ પણ જાતની નશ્વર સ્થૂળ સૃષ્ટિ કોઈ જગ્યાએ સંભવતી નથી. બ્રહ્મ પ્રકાશરૂપ છે, આદિ—અંતથી રહિત છે અને તે જ પોતાના સ્વાભાવિક ચિદ્રૂપપણાથી આ જગતના આકારે ભાસે છે. સર્ગ આદિ શબ્દો તેના જ એક પર્યાયરૂપ છે. આમ આ સૃષ્ટિ કારણના અભાવને લીધે અત્યંત અસંભવિત છે. બ્રહ્મરૂપ અને જાણે પરબ્રહ્મના અવયવરૂપ હોય તેવું જણાતું માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચૈતન્ય જ પોતાના નિત્ય આત્મસ્વરૂપની ઉપાધિને લીધે પ્રતીતિમાં આવતા અવયવોરૂપે એક છતાં અનેકરૂપે ભાસે છે. બ્રહ્મ નિરાકાર છે અને તે સાકાર દૃશ્યરૂપે નિર્બાધપણે વિવર્તભાવને પામે છે. નિરાકાર બ્રહ્મ જ ચિદ્રૂપપણાથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રસારી દઈને જાણે સાકાર હોય તેવા થઈ જાય છે. તે પોતે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે તેથી તે પોતે જ દેવતાઓ, ઋષિઓ તથા મુનિઓ-

ના દિવ્ય રૂપને, સ્થાવર—જંગમ જગતને અને ક્રમથી સર્વ નિયમોને તથા વિધિનિષેધ આદિને કલ્પી લે છે. વળી તે દેશ, કાળ, ક્રિયા આદિની કલ્પના પણ કરી લે છે. ભાવ, અભાવ ગ્રહણ કરવું, ત્યાગ કરવું, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર આ સર્વ પદાર્થો ઠેઠ મોક્ષ થતાં સુધી વ્યભિચરિત (અનિયમિત) થઈ જાય છે; પરંતુ તે સંબંધી બંધાયેલ ઈશ્વરી નિયમનો કોઈ દિવસે વ્યભિચાર થતો નથી. એ નિયતિની (ઈશ્વરી નિયમની) જ્યારથી કલ્પના થઈ છે, ત્યારથી માંડીને જેમ રેતીમાંથી તેલ નીકળવાનો સંભવ નથી, તેમ કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નથી. પરમાત્માનો બાંધેલ નિયમ અને તેની કલ્પના કરનાર ભોક્તા જીવ, એ બંને બે હાથની પેઠે બ્રહ્માના એક અવયવ જેવા છે અને તે પોતાના એક હાથ વડે બીજા હાથને નિયમમાં રાખે છે, તેમ બ્રહ્મ પોતાના એ બંને અવયવોમાં એક અવયવ વડે બીજાને નિયમમાં રાખે છે. જેમ જળની અંદર અનેક ચકરીઓ થતી રહે છે, તેમ જીવમાં સંકલ્પનું સ્ફુરણ થતાં ઈચ્છા વિના અને પ્રથમ બુદ્ધિનું ચલન થયા વિના કાકતાલીય-ની પેઠે જાગ્રતસૃષ્ટિ અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી થઈ જાય છે. મૃત્તિકા જેમ ચૂર્ણ, પિંડ, ઘટ, કપાલ આદિ કોઈ એક આકૃતિ વિના રહેતી નથી, તેમ નિર્બાધ સત્ય બ્રહ્મ પણ જ્યાં સુધી તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઓળખાય, ત્યાં સુધી નિયતિ વિના રહેતું નથી. એ નિયતિ કારણ વડે કાર્યની અંદર પેદા થતી કોઈ એક આકૃતિ ઉત્પન્ન થવાના નિયમરૂપ છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન વડે આત્માનો સર્વાત્મભાવ સમજાઈ જાય અને દૃશ્યનો તથા દુ:ખનો આત્યંતિક ક્ષય થઈ જાય, ત્યાં સુધી (મોક્ષ સુધી) તે આકૃતિનું ભાન કાયમ રહે છે. એવી રીતે આ સર્વ દૃશ્યસમૂહ સર્વદા સકારણ છે અને જ્યારથી માંડી સૃષ્ટિની અંદર જે પુરુષ પ્રત્યે જેવી નિયતિની કલ્પના થઈ છે, તેવી તે પ્રત્યે તે જણાય છે. અવિવેકી પુરુષને કારણ વિના જ બ્રહ્મ સૃષ્ટિરૂપે ભાસે છે અને આ કાર્યકારણ સંબંધી દૃષ્ટિનો ભ્રમ પણ તેને જ પ્રતીતિ માં આવે છે. બાકી વિવેકીની દૃષ્ટિ વડે જોતાં સૃષ્ટિ કાકતાલીયની પેઠે જ રહેલી છે અને અને પ્રકારની આવૃત્તિને ધારણ કરનારી છે. આ સર્વ દૃશ્યમાં અમુક (ઘટ આદિ) પદાર્થ અમુક પ્રકારે જ (દંડ, ચક્ર આદિ સામગ્રી વડે જ ઉત્પન્ન થાય તથા અમુક પ્રકારે ઉત્પન્ન ન થાય, એવો એક નિયમ સ્થિરપણે કલ્પાયેલો છે ઉત્પન્ન થનારા સર્વ પદાર્થોના ઉત્પત્તિક્રમમ અમુક પ્રથમ હોય છે અને અમુક પછી થાય છે એવી પદ્ધતિ અવશ્ય અપેક્ષિત હોવાથી સર્વનું સકારણપણું જ છે. જો આમ માનવામાં આવે, તો પછી કારણ વિના જાગ્રતસૃષ્ટિ અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ કોઈ પણ પ્રકાર સંભવતી નથી. મેં પોતે જ પ્રાણીના ઓજમાં સ્વપ્નની અંદર જળના ક્ષોભને લીધે આખી પૃથ્વીમાં વ્યાપી રહેલા જે પ્રલયના ભ્રમે જોયા તેમાં તમને શું કારણ ભાસે છે? અથવા શ્રુતિ આદિ દ્વારા શું કારણ સંભળાય છે? કિંવા તમને શું અનુભવમાં આવે છે? જેમ સ્ફટિક મણિઓ અને છીપો પ્રકાશ પડતાં પોતાની મેળે જ ઝળકી ઊઠે છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષને પણ સર્વ વસ્તુઓના સંબંધમાં અનેક યુક્તિએ સર્વદા પોતાની મેળે જ સ્ફુરી આવે છે. તેમ પોતપોતાની ભાવના અને અનુભવ જ જયશાળી નીવડે છે. એ ભાવના અને અનુભવ સર્વનો નિર્ણય કરવામાં શક્તિમાન છે, તેમ જ સર્વ પ્રમાણોના જીવિતરૂપ છે. ૧—૫૩

सर्ववस्तुषु कचन्ति सर्वदा युक्तयः स्फटिक शुक्तयो यथा। भावनानुभव एव स स्वयं शक्ति मान् जयति जीवितात्मकः ॥ ५३ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પદાર્થવિચાર' નામનો સર્ગ ૧૪૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૫ મો*

તેજની અંદરનો તથા બહારનો અનુભવ

मुनिरुवाच

बहिष्ठैर्बाह्यमेवांतरंतस्थः स्वप्नमिन्द्रियैः ।
जीवो वेत्ति द्वयस्थातितीव्रसंवेगिभिर्द्वयम् ॥१॥

મુનિ બોલ્યા : જ્યારે ઈન્દ્રિયો બહિર્મુખ થાય છે, ત્યાર જીવ જાગ્રત નામે કહેવાતા બાહ્ય સ્વપ્નને દેખે છે. પછી ઈન્દ્રિયો જ્યારે અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે જીવ અંદરના સ્વપ્નને અનુભવે છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયો બહાર અને અંદર બંને બાજુ અતિ તીવ્ર સંવેગથી પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જીવ તે બંનેને અનુભવે છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયો બહિર્મુખ થઈ જાય છે, અને ચિત્ત આકુળ થઈ જાય છે, ત્યારે મનોરાજ્યના જેવો અને સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલો આંતર વ્યવહાર મ્લાન રીતે અનુભવમાં આવે છે. ઈન્દ્રિયો જ્યારે અંતર્મુખ થઈ જાય છે, ત્યારે જીવમાત્ર વાસનામય હોવાથી અતિ સૂક્ષ્મ સ્વપ્ન સંબંધી જગતને જાણે તે સ્થૂલ (વિસ્તીર્ણ) હોય તેવું દેખે છે. વસ્તુતઃ જોતાં બાહ્ય કિંવા આંતર એ બેમાંથી એકે જગત સ્થૂલરૂપે કોઈ દિવસ છે જ નહિ; પરંતુ જીવને દરેક વિષયનો અનુભવ કરવામાં સાધનરૂપ ઈન્દ્રિયોની નિર્બાધ પ્રવૃત્તિ જ જગતમાં સ્થૂલતાને કલ્પી લે છે, તેને સ્થૂલરૂપે અનુભવે છે અને તે જ જગતરૂપ છે. જીવસત્તા વડે નિયમિત રહેનાર ઈન્દ્રિયો જ્યારે સંપૂર્ણપણે બહિર્મુખ થઈ જાય છે, ત્યારે તે બાહ્યસૃષ્ટિને અનુભવે છે. વસ્તુતઃ જોતાં ચિદ્રૂપ જીવ જ પોતે જગતરૂપે થઈ રહેલો છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, ઘ્રાણ (નાસિકા) જિહ્વા ઈત્યાદિ ઈન્દ્રિયો વડે યુકત અને વાસનામય અંતઃકરણને ધારણ કરી રહેલો આતિવાહિક દેહ પ્રાણરૂપી જે મૂર્તિ વડે સંયુકત છે, તે જ કૂટસ્થ સાક્ષીચૈતન્યનો આભાસ પડતાં ચિદ્રૂપ જીવના નામથી ઓળખાય છે. કૂટસ્થચૈતન્ય અવિનાશી ચિદાકાશરૂપ છે અને જીવને નામે ઓળખાય છે. તે સર્વત્ર સદાકાળ સર્વ ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ રહેલો છે અને તેથી તે સર્વ ઠેકાણે સર્વને દેખે છે. જીવ પોતે અણુરૂપ છે. તે જ્યારે સર્વ ઈન્દ્રિયોને સમેટી લઈને નાડીઓની અંદર પથરાઈ રહેલા કફરૂપ અન્નરસ વડે વીંટાઈ જાય છે, ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ ભાગમાં જ નાડીઓની અંદર અનેક પ્રકારની સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રાંતિને અનુભવે છે. તે સમયે જીવ પોતે સ્વપ્નની અંદર જાણે ક્ષીરસાગરમાં ઊડતો હોય તેમ ચંદ્રોદયવાળા આકાશમાં ચાલ્યો જાય છે અને વિકસિત થયેલા અનેક જાતિનાં કમળવાળા સરોવરમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે જીવરૂપી આકાશમાં, પુષ્પમય દિવ્ય વાદળાંના પ્રતિનિધિરૂપ દેખાતાં સરોવર તેમ જ ભમરાઓના ગુંજારવ વડે સુશોભિત તથા વસંતઋતુના અંતઃપુર સમાન રમણીય ઉપવનો ખડાં થઈ જાય છે. સ્વપ્નની અંદર મંગળ વડે યુકત, લીલાલોલ લલનાસમૂહથી સુશોભિત અને ભક્ષ્યભોજ્ય આદિ અન્નપાન વડે પરિપૂર્ણ ઘરનાં આંગણાંમાં ઝગમગતા ઉત્સવો ઉજવાતા જોવામાં આવે છે. પુષ્પવાળી, ફીણરૂપી હાસ્ય વડે રમણીય, માછલીઓરૂપી ચપળ નેત્રને ધારણ કરી રહેલ અને પૂર્ણ જોસમાં ચાલી જતી નદીઓ વિલાસ વડે સમુદ્રમાં જતી દેખાય છે. હિમાલયનાં શુભ શિખરો અને અતિ શીતળ મહેલો જાણે ચંદ્રમય ભીંતો વડે બનાવેલા હોય તથા જાણે કળીચૂનો દઈ સાફ કરી રાખ્યા હોય, અથવા અમૃત વડે ભીંતોને ધોઈ લીધેલા હોય એવા દેખાય છે. (કફપ્રધાન અન્નરસ વડે નાડી પુરાઈ જાય ત્યારે) સ્વપ્નની અંદર શિશિરઋતુની વૃષ્ટિ વડે તેમ જ હેમંતઋતુના તથા વર્ષાઋતુના મેઘો વડે વીંટાયેલી અને શ્યામ કમલિનીઓની લતાઓ તથા બળતણો વડે સુશોભિત સ્થળો જોવામાં આવે છે. પુષ્પોના

*આ એકસોપિસ્તાળીસમા સર્ગમાં કફ, પિત્ત અને વાત વડે નાડીઓ પુરાઈ જતાં ઓજની અંદર જીવના કલ્પી લીધેલા અનેક જાતના સ્વપ્નના ભેદો તથા ઈન્દ્રિયો વડે અનુભવાતા બહારના અનુભવો વર્ણવાશે.

સમૂહો વડે આચ્છાદિત, વિશ્રાંત થઈ રહેલ હરિણો અને પથિકો વડે વ્યાપ્ત તથા સ્નિગ્ધ પલ્લવોવાળાં વૃક્ષોની છાયા વડે સુશોભિત નગરનાં ઉપવનોની ભૂમિઓ દેખાય છે. કદંબ, કુંદ (ડોલર), મંદાર આદિના મકરંદોની ચંદ્ર જેવી ઉજ્જ્વળ કાંતિ વડે શોભી નીકળતાં આસનો, સ્થાનો અને તેની સુંદર રચનાઓ વડે રમણીય દેખાતી પુષ્પસ્થલીઓ (પુષ્પોનાં અકૃત્રિમ સ્થળો) પણ જોવામાં આવે છે. વળી કમલિની-ઓના સમૂહવાળી, શ્યામ, સુંદર પુષ્પસ્થળને ધારણ કરી રહેલ અને વાદળાં વગરના નિર્મળ આકાશના જેવી સ્નિગ્ધ વનપંક્તિઓ દેખાય છે. કેળ, ડોલર, કદંબ આદિ વૃક્ષોને અને જુદી જુદી જાતના મૃગોને પોતાના શિખરમાં ધારણ કરી રહેલ તથા ચપળ અને રમણીય લીલાયુક્ત પલ્લવો વડે સુકોમળ પર્વતોની પંક્તિઓ દેખાય છે. લીલા વડે વળી ગયેલ પુષ્પયુક્ત છૂટા કેશપાશ વડે જાણે કોઈ મૂર્તિમાન માલતીની લતા જ હોય તેવી દેખાતી કોમળ અંગવાળી અને નૃત્ય કરી રહેલી બાળ અંગનાઓ દેખાય છે. વિકસિત થઈ રહેલ શ્વેત કમલિનીઓ જેવી ઉજ્જ્વળ અને સુંદર એવાં સેંકડો ચામરો વડે, સેંકડો પાનપત્રો વડે અને સેંકડો ચંદરવા વડે વીંટાયેલ રાજાઓની સભાઓ દેખાય છે. વેલાના સમૂહોની વિચિત્ર રચનાના વિલાસો વડે સુશોભિત અવ-યવોને ધારણ કરનાર અને ચપળતાથી વહ્યાં જતાં જળોના ધોરિયામાં થયા કરતા પક્ષીઓના સૂક્ષ્મ ધ્વનિ વડે ગંભીર વનપંક્તિઓ દેખાય છે. પૃથ્વીને વૃષ્ટિ વડે પોષણ આપવામાં ભયંકર રૂપને ધારણ કરનાર અને મેઘો વડે યુક્ત પર્વતોવાળી દશે દિશાઓ જોવામાં આવે છે તથા તેઓ જળ બિંદુઓ તેમ જ ઝાકળરૂપી હારને પોતાની અંદર ધારણ કરી રહેલી હોય છે. ઓજની અંદર અણુરૂપે રહેલો જીવ પિત્તપ્રધાન રસ વડે નાડી ભેદાઈ જતાં પોતે વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે ત્યાં સ્વપ્નમાં પવનના ઝપાટાથી સુકાઈ ગયેલાં કેસૂડાનાં વૃક્ષોના જેવી સુશોભિત તથા ઉજ્જ્વળ કમળોનાં દળો અને પલ્લવોની જેવી સુકોમળ જ્વાળાઓની પંક્તિઓને દેખે છે. તે પંક્તિઓ દાવાનળની શિખાઓના શ્યામ ધુમાડા વડે દિશાઓના મુખને શ્યામ કરી દે છે અને તપેલી રેતીના સંપર્કથી જળબિંદુઓરૂપી અશ્રુઓને ધારણ કરનાર નદીઓરૂપી શિરાઓ વડે યુક્ત હોય છે. તેમાં અગ્નિના જેવા કર્કશ ચક્રની ધારાના જેવી તીક્ષ્ણ કાંતિવાળા અને દાવાનળરૂપી વિષયના આવેશ વડે જળાશયોને વ્યાપ્ત કરી દેનારા સૂર્યો જોવામાં આવે છે. તે પ્રસ્વેદને, ઉષ્ણ થઈ રહેલા સમુદ્રને કિંવા સ્વેદથી ભિંજાઈ રહેલા ત્રૈલોક્ય મંડળને દેખે છે અને ખારને સ્રવનાર તથા ઘાટી ઝાડીઓ વડે યુક્ત અરણ્યો પણ તેમાં જોવામાં આવે છે. જીવ પિત્ત વડે વ્યાપ્ત થઈ જતાં (સ્વપ્નની અંદર) પ્રવાહમાં વહી જતાં સારસપક્ષીઓ વડે સુશોભિત ઝાંઝવાનાં જળમાં તરે છે અને પૂર્વે કોઈ દિવસે ન દીઠેલાં સ્થળોને તથા પૂર્વે કોઈ દિવસ ન થયેલાં વૃક્ષોને દેખે છે. તે ભયને લીધે રસ્તામાં દોડયા જતા અને તપેલી ધૂળ વડે ધૂસર થઈ ગયેલા પોતાના આત્માને દેખે છે. તેમાં છેટેથી અમૃતના જેવાં દેખાતાં સ્નિગ્ધ છાયાવાળાં રસ્તા પરનાં વૃક્ષો પણ જોવામાં આવે છે. જ્વર વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલા પોતાના શરીરના આકારને, અગ્નિના જેવા તપી ગયેલા જગતને, ધૂળ વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલા દેશોવાળાં દિશાઓનાં મુખોને અને તેવા જ પ્રકારની પોતાની ઈન્દ્રિયોને તે દેખે છે. ઘરની અંદર, ગામની અંદર, સમુદ્રની અંદર, પર્વતની અંદર, વનની અંદર અને આકાશની અંદર બધી દિશાઓ પ્રજ્વલિત અગ્નિવાળી જોવામાં આવે છે. અગ્નિની વૃષ્ટિ કરનારા અનંત મેઘોની ઘેટાઓને કોઈ પ્રબળ શૂરવીર પેઠે ચોતરફ ધારણ કરનાર શરદ, ગ્રીષ્મ અને વસંત ઋતુઓ દેખાય છે. તડકાને ઉત્પન્ન કરાનારા તાપોનો પણ અનુ-ભવ થાય છે. ઘાસ, પલ્લવો, લતાઓના સમૂહો, મેઘોના સમૂહો અને ગરમી વગેરેથી ઢંકાઈ રહેલા પૃથ્વીના પ્રદેશો જોવામાં આવે છે. સુવર્ણનું

આકાશ અને તેવા જ પ્રકારનું ભૂતળ, તપી ગયેલા દિશાઓના તટો અને તપી ગયેલી અનેક નદીઓ તથા તપી રહેલા હિમાલયના કેટલાક પ્રદેશો દેખાય છે. અન્નરસની અંદર કફપિત્તનું પ્રાધાન્ય ન રહેતાં કેવળ વાયુને લીધે જ પૂર્ણ થઈ રહેલા નાડીપ્રદેશમાં પ્રવિષ્ટ થઈ રહેલો આણુરૂપ જીવ જ્યારે વાયુ વડે ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે ઓજની અંદર તે નીચે પ્રમાણે અનેક સ્વપ્નોને દેખે છે. પવનના બળથી બુદ્ધિમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થવાને લીધે પૂર્વે ન જોયેલી વિલક્ષણ પૃથ્વી જોવામાં આવે છે; તેમ જ નગરો, ગામડાં, પર્વતો, સમુદ્રો અને વનોના સમૂહો પણ અપૂર્વ જોવામાં આવે છે. પોતે જાણે આકાશમાં ઊડતો હોય એવું દેખાય છે. શિલાઓ અને પર્વતનાં સ્થળો જોવામાં આવે છે, મેઘોની ગર્જના વડે ગાજી રહેલા દેશો દેખાય છે. અને કુંભારના ચક્ર વિના જ ઘડાઓનું ભ્રમણ ઈત્યાદિ જોવામાં આવે છે. ઘોડાઓ, ઊંટો, ગરુડો, વાદળાં અને હંસો, ઊતરતા તથા ઉપર ચડતા જોવામાં આવે છે. યક્ષો તથા વિદ્યાધર, જતા—આવતા અને ઘૂમતા દેખવામાં આવે છે. પર્વતો, આકાશ, પૃથ્વી, નદીઓ, પ્રત્યંતપર્વતો (તળેટીઓ), કિંવા શિલાઓના સમૂહ, વનનાં વૃક્ષો, ગામડાં, નગરો, દિશાઓ અને ભયભીત અવયવોવાળાં મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓ સમુદ્રમાં થનારા પરપોટાની પેઠે કંપી રહેલાં જોવામાં આવે છે. અંધકૂપમાં પડેલા અથવા તો વિસ્તીર્ણ સંકટમાં આરૂઢ થઈ રહેલા પોતાના આત્માને દેખે છે અને ઠેઠ આકાશ સુધી અડકનારી રચનાવાળાં તથા શોભાવાળાં વૃક્ષોને અને પર્વતોને પણ જુએ છે. વાત, પિત્ત અને કફ વડે યુક્ત જીવ જ્યારે પવનની પ્રધાનતાને લીધે વાયુને અધીન થઈ રહેનારા નાડીઓના ભાગમાં પ્રવિષ્ટ થઈ રહ્યો હોય છે, ત્યારે તે નીચે પ્રમાણેનાં સ્વપ્નોને અનુભવે છે. પર્વતોની વૃષ્ટિ પડતી જોવામાં આવે છે. સુંદર શિલાઓની વૃષ્ટિનું સંકટ અનુભવમાં આવે છે. ફાટી જતાં મંદિરોનાં અને પર્વતોનાં શિખરોના કડાકાની સાથે ભમતાં વૃક્ષોના સમૂહો દેખાય છે. ભમતી જણાતી વનોની રચનાની સાથે સંદિગ્ધ વાદળાંનો ઉત્કટ દેખાવ નજરે પડે છે. દિશાઓના મધ્ય ભાગો સિંહો, હાથીઓ અને વર્ષાઋતુના મેઘો વડે સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થયેલા જોવામાં આવે છે. વળી દિશાઓનો મધ્ય ભાગ તાલ, તમાલ અને હિંતાલ નામનાં વૃક્ષોના સમૂહમાં પથરાઈ રહેલા અગ્નિ વડે વ્યાપ્ત દેખાય છે. ગુફાઓમાં ઘૂમી રહેલા પવનના અવાજવાળા ઘોંઘાટ વડે પેદા થતો ઘાટો ઘોઘરો અવાજ સાંભળવામાં આવે છે. મંદરાચળરૂપી મંથનદંડની ગંભીર શબ્દરચના જેવી ગંભીર શબ્દરચનાથી સુંદર તથા પરસ્પર ભેદ કરવામાં દુર્વાર સંઘર્ષથી યુક્ત ગુફાઓ પણ દેખાય છે. પર્વતનાં બે શિખરના મધ્યમાર્ગમાંથી પ્રવાહ ચાલવાને લીધે અવાજ થવાથી જાણે બંને શિખરો પરસ્પર અથડાતાં હોય તેવો જ ભાવ બતાવનારી, ચક્રવાક આદિ પક્ષીઓના શબ્દોના સમૂહ વડે કર્કશ જણાતી અને મુક્તલતા(એકાવલી હાર)ની પેઠે વહ્યા જતા પોતાના પ્રવાહના પડવા વડે જાણે આકાશને માળાઓ વડે યુક્ત બનાવી દેતી નદીઓ દેખાય છે. શિલાઓના ટુકડાઓ વડે પૂર્ણ જળથી આકાશને પૂર્ણ કરી દેનાર અને પ્રવાહમાં વહ્યાં જતાં વનોના તથા વાદળાંના પરસ્પર પછડાવાથી ઠેઠ સપ્તર્ષિલોક સુધી પહોંચી વળનાર મહાસાગર પણ જોવામાં આવે છે. તે સમુદ્ર પરસ્પર તરંગોના સિંચવાથી ધોવાઈ ગયેલી દશે દિશાઓને જોઈને કેમ જાણે હસતો હોય તેવો જણાય છે. વળી તે દિશામાં વ્યાપ્ત થઈ જનારા પોતાના કડકડાટીવાળા અવાજ વડે ફાટી જનારાં પર્વતશિખરોથી જાણે ઘંટી ટાંકવાના શબ્દ વડે સંયુક્ત હોય તેવો ભાવ બતાવે છે. વળી એ સમુદ્રની અંદર આકાશમાં ગતિ કરી રહેલા પવનને લીધે કંપી રહેલા વનને વિષે પવનને અનુસરીને થયા કરતું લતાઓનું નૃત્ય જોવામાં આવે છે. તે સમુદ્ર શબ્દ કરી રહેલ અને પોતે જ પોતાના વેગ વડે તથા પરસ્પર અથડાવાથી ઉત્પન્ન કરેલ પાષાણોના

ચૂર્ણથી કાબરા રંગના થઈ રહેલા શેવાળ આદિને ધારણ કરતો જોવામાં આવે છે. જેમ શૂરવીર પુરુષોના પરસ્પર પ્રહારમાં પ્રથમ મોટો કોલાહલ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ નાડીઓના વનમાં ગંભીર મર્મર થઈ રહે છે. આથી જાણે ત્રણે લોક તે સમયે ક્રૂર પ્રાણીઓના આક્રંદ વડે યુક્ત હોય તેવા જણાય છે. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે વડે જ્યારે નાડીઓ પૂર્ણ થઈ રહી હોય છે, ત્યારે ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે કાષ્ઠ, પાષાણ, માટી, વાયુ અને શૂરવીરો વડે વીંટાઈ સ્વપ્નની અંદર જડ બની ગયેલો જીવ પીડિત દશામાં રહે છે. જીવ જ્યારે પુરીતતિ નામની નાડીમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, ત્યારે તેને આગળ ચાલવા માટે છિદ્ર મળતું નથી. આથી પ્રાણપવન વડે થનારી તેની ચપળતા બંધ પડે છે અને પડખાનાં અસ્થિઓની ગ્રંથિ વડે તે જાણે શિલાઓના સમૂહથી કોઈ ગુફામાં રુંધાઈ રહેલો હોય તેમ વ્યાપારમાં અસમર્થ થઈ જાય છે ત્યારે માટીની અંદર રહેલા નાના કીડાની પેઠે, શિલાની અંદર બખોલમાં રહેલા દેડકાની પેઠે, ગર્ભિની અંદર ગર્ભાશયમાં રહેલા અપક્વ બાળકની પેઠે, ફળની અંદર રહેલા બીજની પેઠે, બીજના ગર્ભમાં રહેલા અંકુરની પેઠે, દ્રવ્યના પિંડની અંદર રહેલા પરમાણુની પેઠે અને અશ્રાંતપણે સ્તંભની અંદર રહેલા કલ્પનામય પૂતળીના દેહની પેઠે તે તે સ્થળમાં જ રોકાઈ રહે છે. ત્યારે ઘાટા ઓજની અંદર તે પોતે અંધારા કૂવાના અંદરના ભાગ જેવી અંધકારમય અને શિલાના ગર્ભ જેવી એકરસ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કરે છે. જ્યારે ખાધેલું અન્ન પાક વડે પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને પોતાના જવા—આવવાનો માર્ગ ખાલી થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ પ્રાણસંચાર દ્વારા નીકળવાનો યત્ન કરે છે અને પ્રાણ વડે બોધને પ્રાપ્ત થઈ સ્વપ્ન અનુભવે છે. જ્યારે દેહની અંદર પરિણામ પામનારા અન્નરસો જીવ સહિત નાડીઓના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે જીવ ઓજની અંદર જ પર્વતોની અતિવૃષ્ટિને સ્વપ્નમાં અનુભવે છે. બહુ પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલા વાતપિત્ત આદિના યોગ વડે જીવ બહાર અને અંદર બહુ જ ગભરાટને અનુભવે છે. જો તેમનું બળ થોડું હોય છે, તો થોડો ગભરાટ અનુભવમાં આવે છે; જેમ સ્વપ્નમાં જીવ વાતપિત્ત આદિના યોગથી પરવશ બની જઈ અનેક પ્રકારની ભ્રાંતિ દેખે છે, તેમ જ બહાર પણ વાત -પિત્ત આદિના યોગથી તે ભ્રાંતિ અનુભવે છે. જ્યારે વાત, પિત્ત, કફ આદિ વડે અન્નરસમાંથી થોડો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે બહાર અને અંદર ભ્રાંતિ વડે થોડું દૃશ્ય જોવામાં આવે છે. જ્યારે વાત, પિત્ત આદિ એ સર્વ દોષો સમાનતાથી રહ્યા હોય છે, ત્યારે બહાર અને અંદર દૃશ્ય પણ એક—સમાન રીતે જ અનુભવમાં આવે છે. જ્યારે તેઓ અત્યંત ક્ષોભને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે બહાર અને અંદર અત્યંત ભ્રાંતિના દેખાવો જોવામાં આવે છે. જીવ જ્યારે કુપિત થયેલા વાત, પિત્ત, કફ આદિ દોષો વડે વીંટાઈ રહે છે, ત્યારે ભૂમિ, પર્વતો તથા આકાશ વગેરે કંપતા જોવામાં આવે છે; ત્યારે અગ્નિના સમૂહ વડે થતી જ્વાળાઓનું બળવું, આકાશમાં ઊડવું, ચંદ્રનો ઉદય, હિમાચળ અને વન દેખાય છે. વળી વૃક્ષો તથા પર્વતો પાણીમાં તરતા જણાય છે અને સમુદ્રમાં પોતે ડૂબી જતો હોય તથા બહાર નીકળતો હોય, એમ જોવામાં આવે છે; ત્યારે દેવગૃહોમાં સુરતક્રીડા જોવામાં આવે છે. વળી ત્યારે પર્વતોમાં, ઉપવનોમાં અને ધોળાં વાદળાંની પીઠ ઉપર પોતે બેઠો હોય એવું જોવામાં આવે છે. ધોળાં વાદળાંની ઊંચાઈ, મોટા કરવત વડે વહેરાવું. નરકના અનુભવનો ભ્રમ, આકાશની અંદર તાલ, તમાલ, હિંતાલ આદિ વૃક્ષોની માળાઓનું ચલનવલન, ચક્રના જેવી ચેષ્ટા વડે પડી જવું આકાશમાં ત્વરાથી ઊડવું, શૂન્ય સ્થળમાં અનેક મનુષ્યોના સમૂહનું દેખાવું, સ્થળમાં પણ સમુદ્રમ ડૂબી જવાની ભ્રાંતિ, મહાઅંધકારમય મધ્યરાત્રિમાં થતો વિચિત્ર અને વિપરીત વ્યવહાર જોવાવો

રાત્રિની અંદર દિવસના જેવો જ સૂર્યનો પ્રકાશ, દિવસે દુર્ભેદ્ય એવા અંધકારનું દેખાવું, આકાશમાં પર્વતો સહિત પૃથ્વીનો આભાસ, ઘાટી ભીંતોના બંદોબસ્તમાં ભીંત વગરના વિશાળ સ્થળની પ્રતીતિ, આકાશની અંદર ભીંતોના બંધો, શત્રુમાં મિત્રભાવ, પોતાનાં મનુષ્યોમાં પરબુદ્ધિ, દુર્જનમાં સુજનપણું, ખાડાઓમાં સરખી જમીનની ભ્રાંતિ અને સરખી જમીનમાં ખાડાઓનો ભ્રમ—આવું આવું તે જુએ છે અને અનુભવે છે. વળી ઉત્તમ ગીતોના આલાપ સાંભળવામાં આવે છે અને ચૂના વડે ધોળા સુચિત્રિત તથા શ્વેત સ્ફટિકના, રૂપાના કે માખણના પર્વતો જોવામાં આવે છે. વળી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વાતાદિ ધાતુઓની વિષમતાને લીધે નિદ્રા વડે સંકુચિત થઈ જાય છે. ત્યારે અંદર સ્વપ્નમાં કદંબનાં અને તેની બીજી જાતિનાં તથા લીંબુનાં કે બિજોરાનાં પલ્લવોના ગુચ્છાઓ વડે બનાવેલાં ઘરોની અંદર જેમ ભ્રમરો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે કમળોની અંદર વિહાર કરે છે, તેમ પોતે સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરે છે. એમ ભ્રાંતિને અંદર સ્વપ્નમાં તે દેખે છે. પછી જાગ્રત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પ્રફુલ્લ થાય છે, એટલે તે વિહાર આદિને બહાર પણ દેખે છે. વાયુ આદિ ધાતુઓ અસમાન થાય છે, ત્યારે પુરુષો જેવી રીતે સ્વપ્નમાં અનેક વસ્તુઓને દેખે છે તથા અનુભવે છે, તેમ બહાર પણ જાગ્રતમાં એ દોષોના બળથી એવા જ પ્રકારના અનેક પદાર્થોને દેખે છે અને અનુભવે છે. વાયુ આદિ ધાતુની અસમાનતાવાળા જીવોને એવી રીતે બહાર અને અંદર અનેક પ્રકારનાં અતિ ભયંકર કાર્યો વિપરીતપણે જોવામાં આવે છે. વાયુ આદિ ધાતુઓ સમાન હોય તો ઓજની અંદર રહેલા આ જીવ આ વ્યવહારની સ્થિતિ પણ પોતાની મેળે સમાનપણે દેખે છે. ત્યારે તે નગરો, ગામડાં મોટાં શહેરો અને અરણ્યોના સમૂહોની યથાસ્થિત દશા, શાંત જળ, વૃક્ષોની સુશોભિત છાયા અને દેશોની અંદર મુસાફરોનું જવું—આવવું અનુભવે છે. તે જ પ્રમાણે સુખરૂપ પ્રકાશ આપનાર સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને રાત્રિદિવસ વડે સુશોભિત એવું આ સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા હોવા છતાં તે જાણે સત્ય હોય તેમ તેને ભાસે છે. જેમ પવનની અંદર તેની ચલનશક્તિ રહી છે, તેમ જ ચિદ્રૂપ પરમતત્ત્વની અંદર આ દૃશ્યનો ચમત્કાર રહ્યો છે. તે અસત્ય છે છતાં સત્ય જેવો ભાસે છે અને અભિન્ન છે છતાં જાણે ભિન્ન હોય તેવો થઈ રહ્યો છે. ચિદાકાશરૂપ આ સર્વ જગત શાંત બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ્ઞાન વડે શમી જાય છે, એટલે બ્રહ્મથી કશું પણ જુદું નથી; કેમ કે સત્ય બ્રહ્મ કાંઈ જન્ય—જગતરૂપે ઉદ્ભવતું નથી. આકાશના જેવા નિર્વિકાર અને અનંત ચિદ્રૂપતત્ત્વના સ્વરૂપમાં આભાસરૂપે રહેલું જગત અનંતરૂપે ભાસે છે. બાકી તે કશી બીજી વસ્તુ નથી. ૧—૭૭

शान्तादुदेति सकलं जगदंबरात्म शान्तं न किंचन न नाम सदित्युदेति । तद्व्योमनीदृशमनंतचितेः शरीरे भामात्रमाततमनंतवपुर्विभाति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જાગ્રતસુષુપ્તિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૪૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૬ મો*

અદ્વૈત બ્રહ્મનું વર્ણન

व्याध उवाच

अनन्तरं मुनिश्रेष्ठ तस्मिन् हृदि तदोजसि । स्थितस्य तव किं वृत्तं नामतो भ्रांतिरूपिणि ॥१॥

વ્યાધ બોલ્યો : હે મુનિશ્રેષ્ઠ! એ પ્રાણીના હૃદયની અંદર રહેલ ઓજને વિષે આપ રહ્યા હતા. એ ઓજ વસ્તુતઃ જોતાં ભ્રાંતિરૂપ હતું. તો એ પછી આપને શો અનુભવ થયો ?

મુનિ બોલ્યા : હે પ્રિય વ્યાધ! હું તે પ્રાણીના

* આ એકસોછેતાળીસમા સર્ગમાં પોતાને પ્રસ્તુત સ્વપ્ન જોયા પછી થયેલી સુષુપ્તિ વિષે વર્ણન આવશે અને ફરી વાર પાછા સ્વપ્નના વર્ણન વડે બ્રહ્માદ્વૈત વિષે વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

તેજોધાતુમાં (ઓજમાં કિંવા આનંદમય કોશમાં) રહ્યો હતો અને એ પ્રાણીના જીવની સાથે લિંગ-દેહ વડે મિશ્રિત થઈ ગયો હતો. મેં પછી જે કાંઈ અનુભવ્યું, તે તમે સાંભળો. તે સમયે મહાઘોર એવો કલ્પાંતનો ભ્રમ થઈ રહ્યો હતો અને મોટા પ્રૌઢ પર્વતોને ઘાસની પેઠે વહન કરનારો પ્રલય-કાળનો પવન વાતો હતો. તે સમય કોણ જાણે ક્યાંથી પર્વતોની વૃષ્ટિ થવા લાગી અને તેમાં વિસ્તારવાળાં અનેક વનો, શિખરો, ગામડાં અને નગરો ઘસડાવા લાગ્યાં. હું જ્યારે તે પ્રાણીના ઓજની અંદર તેના જીવની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો, ત્યારે તેમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા મેં પર્વતની વૃષ્ટિ જોઈ. હું તે પ્રાણીની નાડીની અંદર રહેલા અન્નરસના થોડા ભાગરૂપી પર્વતના ઊંચા પૂર વડે સંકુચિત આકારવાળો બની ગયો, અંધ-તામિસ્રના જેવી અથવા અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર વડે મિશ્ર એવી સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. કેટલાક સમય સુધી સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કર્યા પછી ધીરે ધીરે કમળોના સમૂહની પેઠે હું જાગ્રત થવા લાગ્યો. અંધકારમાં બંધ કરી રાખેલી દૃષ્ટિ જેમ તેજના ચક્ર જેવી જોવામાં આવે છે, તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલું મારું પોતાનું આત્મતત્ત્વ જ સ્વપ્નભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. સુષુપ્તિની વિશ્રાંતિનો અનુભવ કર્યા પછી મેં સ્વપ્નનિદ્રામાં પ્રવેશ કર્યો, પછી સમુદ્ર જેમ પોતાની અંદર તરંગ આદિ અનેક વિકારોને જુએ છે, તેમ મેં તે ઓજની અંદર દૃશ્યને જોયું. જેમ ચલનશક્તિથી રહિત નિશ્ચળ પવનની અંદર ચલનશક્તિ અભિન્ન સત્તાથી રહી હોય છે, તેમ એ ચિદાકાશરૂપ દૃશ્ય તે સમયે મને દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવતું હતું. જેમ અગ્નિ આદિમાં ઉષ્ણપણું રહે છે, જળ આદિમાં દ્રવપણું રહે છે અને મરી આદિમાં તીખાશ રહે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર જગત રહેલું છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપી દૃશ્ય એક ચિદ્રૂપ છે. તેથી ચેતન સત્તા વડે જેમ માતાના ઉદરમાંથી બાળક પુત્રનો પ્રસવ થાય છે, તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થારૂપી દૃશ્યમાંથી જ તે ઉત્પન્ન થયું હતું.

વ્યાધ બોલ્યો : હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! આપે સુષુપ્તિમાં પણ દૃશ્યભાવ કહ્યો તો સુષુપ્તિમાં શી દૃશ્યતા રહી છે, તે કહો. તે પ્રાણીના સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળા આત્મામાંથી અથવા તમારા પોતાના સુષુપ્તિવાળા આત્મામાંથી ઉત્પત્તિવાળું જગત-રૂપી દૃશ્ય શું બીજે જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તો સર્વ દૃશ્યનો લય થઈ જતાં જે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે, તે કાંઈ જુદા જ પ્રકારની છે ?

મુનિ બોલ્યા : ઘટ આદિ અને જગત આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, ભાસે છે અને પ્રસિદ્ધરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. આ સર્વ દ્વૈત ભ્રમવાળા મૂર્ખોનો પ્રલાપ કેવળ કલ્પનાત્મક છે. વસ્તુતઃ જોતાં '**जात**' એવો શબ્દ સન્માત્રનો જ એક પર્યાય છે. તે શી રીતે છે, તે તમે સાંભળો. '**जनि**' ધાતુ '**जनि प्रादुर्भावे**' એમ જણાવી પાણિનિ આદિએ પ્રાદુર્ભાવરૂપી અર્થમાં કહ્યો છે. હવે પ્રાદુર્ભાવ શબ્દનું પણ મૂળ સ્વરૂપ જોઈએ, તો તેનું મુખ્ય અંગ '**भू**' ધાતુ છે. એ '**भू**' ધાતુ પાણિનિ આદિ ઋષિઓએ (**भू सत्तायां**) સત્તાના અર્થમાં જ કહેલું છે; અને તેને લીધે જ '**प्रादुर्**' એવા ઉપસર્ગવાળા ભાવશબ્દ વડે પ્રકટરૂપે જણાતા પદાર્થોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. તે નિત્યસિદ્ધ સ્વપ્રકાશ ચિદાત્મારૂપે જ છે. કદાચ '**जात**' એટલે '**सर्गतः जातः**' એટલે સર્ગથી (સૃષ્ટિથી) ઉત્પન્ન થયેલો એવો અર્થ કરવામાં આવે, તોપણ '**सर्ग**' શબ્દ '**सृज्**' ધાતુમાંથી ભાવમાં '**घञ्**' પ્રત્યય લાગતાં સિદ્ધ થાય છે; અને '**घञ्**'નો અર્થ ભાવ અથવા સત્તા કહેવાય છે. તેમાં એ '**सृज्**' ધાતુના અર્થનો અભેદ સંબંધ વડે અન્વય કરીએ, એટલે સદ્રૂપ અર્થનો લાભ થાય છે. તેથી એ સર્ગ પણ સદ્રૂપ પરમાત્માથી જુદો કહી શકાતો નથી. સર્વ આપણી વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં કશું ઉત્પન્ન થતું નથી અને કશાનો નાશ

પણ થતો નથી; પરંતુ સર્વ શાંત તથા જન્મ આદિ વિકારથી રહિત સદ્રૂપ (બ્રહ્મરૂપ) છે. બ્રહ્મસત્તારૂપ છે અને જગત પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ સત્તારૂપ છે, તો પછી તેમાં કયા વિધિ—નિષેધનો અવકાશ છે, તે તમે જ કહો. બ્રહ્મની અંદર જે માયાશકિત રહેલી છે, તે વડે જ અમુક પદાર્થ છે અને અમુક નથી, એવો લૌકિક વ્યવહાર થાય છે; કેમ કે તે બ્રહ્મ જ માયાના યોગથી અવિવેકીઓને તેવા પ્રકારે ભાસે છે. જેમ જેમ માયાશકિતનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ સર્વના આત્મારૂપ બ્રહ્મ સર્વશકિતમાન થઈ જઈને સર્વ પદાર્થરૂપે પ્રતીત થાય છે. પરમાર્થને જાણનાર (તુરીય અવસ્થામાં સદા રહેનાર) પંડિતોની દૃષ્ટિમાં જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આદિ કશું છે જ નહિ અને યથાસ્થિત-પણે સર્વ રહેલું પણ છે. જેમ સ્વપ્નનગર અને સંકલ્પનગર અનુભવમાં આવતાં છતાં તેનું કશું પણ વાસ્તવ સ્વરૂપ નથી, તેમ સૃષ્ટિના આરંભ-થી માંડી આ જગત અનુભવમાં આવતાં છતાં તેનું કશું પણ વાસ્તવ સ્વરૂપ જ નથી. આ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો દ્રષ્ટા એવો જીવ (પ્રાણ આદિ ઉપાધિ-વાળો) આ લોકમાં સંભવે છે; પરંતુ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તો (બીજું કશું ન હોવાથી) દૃશ્યરહિત કેવળ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ પ્રકાશે છે અને તે આકાશથી પણ વિશેષ સ્વચ્છ છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં અહીં દ્રષ્ટા કે ભોકતા કશું નથી; સર્વ એક ચિદ્રૂપ જ છે. તે કશારૂપ નથી છતાં કાંઈક આરોપિતરૂપે પ્રતીતિમાં પણ આવે છે. તેને વિશે વાણી પહોંચી શકતી નથી, તેથી મૌનનો જ આશ્રય લેવો પડે છે, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કારણના અભાવને લીધે, ચિદાકાશની અંદર સ્વપ્નનગર અને સંકલ્પનગરની પેઠે જેવા વિવર્તનો ઉદય થાય છે, તેવો જ તે ઘણા લાંબા કાળ સુધી ઠેઠ પ્રલય પર્યંત રહે છે. આમ બાળક પોતાના અંગવસ્ત્ર આદિ પર આલેખેલ વ્યાઘ્ર તથા સર્પ આદિના ચિત્રથી ભય પામે છે અને પ્રૌઢ પુરુષ અંગવસ્ત્ર આદિમાં આલેખેલ વ્યાઘ્ર તથા સર્પ આદિથી ભય પામતો નથી, તે જ પ્રમાણે દ્વૈતરૂપ આ જે કંઈ છે, તે ચિદાત્મારૂપ જ છે, અજ્ઞાનને લીધે અવિવેકી પુરુષ તેનાથી ડરે છે; પરંતુ જ્ઞાન થવાથી જ્ઞાનીને તેનો ભય થતો નથી. તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત, અનંત અને અતિ સ્વચ્છ બ્રહ્મ જ ભ્રાંતિને લીધે અતિ વિકારી અને નાના પ્રકારે થઈ રહેલ ભાસે છે. બાકી તે યથાસ્થિતપણે રહેનાર છે અને સદાકાળ પ્રકાશમય છે. આ જગત વિકારવાળું જણાય છે, છતાં જ્ઞાનનો ઉદય થતાં તે વસ્તુતઃ શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૧—૨૭

अनादिमध्यान्तमनन्तमेकमत्यच्छमेवातिविकारि नाना। यथास्थितं भास्वरमथ्यशान्तमिदं समस्तं परिशान्तमेव ॥ २७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સુષુપ્તિવિચાર' નામનો
સર્ગ ૧૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૭ મો*

જગતરૂપી દૃશ્યનું વર્ણન

मुनिरुवाच

अनन्तरं महाबाहो सुषुप्तान्निर्गतस्य मे।
स्वप्नं जगद्दृश्यमिदं सागरादिव निर्गतम् ॥ १॥

મુનિ બોલ્યા: હે મહાબાહો! પછી હું સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી સ્વપ્નાવસ્થાની અંદર આવ્યો, એટલે મને આ જગતરૂપી દૃશ્ય નીકળેલું જણાયું. તે જાણે સમુદ્રમાંથી મણિ, મોતી આદિ નીકળતાં હોય તેવું જણાયું હતું અને તે જાણે આકાશના અવયવમાંથી અથવા પૃથ્વીમાંથી કે ચિત્રામાંથી કિંવા દૃષ્ટિમાંથી પ્રકટ થયું હોય તેવો ભાવ બતાવતું હતું, તે વૃક્ષોમાંથી જાણે પ્રફુલ્લિત થઈ ગયેલ હોય અને જાણે પ્રથમથી

* આ એકસોસુડતાળીસમા સર્ગમાં દૃષ્ટાંત વડે સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી સ્વપ્ન અવસ્થામાં આવવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે; અને પોતાના પ્રથમના કુટુંબ આદિનું દર્શન તથા તેના વાસ્તવિક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરાશે.

જ સિદ્ધ એવી કોઈ સૃષ્ટિ તે સમયે ઉત્પન્ન થઈ દેખાતી હોય તેવું જણાતું હતું. કાંઠા ઉપર અથડાયા કરતા સમુદ્રનો તે જાણે તરંગોનો સમૂહ હોય અથવા નેત્રની અંદર મચ્છરાં, મોવાળા, બે ચંદ્ર ઇત્યાદિ ભ્રાંતિ ખડી થઈ દેખાતી હોય એવા ભાવને સૂચવતું હતું, તે જાણે આકાશમાંથી કે દિશાઓમાંથી ચાલ્યું આવ્યું હોય અથવા પર્વતોમાંથી કે પૃથ્વીમાંથી આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયું હોય તેવું જણાતું હતું. તે જાણે હૃદયમાંથી જ બહાર નીકળ્યું હોય તેવો ભાવ બતાવતું હતું અને જાણે આકાશમાં મેઘોનો પ્રવેશ થતો હોય તેવું જણાતું હતું તથા જાણે વૃક્ષોમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય અથવા પૃથ્વીમાંથી ધાન્યની પેઠે પ્રકટ થતું હોય તેમ જણાતું હતું. જાણે અવયવોમાંથી તે બહાર નીકળી આવ્યું હોય, અથવા ઇન્દ્રિયો વડે તે જાણે પ્રકટ થઈ ગયું હોય, અથવા લૂગડામાંથી પ્રકટ થતું તે કોઈ ચિત્ર હોય, અથવા મંદિરમાંથી નીકળી તે બહાર પ્રકટરૂપે દેખાતું હોય તેમ દેખાતું હતું. જાણે આકાશમાંથી ઊડીને કોણ જાણે ક્યાંયથી આવી પડ્યું હોય તેવા ભાવને તે સૂચવતું હતું, અથવા તો જાણે પૃથ્વીમાં સંચય કરી રાખેલું પુણ્ય પરલોકમાં ફળરૂપે પ્રાપ્ત થયું હોય, કિંવા રાજાને પ્રજા તરફથી મળેલી એવી કોઈ અપૂર્વ ભેટ હોય તેવું દેખાતું હતું. જાણે બ્રહ્મરૂપી વૃક્ષનું પુષ્પ જ કાળયોગે વિકસિત થઈ ગયું હોય, સમુદ્રનો જાણે કોઈ અપૂર્વ તરંગ હોય અને ચિદાકાશરૂપી સ્તંભની અંદર જાણે કોતર્યા વિના જ પ્રકટ થઈ ગયેલી કોઈ સુંદર પૂતળી હોય તેવો તે દેખાવ આપતું હતું. આકાશરૂપી મૃત્તિકાના વિકારરૂપી અનંત ભીંતોવાળું તે જાણે આકાશનગર હોય, અથવા મનરૂપી હાથીનો તે જાણે કોઈ રમણીય વિલાસ હોય, અથવા મિથ્યા છતાં જાણે જીવનું તે સર્વસ્વ હોય એમ જણાતું હતું. આકાશની અંદર ભીંત વિના જ કેમ જાણે કોઈ વિચિત્ર ચિત્ર જ આલેખેલું હોય તેવું તે જણાતું હતું અને માયા રચવામાં સમર્થ એવા અવિદ્યાના નામને ધારણ કરનાર કોઈ ઐન્દ્રજાલિકની માયાનું તે જાણે સર્વસ્વ હોય તેવું દેખાતું હતું. તે મોટા આરંભવાળું અને સ્થિર છતાં દેશકાળથી રહિત હતું, નાના પ્રકારના અનેક પદાર્થો વડે યુક્ત છતાં અદ્વિતીય હતું અને અનેક પ્રકારે દેખાતા છતાં તે કશારૂપ નહોતું. અવસ્તુરૂપ હોવાથી ગંધર્વનગરના દૃષ્ટાંત જેવું હતું અને જાગ્રત અવસ્થામાં ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતાં રજ્જુ, સર્પ તથા ઝાંઝવાનાં જળ જેવું હતું. તે ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ હતું અને નહિ રચાયેલ છતાં જાણે ખરેખર રચાયેલ જ હોય તેવું જણાતું હતું. તે દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય, ઉત્પત્તિ અને સંહાર વડે યુક્ત હતું. વળી તે દેવતા, દૈત્ય અને મનુષ્યો વડે યુક્ત અને ત્રૈલોક્યના આધારરૂપ પોતાના અંદર અંદરના ભાગો વડે મનોહર હતું તથા પોતાના જુદા જુદા કોઠામાં રહેલાં બીજોના સમૂહ વડે સંપૂર્ણ ભરેલા દાડમ જેવું હતું. આમ તે પોતાની અંદર રહેલાં અનેક પ્રાણીઓ વડે ભરપૂર હતું. નદી, પર્વત, વન ઇત્યાદિમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલા આકાશના તારાઓ અને વાદળાંથી વ્યાપ્ત હતું અને ઘૂઘવાટ કર્યા કરતા સમુદ્રના શબ્દ સાથે ભળી ગયેલા પવનના શબ્દ વડે શબ્દાયમાન હતું. આમ સ્વપ્નની અંદર મેં એ દૃશ્યના સમૂહને જોયો અને તેમાં મને મારું પૂર્વનું જ ગામ તથા પૂર્વનું જ ઘર જોવામાં આવ્યાં. વળી મેં તેટલી જ અવસ્થાવાળા તે જ બંધુઓ, તે જ પુત્રો, તે જ સ્ત્રી અને તે જ ઘર દીઠાં. આમાં મહાસાગરમાં ઊપડતો તરંગ તટ ઉપર ગયેલ અને વ્યાકુળ થઈ ગયેલ પોતાના પૂર્વના તરંગને જેમ પાછો ખેંચે છે, તેમ તેઓ ઘર, ગામ, પુત્ર અને બંધુ આદિની મારી પૂર્વની વાસનાને બળાત્કારથી પાછાં ખેંચી લાવતાં હતાં. પછી હું તે સર્વના આલિંગનથી સુખ પામ્યો. હું તે સમયે તે વાસનાથી ખેંચાયો હતો, તેથી પૂર્વની સ્મૃતિને સાવ ભૂલી ગયો હતો. જેમ અરીસો જે વસ્તુ પોતાની પાસે આવે તેના પ્રતિબિંબને પોતાની મેળે જ ગ્રહણ કરી

લે છે, તેમ ચિદરૂપ અરીસો પણ વાસના વડે જે જે પદાર્થો પોતા તરફ ખેંચાઈ આવે છે, તેને સ્વાભાવિક રીતે જ ગ્રહણ કરી લે છે. હે પ્રિય વ્યાધ! સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે. એવો જેને બોધ થઈ ગયો હોય છે, તે વાસનામય દ્વૈત-પ્રપંચ વડે ખેંચાતો નથી, તે તો કેવળ પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિમાં જ આરૂઢ રહે છે. જ્ઞાન વડે સુશોભિત એવી જેની નિર્મળ સ્મૃતિ કોઈ દિવસ પણ નાશ પામતી નથી. તેને આ દ્વૈતરૂપી પિશાચ કાંઈ પણ બાધ કરતો નથી. સત્પુરુષોના અને સચ્છાસ્ત્રોના સમાગમ વડે તથા અભ્યાસયોગ વડે જેમનામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. તેમનામાં પછી ફરી વાર તે તત્ત્વજ્ઞાન પોતાના ઉદયનું વિસ્મરણ ન કરતાં અહર્નિશ કાયમ જ રહે છે. તે વખતે મારું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રૌઢ ન હતું. તેથી તે બંધુ, સ્ત્રી, પુત્ર આદિની વાસના વડે પરાસ્ત થઈ ગયું હતું. પરંતુ આજે તો દુર્વાસનાનો સમૂહ મારી બુદ્ધિને બાધિત કરવાને સમર્થ નથી અને હવે તો તે કશા હિસાબમાં નથી. હે વ્યાધ! તારી બુદ્ધિ પણ સત્સંગથી રહિત છે, તેથી હમણાં તરતમાં તે શાંતિ પામતી નથી: પરંતુ અનેક કષ્ટ વડે દ્વૈતના સ્વરૂપનો બોધ થશે અને સાધનોના અભ્યાસના પરિશ્રમથી જ્ઞાનનો ઉદય થશે, એટલે તે શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

વ્યાધ બોલ્યો: હે મહારાજ! આપ જે કહો છો તે સત્ય છે; કેમ કે આપનાં આવાં પવિત્ર અને બોધ ઉત્પન્ન કરવાવાળાં વચનો વડે પણ મારી બુદ્ધિ પરમ પદમાં વિશ્રાંત થતી નથી. આ સદ્‌વસ્તુ અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ આમ થતું હશે કે નહિ થતું હોય, એવા સંશયોનો સમૂહ હજી અદ્યાપિ શાંત થતો નથી. અહો! અભ્યાસ વડે સુદૃઢ બની ગયેલી આ અવિદ્યા દુરંત છે. તે વસ્તુતઃ જોતાં છે જ નહિ. તેથી તે શાંત જ છે, છતાં હજી પણ શાંત થતી નથી. ઉત્તમ શાસ્ત્રો, ગુરુપરંપરા અને વિચાર ઇત્યાદિ વડે મનોહર અંગવાળા સત્સંગથી પદ—પદાર્થ વિષે વિવેકબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિવેકબુદ્ધિના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટે છે. તે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્રમથી આ જગતનો ભ્રમ શમી જાય છે. બાકી બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી તે શાંત થતો નથી એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. ૧—૨૯

सत्संगतः पदपदार्थविवुद्धबुद्धेः सच्छास्त्रसत्क्रमविचारमनोहरांगैः । अभ्यासतः प्रशममेति जगद्भ्रमोऽयं नान्येन केनचिदपीति विनिश्चितिर्मे ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સ્વપ્નોપલંભન' નામનો સર્ગ ૧૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૮ મો*

સ્વપ્નની સત્યતા તથા અસત્યતા વિષે

व्याध उवाच

एवं चेत्तन्मुनिश्रेष्ठ सत्यताऽसत्यता कथम् । स्थितः स्वप्नदशा चित्ते सुमहान् संशयो मम ॥१॥

વ્યાધ બોલ્યો: હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જો આપ કહો છો તેમ જ હોય, તો કેટલાંક સ્વપ્નમાં સત્યતા અને કેટલાંકમાં અસત્યતા કેમ હોય છે? સ્વપ્ન દૃષ્ટિ વડે જોતાં મારા ચિત્તમાં આ એક મોટો સંશય ઉત્પન્ન થાય છે.

મુનિ બોલ્યા: ચિદાત્માની અંદર સ્વપ્ન અવસ્થામાં યોગ્ય, દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યના સંયોગથી જે સંકલ્પ કાકતાલીયની પેઠે નિશ્ચયરૂપે ઉદય પામે છે, તે સત્યસ્વપ્ન નામે કહેવાય છે. મણિ, મંત્ર, ઔષધિ અને દ્રવ્યરૂપી નિમિત્ત વડે કોઈ સ્થળે તેનો વ્યભિચાર થતો નથી (તે બરાબર મળે છે); અને કોઈ સ્થળે (સાધન-સંપત્તિના અભાવે) વ્યભિચાર પણ જોવામાં આવે છે પરંતુ શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે તેને સત્ય-સ્વપ્ન નામ વડે કહી શકાય છે. લોકોમાં આ પ્રમાણે સત્યસ્વપ્નની સ્થિતિ રહેલી છે, એટલે તેના

* આ એકસોઅડતાલીસમા સર્ગમાં સ્વપ્નની સત્યતા અને અસત્યતા વિશેનો હેતુ કહેવાશે અને જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિની એકતા અને ચિદાકાશના સર્વરૂપ થઈ રહેવા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

સત્ય અને અસત્યપણામાં કાકતાલીય ન્યાય વિના બીજું નિયામક સાધન મળતું નથી. હિરણ્યગર્ભ આદિના સંકલ્પનું સ્ફુરણ જ્યાં જેવો નિશ્ચય બાંધી બેસે છે, ત્યાં સત્યસંકલ્પતાને લીધે તેનો સ્વભાવ જ તેવા ફળ વડે યુક્ત હોવાથી તેવા રૂપે થઈ જાય છે. કદાચિત્ તે હિરણ્યગર્ભના નિશ્ચયને કોઈ બીજા સિદ્ધનો વિરુદ્ધ સંકલ્પ પ્રતિબંધકારક હોય, તોપણ તે હિરણ્યગર્ભના પ્રૌઢ નિશ્ચયને પ્રતિબંધ કરી શકે નહિ. તે તો હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુકૂળ રીતે જ ઉદય પામે છે. વસ્તુતઃ જોતાં બહાર અને અંદર કોઈ ઠેકાણે કોઈ પણ પદાર્થો નથી, પણ એક ચિદાકાશ જ છે. તે જેવી દૃઢ ઈચ્છા કરે છે, તેવાં અનેક જગતને રૂપે પોતે થઈ જાય છે. શાસ્ત્ર આદિ પ્રમાણના બળથી 'આ સ્વપ્ન સત્ય છે,' એવો અંદર દૃઢ નિશ્ચય બંધાઈ ગયો હોય, તો તે તેવે સત્યપણે ઉદય પામી અનુભવમાં આવે છે. પછી શાસ્ત્ર આદિ પ્રમાણના સંશયને લીધે જો તેમાં કાંઈ સંદેહ હોય, તો તે સંદિગ્ધરૂપે અનુભવમાં આવે છે. જો સ્વપ્નના સત્યપણા વિષે કલ્પના થઈ હોય તો કદાચિત્ તે ધારેલું ફળ બીજા કોઈ કારણથી પ્રાપ્ત થાય, તોપણ આ ફળ સ્વપ્ન સૂચવેલું છે, એમ તે મનુષ્ય પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે સમજે છે. ત્રણે લોકની અંદરના સર્વ પદાર્થો તે તે પુરુષના પોતાના આત્માની અંદર ઘણા કાળના લાંબા પરિચયથી દૃઢ રીતે આરૂઢ થયેલા હોય છે; છતાં ઘણા લાંબા સમયે કે થોડા જ સમયમાં તે દેશ, કાળ, અને યત્ન ઈત્યાદિના યોગથી પોતાના પૂર્વ સ્વભાવને છોડી દે છે. કેવળ એક ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વભાવને છોડતું નથી અને તે જ સત્ય છે. સૃષ્ટિના આદિકાળથી માંડીને એ ચિદાકાશનો જ આ જગત એક વિવર્ત છે, એ વિશાળ ચિદાકાશ જ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઈતર વસ્તુઓની સત્તાને વિસ્તારે છે. એક ચિન્માત્ર બ્રહ્મને છોડી, બાકી બીજું સર્વ નિરંતર ચિદ્રૂપે સત્ય છે અને આરોપિતરૂપે અસત્ય છે. તેમ જ નિયમ વડે યુક્ત અને નિયમથી રહિત છે, એમ તમે સમજો. સદ્રૂપ એવું બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ થઈ રહેલું છે, બીજું કશું છે જ નહિ. તો પછી એ આભાસમાં સત્ય—અસત્યનો શો વિચાર કરવો? અબુદ્ધ પુરુષોને સ્વપ્ન ક્યાંક સત્ય અને ક્યાંક અસત્ય જણાય છે; અને પ્રબુદ્ધ પુરુષોને તો તેમાં સત્યતા કે અસત્યતા કશું જણાતું નથી. ચિદાત્માની ભ્રાંતિ જ જગતને નામે આકારવાળી ભાસે છે અને તે મિથ્યાપણાથી પોતાના ભ્રાંતિભાવને સૂચવે છે. તો પછી તેને યથાર્થ શું કહી શકાય? જળ જેમ પોતાની અંદર દ્રવપણાને ધારણ કરી લે છે, તેમ ચિદાકાશ ચિત્તરૂપ બની રહે છે, પોતાના આત્માની અંદર જે કાંઈ વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ આ જગત છે. જેમ સ્વપ્નને જોઈ સુષુપ્તિનો અનુભવ થાય છે, તેમ જાગ્રતને જોઈ સ્વપ્નનો અનુભવ થાય છે; માટે હે મહાબુદ્ધિશાળી! આ જાગ્રત તે સ્વપ્ન જ છે, એમ સમજો અને સ્વપ્નને જાગ્રતરૂપે સમજો. એક બ્રહ્મ જ એ બંને રૂપે જન્મ આદિ વિકારથી રહિત થઈ રહેલ છે. દૃશ્યથી રહિત એક ચિદાકાશનો જ આ સર્વ વિવર્ત છે, અને તેની અંદર જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આદિ સંજ્ઞાઓ પર્યાય શબ્દની પેઠે કલ્પવામાં આવી છે. અહીં કોઈ પણ જાતનો દૃઢ નિયમ કે અનિયમ જેવું કશું નથી. સ્વપ્ન આદિરૂપે વિવર્તભાવથી દેખાતા ચિદાકાશની અંદર નિયતિની (એક ચોક્કસ નિયમની) અને અનિયતિની (અનિયમિતપણાની) કલ્પના ક્યાંથી હોય? તે તમે જ કહો. જ્યાં સુધી ચિત્ત દૃશ્યરૂપી સ્વપ્નની અંદર છે એવું ભાન હોય છે, ત્યાં સુધી તે જ બંધનરૂપ થાય છે; માટે તત્ત્વવેત્તાએ ચિત્તને બહિર્મુખ ન થવા દેતાં નિયમમાં રાખવું. પોતાની મેળે જ યથેચ્છ ગતિ કરનારી પવનની રેખાની પેઠે ચિદાત્મા પણ વિનાકારણે જ બહિર્મુખ થાય છે, તેમાં વળી ચોક્કસ નિયમની કલ્પના કેવી હોય અને ક્યાંથી હોય? ચિદાત્મા બહિર્મુખ થાય છે, તેમાં કદાચિત આકાર આદિને કારણરૂપ

કલ્પવામાં આવે; તોપણ જ્યારે આ સૃષ્ટિ જ કારણ વિના પ્રતીતિમાં આવે છે, ત્યારે તે ચિદાકાશથી જુદી ક્યાં રહી? આમ તે ચિદાકાશરૂપ જ છે અને આકાર આદિ કશું તેનાથી જુદું કહી શકાતું નથી. બાકી એટલો તો ચોક્કસ નિયમ છે કે ચિદાકાશ જ્યારે જેવા પ્રકારે વિવર્તભાવને પામે છે, ત્યારે વ્યાવહારિક, પારમાર્થિક કે પ્રાતિભાસિકરૂપે તેની પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં બીજો તફાવત થતો નથી. સ્વપ્નમાં કોઈક સમયે સત્યતા અને કોઈક સમયે અસત્યતા પણ જોવામાં આવે છે, તેમાં કશો ચોક્કસ નિયમ નથી. તેથી કાકતાલીયની પેઠે તેની અતર્ક્ય ગતિ ભાસે છે. કેટલાક વિષયમાં પોતાનાં પુરુષપ્રયત્ન વડે મણિ—મંત્ર—ઔષધ આદિના પ્રભાવથી સ્વપ્નમાં પણ સત્યતાનો નિયમ દેખાય છે અને તે જાગ્રતમાં પણ અનુભવમાં આવે છે. પણ વસ્તુતઃ જોતાં જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંને ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે. તેમાં શી ભિન્નતા રહી છે? જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નનગરમાં દૃશ્યનો અનુભવ સરખો થવાથી તે બંને સરખાં જ છે. વસ્તુતઃ જોતાં જાગ્રત સંભવતું જ નથી. જે જાગ્રત શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, તે પણ સુષુપ્તિથી રહિત આત્માનું સ્વપ્ન જ છે અને તે જગતરૂપે કહેવાય છે. એવી જ રીતે સ્વપ્ન પણ નથી, જે કાંઈ સ્વપ્નના જેવું કહેવાય છે, તે પણ સુષુપ્તિમાં, જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં સદા એકરૂપ રહેનાર બ્રહ્મનું ચિન્મય સ્વરૂપ જ છે. એ પ્રમાણે જાગ્રત—સ્વપ્ન આદિ આ કશું કોઈ દિવસ છે જ નહિ, પણ અવિનાશી ચિત્સત્તા જ દેહાધ્યાસને લીધે મરણની ભ્રાંતિને અનુભવે છે અને પછી દૃશ્યને પણ ભ્રાંતિ વડે અનુભવે છે. જેમ અનંતકાળ પર્યંત નિરંતર તેનાં તે જ જળબિંદુઓ તથા તરંગો સમુદ્રમાં ઊછળતા રહે છે. જેમ તેનાં તે જ વાદળાં વારંવાર આકાશમાં ઘૂમતાં રહે છે અને જેમ તેની તે જ દિશા દિગ્ભ્રમને લીધે બીજી જેવી જાણવામાં આવે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર આ સર્વ સૃષ્ટિકલ્પના અનન્યરૂપે રહી છે. તે વસ્તુતઃ નહિ દેખાતા છતાં ભ્રાંતિને લીધે કેમ જાણે જુદે રૂપે રહેલું હોય તેમ ભાસે છે. શિલાઓની અંદર (અપ્રકટરૂપે) રહેલી રેખાઓની પેઠે તે જુદા જેવી દેખાય છે, પણ પરબ્રહ્મથી ને જુદી નથી. તો પછી તેમાં સ્વપ્ન—જાગ્રત આદિની સ્થિતિ કેવી હોય? આ આત્મા જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુરીય એ ચારે અવસ્થારૂપી શરીરને ધારણ કરે છે, નિરાકાર છે, સર્વને આકારે પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં કાળની કલ્પનાથી રહિત છે અને સૃષ્ટિરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહેલો છે. તે પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપ વડે વ્યાપ્ત છે. અને વસ્તુતઃ શૂન્ય દૃશ્યથી યુક્ત છે; છતાં તેનાથી રહિત જ છે. આમ આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને તેનાથી કાંઈ પણ જુદું નથી. આકાશ, પવન, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, બીજા લોકો તથા મેઘો સાથેનું આ દૃશ્ય-જગત સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કારણનો અનુભવ નહિ થવાથી કેવળ (હિરણ્યગર્ભના) ચિત્તરૂપ છે. તે નામથી રહિત છે, ચિદ્રૂપ સાક્ષી વડે યુક્ત છે, અને અંતે મનનો લય થઈ જતાં શુદ્ધ ચિદ્રૂપ જ અનુભવમાં આવે છે, એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુ તેનાથી જુદી છે જ નહિ. ૧—૩૪

साकाशानिलवह्निवारिधरणीलोकान्तरांभोधरं सर्गादावपि कारणाननुभवाच्चित्तात्मकं केवलम् । नाम्ना वर्जितमेव बोधवपुषा संयुक्तमेवान्ततः शुद्धं वेदनमात्रमेव सकलं दृश्यं न वस्त्वन्तरम् ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સ્વપ્નનિર્ણય' નામનો સર્ગ ૧૪૮મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૯ મો*

સ્વપ્નવૃત્તાંત

व्याध उवाच

अनन्तरं मुने ब्रूहि तत्तत्त्वं जागतस्य ते ।
किं वृत्तमुरुवृत्तांतशतनिर्वाणसंसृतेः ॥ १ ॥

વ્યાધ બોલ્યો: હે મહારાજ! તમે તે પ્રાણીના દેહની અંદર સેંકડો વિસ્તીર્ણ વૃત્તાંતોની સાથે પ્રલય અને સંસારને અનુભવતા હતા. તમને તે ઘરની અંદર ભાર્યા, બાંધું આદિ સાથે સહવાસ થયા બાદ જગત સંબંધી કોના વૃત્તાંતનો અનુભવ થયો, તેનું તત્ત્વ કહો.

મુનિ બોલ્યા: હે સદાચરણમાં પ્રીતિ રાખનાર સાધુ! પછી તે પ્રાણીના હૃદયની અંદર રહેનાર ઓજમાં મને જે કાંઈ અપૂર્વ વૃત્તાંતનો અનુભવ થયો, તે તમે સાંભળો. ત્યાં રહેવાથી હું આત્માના ચમત્કારને ભૂલી ગયો હતો અને ઋતુ તથા સંવત્સરરૂપી મારો કાળ એમ ને એમ વ્યતીત થવા લાગ્યો. હું આત્મજ્ઞાનથી રહિત હતો અને પોતાની પત્નીમાં આસક્ત ચિત્તવાળો થઈ ગયો હતો. મારાં સોળ વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આ પ્રમાણે વ્યતીત થયાં. પછી એક દિવસ મારે ઘેર ઉગ્ર તપવાળા ને મહાજ્ઞાનવાળા મહામાન્ય મુનિ અતિથિરૂપે આવ્યા. હે પ્રિય વ્યાધ! મેં તેમની સારી પેઠે પૂજા કરી. તે પ્રસન્નતાપૂર્વક ભોજન કરી સૂતા. પછી મેં તેમને મનુષ્યોના સમૂહને પ્રાપ્ત થતાં કેટલાંક સમાન સુખદુઃખોના ક્રમ વિષે વિચાર કરી આ પ્રમાણે પૂછ્યું: 'હે મહારાજ! આપ ઘણા જ્ઞાની છો અને જગતની સર્વ ગતિને જાણો છો; કેમ કે આપનો કશો ક્રોધ દેખાતો નથી અને વિષયસુખમાં કોઈ આસક્તિ નથી. શરદઋતુમાં જેમ ફ્લાથીં પુરુષોને ધાન્યની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ કર્મ કરનારા જીવોને શુભ—અશુભ કર્મો વડે સુખ—દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે. શું આ સકલ પ્રજાઓ એકસાથે જ કંઈ અશુભ કર્મ કરે છે, કે જેથી તેમને સર્વ ભક્ષ્ય તથા અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરનારા દુકાળ આદિ દોષો (દુઃખો) એકસાથે જ ભોગવવા પડે છે? દુર્ભિક્ષને ઉત્પન્ન કરનારા અનાવૃષ્ટિ અને અતિવૃષ્ટિરૂપી ઉત્પાત સર્વ ભક્ષ્ય—અભક્ષ્યને ભક્ષણ કરાવનાર છે. તે શું સર્વને એક જ વખતે સાથે પ્રાપ્ત થાય છે? અને કયા મનુષ્ય સમુદાયનાં સરખાં દુષ્કર્મો તેવું ફળ આપે છે?' મારો આ પ્રશ્ન સાંભળીને એ મહાત્મા મારા તરફ જોઈ રહ્યા અને જાણે વિસ્મયથી મલકી રહ્યા. પછી તે ઉત્કંઠિત ચિત્તથી અમૃતની વૃષ્ટિના જેવું સુંદર અને માન આપવા યોગ્ય આ વચન બોલ્યા.

બીજા મુનિ બોલ્યા: હે સુશીલ! તમારા વિવેકવાળા અંતઃકરણમાં આ દૃશ્યનું જે કાંઈ કારણ સત્ય કે અસત્ય જણાતું હોય, તે શાથી જણાય છે? એ તમે કહો. તમે સંપૂર્ણપણે તમારા આત્માનું સ્મરણ કરો કે તમે કોણ છો? અહીં કયાં આવ્યા છો? હું કોણ છું? આ દૃશ્ય શું છે? સાર શું છે? અને અસાર શું છે? હે ભાઈ! આ સર્વ સ્વપ્નમાત્ર જ છે, તમે તે કેમ સમજતા નથી? કેમ કે હું એક તમારો સ્વપ્નનર છું અને તમે મારા સ્વપ્નપુરુષ જેવા છો. આ જગત નામરૂપથી રહિત, અનાદિ અને નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મરૂપ છે; કેમ કે ચિન્માત્રતત્ત્વરૂપી કાચનો તે એક ચળકાટ જ છે. આ સર્વવ્યાપી ચિન્માત્રતત્ત્વનું આવું જ સ્વાભાવિક રૂપ છે. તે જ્યાં જેવું સમજે છે, ત્યાં તેવું જ થયેલું અનુભવમાં આવે છે. જો સર્વ વસ્તુઓનું સકારણપણું કલ્પનામાં આવે, તો સર્વ કારણ ભાસે છે અને જો અકારણપણા વિષે નિશ્ચય થાય, તો સર્વ અકારણ ભાસે છે. જે પ્રાણીના હૃદયમાં રહેલા ઓજમાં આપણે રહ્યા છીએ, તે આપણા અને આપણને દેખાતી પ્રજાના વિરાટરૂપ થઈ રહેલું છે. વળી તે પ્રાણી પણ આપણા ચિદાત્માની કલ્પના વડે જ વિરાટભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલું છે. બીજી પ્રજાઓનું

---

* આ એકસોઓગણપચાસમા સર્ગમાં સ્વપ્ન વૃત્તાંતમાં પોતાને ઘેર આવેલા એ મુનિના મુખમાંથી અનેકને સમાન દુઃખ આદિ પ્રાપ્તિનાં નિમિત્ત સંભળાયા વિષે વર્ણન આવશે.

વળી બીજું જ પ્રાણી વિરાટરૂપ થશે અને તે દેહમાં દેખાતાં સુખ—દુઃખોના, સંપત્તિ—વિપત્તિના તેમ જ પાપ—પુણ્યના કારણરૂપ પણ (ભોક્તારૂપે) તે જ થાય છે. વિરાટ સર્વના આધારરૂપ છે. એવા વિરાટના ધાતુમાં કાંઈ વિકાર થાય છે, એટલે એ વિરાટના અંગના અવયવરૂપ આ સર્વ મનુષ્યસમૂહને એકસાથે અને એક જ સમયે દુર્ભિક્ષ, વૃષ્ટિનો અભાવ અને પ્રલય તથા યોગ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા શાંત થઈ જાય છે; કેમ કે વિરાટની સત્તા જ આ સૃષ્ટિના સૃષ્ટિભાવમાં હેતુરૂપ છે. હે સુશીલ! જેમ અનેક વૃક્ષો ઉપર અકસ્માત વજ્ર પડે છે, તેમ કેટલાંક દુષ્ટ કર્મોમાં કાકતાલીયની પેઠે જનસમુદાય ઉપર અકસ્માત દુઃખ આદિ આવી પડે છે. જો પોતાના ચિદાત્મા કર્મની કલ્પના કરી લે છે, તો જ તેને કર્મફળ ભોગવવું પડે છે; પણ જો તે કર્મની કલ્પનાથી રહિત હોય છે, તો તેને કર્મફળ ભોગવવું પડતું નથી, જ્યાં જ્યાં જેવા જેવા પ્રકારે થોડા કે વિશાળ રૂપમાં જે જે કલ્પના ઉદય પામે છે, તે તે ત્યાં ત્યાં તેવા તેવા જ પ્રકારે થોડા કે વિશાળરૂપમાં અનુભવાય છે. જો તેમાં કશો હેતુ કલ્પાયો હોય, તો તે સહેતુક ભાસે છે અને જો તેમાં નિર્હેતુકપણું કલ્પાયું હોય તો તે તેવું ભાસે છે. સ્વપ્નમાં દેખાતા નગરમાં તેનું ઉપાદાનકારણ કે સહકારી કારણ આદિ કશું હોતું નથી; માટે તે અનાદિ, મંગલરૂપ, નિર્વિકાર અને ચિન્મય પરબ્રહ્મ જ છે. આ સ્વપ્નભ્રમમાં કોઈક કારણ વિના જ ભાસ્યા કરે છે અને કોઈક કારણપૂર્વક દેખાય છે. આમ સ્વપ્ન સદ્‌રૂપ અને અસદ્‌રૂપ છે, તેથી શૂન્ય અને મિથ્યારૂપ છે. સ્વપ્નના સર્વ અનુભવો કાકતાલીયની પેઠે ભાસ્યા કરે છે. આ જગતનો અનુભવ પણ સ્વપ્નના જેવો જ છે, તેથી સ્વપ્નની પેઠે જ તે પણ બીજું કશું નથી. માત્ર ચિદાકાશ જ તેના આકારે પ્રસરી રહેલું છે. જેના કારણ વિષેની રૂઢતા ચિત્તામાં થઈ ગઈ હોય છે, તે કારણવાળું જ ભાસ્યા કરે છે અને જેનું કારણ કશું પણ ચિત્તામાં રૂઢ થયેલું હોતું નથી, તે કારણરહિત ભાસે છે. સ્વપ્નની અંદર જે કાંઈ કાર્ય—કારણ આદિના ક્રમનો ઉદય થવાનો સ્વભાવ દેખાય છે, તે ચિદાત્માનો એક વિવર્ત જ છે. આવી જ રીતે આ જાગ્રતરૂપ સ્થૂલપ્રપંચનું પણ સમજી લેવું; માટે આ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ સમજે છે. હે મહાબુદ્ધિશાળી મુનિ! કયા પદાર્થો સત્ય કારણવાળા છે, તે તમે સાંભળો. આ જગતમાં પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવોનું કારણ છે? આકાશનું શું કારણ છે? પૃથ્વી આદિના ઘટ્ટપણાનું શું કારણ છે? તેની ઉત્પત્તિનું શું કારણ છે? અવિદ્યાનું શું કારણ છે? સ્વયંભૂ અને બ્રહ્મનું પણ શું કારણ છે? સૃષ્ટિના આદિકાળમાં વાયુ, જળ અને તેજનું શું કારણ છે? એ સર્વના સ્વરૂપનો નિર્ણય ચિદાત્મા સિવાય થઈ શકતો નથી, તેથી તેઓ ચિન્માત્રરૂપ છે. બાકી બીજું તેમનું કશું કારણ નથી. મરી ગયા પછી જીવોને પિંડ લેવામાં અને બીજા દેહોનું ગ્રહણ કરવામાં શું કારણ છે? એવી રીતે વસ્તુતઃ જોતાં પ્રથમથી જ આ સર્વ સૃષ્ટિઓ કારણ વિના જ ભ્રાંતિરૂપે ભાસ્યા કરે છે. એવા જ પ્રકારે તેની પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે અને એવી જ રીતે તેનો સંહાર પણ થતો રહે છે. આકાશમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં કૂંડાળાની પેઠે આ સર્વ ઘણા કાળના અનુભવથી થયેલ ભ્રાંતિ વડે જ દેખાય છે. આમ બ્રહ્મ પોતે જ સૃષ્ટિરૂપે થયા છે અને તેમણે પોતાના રૂપના જ પાછળથી પૃથ્વી આદિ સંજ્ઞાઓ કલ્પેલી છે. પ્રથમ ચિદાકાશની અંદર પવનમાં પ્રકટ થતી ચલતશક્તિની પેઠે કિંવા મનોરાજ્યની પેઠે સૃષ્ટિઓ (સૂક્ષ્મરૂપે) ખડી થઈ જાય છે અને પછી તે પોતાની મેળે જ દેહ તથા તેનાં કર્મ આદિ કારણોની કલ્પના કરી લે છે. પ્રથમ સૃષ્ટિની કલ્પનાના સમયમાં હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પથી જે જે પદાર્થ જેવા જેવા પ્રકારે કલ્પાય છે, તેવા તેવા નિયમને તે તે ધારણ કરી લે છે; કેમ કે પોતાના સંકલ્પિત પદાર્થોમાં તેમ થતું પ્રત્યક્ષ

અનુભવમાં આવે છે. આમ ચિદાત્માનો એવો સહજ સ્વભાવ જ છે એમ જણાય છે. પ્રથમ હિરણ્યગર્ભના ચૈતન્યે સૃષ્ટિને અનુકૂળ પડે તેમ જે પદાર્થનું જેવું રૂપ પ્રતીત થવાનો સંકલ્પ કર્યો, તેવું જ અદ્યાપિ પર્યંત તે થઈ રહેલું છે. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં તે મારા પોતાના આત્મારૂપ જ છે. પ્રથમ બંધાઈ ગયેલી નિયમની કલ્પના ચિદાત્માના બીજા ઉત્કૃષ્ટ યત્ન વડે અન્યથા થઈ શકે છે, પણ તેમાં વારંવાર મોટા ઉત્કૃષ્ટ યત્નની જરૂર છે. જીવાત્મા જ્યાં કારણની કલ્પના કરી લે છે, ત્યાં તેને કારણની સ્થિરતા અનુભવમાં આવે છે. જ્યાં તે કારણની કલ્પના નથી કરતો, ત્યાં તેને કારણની પ્રતીતિ પણ થતી નથી. ચિદાકાશની અંદર વંટોળિયા વાયુના ઝપાટાની પેઠે પ્રથમથી જ આ દૃશ્ય વિસ્તરી રહેલું ભાસે છે અને તે અસત્ય છતાં પ્રથમથી (સૃષ્ટિના આરંભકાળથી) જેવું જણાય છે, તેવું જ આજ પર્યંત થઈ રહેલું છે. કેટલાક જીવો ભેગા થઈ પોતે (સાથે જ) શુભઅશુભ કર્મો કરે છે અને પછી તેનાં તેવાં જ ફળને પણ ભેગાં થઈ સાથે જ ભોગવે છે. વળી કેટલાક હજારો જીવો પર્વતોની શિલા ઉપર ઊડતા વજ્રપાતની પેઠે કોઈ પણ પ્રકારના કારણ વિના જ દુઃખ ભોગવે છે. ૧—૪૨

संभूय केचन शुभाशुभमात्मकर्म कुर्वन्ति तस्य सदृशं फलमाप्नुवन्ति । संप्राप्नुवन्ति च शिलाशनिवच्च केचिद् दुःखं त्वकारणकमेव सहस्रसंख्याः ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કારણવિચાર' નામનો સર્ગ ૧૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૦ મો*

મુનિને પોતાના પૂર્વદેહમાં જવાની અશક્તિ વિષે

मुनिरुवाच

एवंप्रकारया युक्त्या तेनायं मुनिना तदा ।
तथाहं बोधितो येन गतो विदितवेद्यताम् ॥ १ ॥

મુનિ બોલ્યા: આવી યુક્તિ વડે મને તે મુનિએ બોધ આપ્યો, એટલે હું વિદિતવેદ્ય થઈ ગયો. પછી તેમણે વિદાય માગી પણ મેં તેમને લાંબી પ્રાર્થનાઓ કરીને જવા દીધા નહિ. આથી તે મહાત્માએ મર્યા જેવા બની મારે ત્યાં નિવાસ કર્યો. જે મુનિએ મને ચંદ્રમાના ઉદય જેવું શુભ વચન કહ્યું હતું, તે મુનિવર્ય આ તમારી પાસે જ રહેલા છે. પોતાના થોડા જ ઉપદેશ વડે મારા મોહને નિવૃત્ત કરનાર તથા દૃશ્યના પૂર્વાપર પ્રસંગને જાણનાર અને કેમ જાણે મારું યજ્ઞ આદિ સુકૃત જ શરીરધારી થઈ આવી ઊભું હોય તેવા દેખાતા આ મહાત્માએ જ મને ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે કહ્યું હતું.

અગ્નિદેવ બોલ્યા: એ મુનિનું એવું વચન સાંભળીને અહો, સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને તેનો ઉપદેશ કરનાર મુનિ શું મારી પ્રત્યક્ષ ઊભા છે? આમ વિસ્મય પામીને તે વ્યાધ જાણે ખિન્ન થઈ ગયેલો હોય તેવો બની ગયો.

વ્યાધ બોલ્યો: અહો મહારાજ! તમે સંસારના તાપને નિવૃત્ત કરનાર છો. તમે આજે મને આ જે કહ્યું છે, તે તો બહુ આશ્ચર્યકારક છે. મને મારા મનમાં અસંભાવનાને લીધે બંધબેસતું થતું નથી. હે મહારાજ! આપે સ્વપ્નની અંદર જે મુનિને પોતાને ઉપદેશ આપનાર કહ્યા છે, તેમને પાછા તમે આ જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષ રૂપે કહો છો અને તેમ તે અનુભવમાં પણ આવે છે. આ મને મોટું આશ્ચર્ય ભાસે છે.

*આ એકસોપચાસમા સર્ગમાં તે મુનિના વાક્ય વડે પોતાને આત્મજ્ઞાન થયા વિષે, તેની સાથે પોતાની સ્થિતિ થયા વિષે અને પૂર્વદેહમાં જવાની અશક્તિને લીધે દાહ આદિ થયા વિષે વર્ણન આવશે.

હે મુનીશ્વર! જેમ બાળકની બુદ્ધિમાં જાગ્રત અવસ્થામાં વેતાલ પોતાની પાસે સ્થિર રહેલો જણાય છે, તેમ આ સ્વપ્નપુરુષરૂપ મહામુનિ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ કેમ સ્થિર થઈ રહેલો છે? આ આશ્ચર્યકારક આખ્યાન આપ મને સંપૂર્ણ રીતે કહો. આ સ્વપ્નના પુરુષનું જાગ્રતમાં દર્શન કેવું? આ કોનું દર્શન થાય છે? અને આ શું છે? જાગ્રત છે કે પછી સ્વપ્ન છે? મને તો ખરેખર આ સઘળું અત્યંત વિસ્મય પમાડનાર છે!

મુનિ બોલ્યા : હે મહાભાગ ! ત્યાર પછી મારું જે કાંઈ આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત બન્યું, તે હું સંક્ષેપથી કહું છું, તમે તે સાંભળો. તમે એકાએક અતિ ઉતાવળ ન કરો. આ તમારી પાસે બેઠેલા મુનિએ મને બોધ થવા માટે કેટલુંએક વર્ણન કર્યું અને આ મહાત્માની તે બોધકારી વાણી વડે હું આત્મસ્વરૂપને ઓળખનાર (વિવેકી) થઈ ગયો. આ મહાત્માના વચનથી મારા ચિત્તની બરાબર શુદ્ધિ થઈ. એટલે જેમ હેમંત-ઋતુની નિવૃત્તિ થતાં આકાશ સ્વચ્છ થઈ જાય છે, તેમ મેં મારા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખ્યું અરે! અહો ! તે સમયે હું તે મુનિ હતો, એવું ચિત્તમાં સ્ફુરી આવતાં જ મને જબરું આશ્ચર્ય થયું અને તેથી હું જાણે હૃદયમાં આર્દ્ર થઈ ગયો. શ્રમથી પીડાયેલો કોઈ અજ્ઞાની પથિક જળની ઈચ્છા રાખી વ્યર્થ દેખાતા ઝાંઝવાના જળ તરફ દોડે છે અને તેથી છેતરાય છે, તે જ પ્રમાણે હું ભોગોમાં રાખેલી આસ્થા વડે છેતરાયો છું અને આ દશાને પ્રાપ્ત થયો છું. અહો ! ખેદની વાત છે કે, હું વિવેકી છું, છતાં જેમ કોઈ બાળક કેવળ ભ્રાંતિરૂપ અને મિથ્યા વેતાલથી છેતરાય છે, તેમ હું કેવળ ભ્રાંતિરૂપ અને મિથ્યા આ દૃશ્યના ચમત્કારથી છેતરાયો છું. અહો! આશ્ચર્ય છે કે સર્વ અર્થોથી રહિત આ મિથ્યા જ્ઞાનથી હું આ કેવી સ્થિતિમાં આવી પડયો છું! અથવા તો જે કાંઈ આ 'હું' એવું સ્ફુરે છે, તે પણ ભ્રાંતિમાત્ર છે અને મિથ્યા છે. છતાં અસત્ય-પ્રપંચનું જે અનુકરણ કરવામાં આવે છે, તે ખરેખર સેંકડો આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કરનારું છે. હું પણ નથી, આ દશા પણ નથી, આ દૃશ્ય પણ નથી; કિંતુ ભ્રમમાત્ર છે. આ સર્વ મિથ્યા છતાં જાણે સત્ય હોય તેવું ભાસે છે, એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. હવે મારે અહીં શું કરવું? બંધને ભેદનારો એક અંકુર મારામાં રહેલો છે; પરંતુ છેવટે તે પણ તોડી નાખવા યોગ્ય છે એમ સમજીને તેનો પણ ત્યાગ કરી દઉં છું. આ વ્યર્થરૂપે દેખાતી અવિદ્યા ભલે હો. એ ભ્રાંતિરૂપ અવિદ્યાનું આપણને શું પ્રયોજન છે? માટે તે મિથ્યા ભ્રાંતિનો હું હમણાં જ ત્યાગ કરી દઉં છું. આ મને ઉપદેશ આપનાર મુનિ પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે અને તે પણ મારી પેઠે જ બ્રહ્મરૂપ છે. દિવસે વાદળામાં દેખાતા પુરુષના આકારની પેઠે તે બ્રહ્મમાં એક આભાસરૂપે ભાસે છે. હવે મને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપનાર મહામુનિને હું આ વિષય કરું એવો વિચાર કરી મેં તે મુનિને કહ્યું : 'હે મુનિશ્રેષ્ઠ! હું મારા પોતાના આશ્રમમાં રહેલા પ્રથમના મુનિશરીરને જોવા જાઉં છું તેમ જ જે પ્રાણીના શરીરમાં આ બધું દેખાય છે, તેને પણ જોવા માટે બહાર જોઉં છું.' આવાં મારાં વચન સાંભળી તે મહાત્મા મુનિવરે હસતાં હસતાં મને કહ્યું કે 'તમારા એ બંને દેહ ક્યાં છે? એ તો ભસ્મ થઈ જઈ બહુ દૂર જતા રહ્યાં છે. અથવા તો હે ભૂતકાળને જાણનાર મહાશય! તમે પોતે જ ત્યાં જાઓ અને ત્યાં જઈ વૃત્તાંતનું અવલોકન કરો. જો તમે જોશો, તો એ વિષેનો નિર્ણય થતાં સર્વ પોતાની મેળે જ તમારા જાણવામાં આવી જશે.' એ પ્રમાણે તે મુનિએ કહ્યું. પછી હું પૂર્વના દેહનો વિચાર કરી ત્યાં જવાને ને ઈચ્છી રહ્યો. મેં મારા તે સ્થૂલદેહ સંબંધી અનુસંધાનને અને સ્વપ્ન સંબંધી પ્રાતિભા-સિક સત્તા વડે ઉત્પન્ન થયેલ હું પાર્થિવ શરીરરૂપ જ છું, એવા પ્રકારના પોતાના કાલ્પનિક રૂપને છોડી દીધું. હવે મેં મારા પ્રાણઉપાધિવાળા ચિદાત્માને (જીવને) તેના પ્રાણ દ્વારા વાત-વ્યૂહમાં જોડી દીધો. 'હે મુનિ! હું જ્યાં સુધી

મારા પૂર્વ દેહને જોઈ અહીં આવું ત્યાં સુધી આપે અહીં જ રહેવું.' એમ એ મુનિને કહી મેં પવનની અંદર પ્રવેશ કર્યો. પછી તેમાં પ્રવેશ કરી હું પવનરૂપી રથ પર આરૂઢ થયો. જેમ પુષ્પની સુગંધ અનંત આકાશમાં ઘણા કાળ સુધી ભમ્યા કરે છે, તેમ હું પણ ત્વરાથી આકાશની અંદર ભમવા લાગ્યો. પછી હું ઘણા લાંબા સમય સુધી તેમાં ભમ્યો, પણ મને તેના ગળાનું છિદ્ર મળ્યું નહિ. આમ તે વાતવ્યૂહમાં ગૂંચવાઈ રહેવાથી મને ખેદ થવા લાગ્યો. વળી પાછો હું મારા આત્માના બંધનસ્તંભરૂપ એવા આ જગતમાં આવ્યો અને અહીં આ સર્વોત્તમ મુનિને મારી આગળ જ જોવા લાગ્યો. એ પછી એકાગ્ર થઈ હું ઘરની અંદર મુનિને પૂછવા લાગ્યો કે, 'હે પૂર્વાપર જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ મહારાજ! આ શું આશ્ચર્ય છે તે આપ કહો. આપ ઉત્તમ જ્ઞાનચક્ષુથી સર્વ યથાર્થ રીતે જાણો છો: મેં જેના દેહની અંદર પ્રવેશ કર્યો, તે પ્રાણીનો દેહ અને મારો પોતાનો દેહ બંને ક્યાં જતા રહ્યા? અને તે મને પાછા કેમ મળ્યા નહિ? મેં ઠેઠ સ્થાવર પર્યંત પોતાના વિશાળ સંસારમંડળમાં ઘણા કાળ સુધી ભ્રમણ કર્યું; પરંતુ તે પ્રાણીના ગળાનું છિદ્ર મને કેમ મળ્યું નહિ.' આ પ્રમાણે મુનિની પાસે જઈ મેં પૂછ્યું, એટલે તે મહાશય મુનિએ મને કહ્યું કે, 'હે કમળના* જેવાં સુંદર નેત્રવાળા! તમે પોતાની મેળે જ (મારા બતાવેલા ઉપાય વિના) શી રીતે પૂર્વ દેહના વૃત્તાંતને જાણી શકો? જો એ વિષય તમે યોગ વડે એકાગ્ર થયેલી બુદ્ધિ વડે જોશો, તો હાથમાં રહેલા કમળની પેઠે નિઃશેષ રીતે તેને જાણી શકશો. કદાચિત્ તમારે (તે જોવાની ઈચ્છા ન હોય અને) મારા વચન વડે સાંભળવાની જ ઈચ્છા હોય, તો હું બનેલા વૃત્તાંતને અનુસરી અખંડિત રીતે કહીશ તે તમે સાંભળો. વસ્તુતઃ જોતાં તમે આ જે વ્યષ્ટિજીવરૂપે અનુભવમાં આવો છો, તે તેવા રૂપે નથી જ. તમે તો સર્વ પ્રાણીઓના પુણ્યરૂપી કમળોનો વિકાસ કરવામાં સૂર્યરૂપ, કમળોના સમૂહની પેઠે સર્વ કલ્યાણોના સમૂહરૂપે અને ભગવાનના જ્ઞાનરૂપી નાભિકમળની અંદર બેઠેલા હિરણ્યગર્ભરૂપ છો. એવા તમે પોતે તપરૂપી મનોરાજ્યમાં સ્થિર થઈ રહેવાથી એક આશ્રમની અંદર તપસ્વીરૂપ થઈ રહ્યા અને ત્યાં પુષ્ટ થઈ રહેલા વ્યષ્ટિભાવના અનુભવ વડે પરશરીરની અંદર સ્વપ્ન વગેરેનું કૌતુક જોવાની ઈચ્છાથી કોઈ એક પ્રાણીના હૃદયમાં તમે પ્રવેશ કર્યો. તમે જે પ્રાણીના હૃદયની અંદર પેઠા, તેમાં જ આ વિસ્તારવાળા અને આકાશ તથા પૃથ્વીરૂપી વિશાળ ઉદરને ધારણ કરી રહેલા ત્રણે ય લોકો તમારા જોવામાં આવ્યા. આમ તમે જ્યારે ઘણા લાંબા સમય સુધી તે સ્વપ્ન જોવામાં વ્યગ્ર થઈ ગયા, ત્યારે તમારો પોતાનો પૂર્વદેહ, જેની અંદર તમે સ્વપ્ન જોવાની ઈચ્છાથી પ્રવેશ કર્યો હતો, એવો મોટા વનની અંદર સૂતેલો જણાતો તે પ્રાણીનો દેહ અને તમારો આશ્રમ એ સર્વ પ્રચંડ દાવાનળ લાગવાથી ખાખ થઈ ગયા. એ દાવાનળ ધુમાડાઓ વડે ધૂસરાં બની ગયેલાં વાદળાંરૂપી વસ્ત્રોવાળા આકાશના આડંબરને ઉત્પન્ન કરતો હતો અને ઊડયા કરતાં તથા બળાત્કારથી ઉત્પન્ન થતાં ઊંબાડિયાંનાં ચક્રો વડે તે સૂર્યમંડળનો તથા ચંદ્રમંડળનો ભાવ બતાવતો હતો. તે જ્વાળા વડે દેદીપ્યમાન આકાશની અંદર ભસ્મ વડે ભરપૂર હતો અને દિશાઓને ઢાંકી દઈ રક્ષા કરી રહેલા ધુમાડાનાં વાદળાં(ગોટાઓ)રૂપી કાળા કામળાઓ વડે આકાશને ઢાંકી રહ્યો હતો. ગુફાઓરૂપી ઘરમાંથી નીકળેલી સિંહોની ગર્જનાથી તે તિરસ્કાર પામ્યો હતો અને પ્રસિદ્ધપણે સંભળાતા તે ચડચડાટના અવાજથી દિશાઓની અંદર રહેલાં સર્વ મનુષ્યોને તે બહેરાં બનાવી રહ્યો હતો. તે ચોતરફ ફેલાઈ ગયો હતો, તેથી

*આ સંબોધન વાપરવાનો નિગૂઢ આશય એવો છે કે, નેત્રના સૌંદર્યમાત્રથી જ કાંઈ આ વિષય જાણવામાં આવતો કે દેખાતો નથી, પણ તેનાં સાધન જુદાં છે, એવી સૂચના કરી છે; એવું ટીકાકાર જણાવે છે.

તાલ અને તમાલનાં વૃક્ષો જાણે અગ્નિનાં વૃક્ષો જેવાં જણાતાં હતાં. એ વૃક્ષસમૂહો તૂટી પડતા હતા તેથી ઉત્પાતના વહ્નિના અથવા ઉત્પાતના મેઘના કડાકા થતા હતા. આથી તે અગ્નિ કોલાહલથી ઘટ થઈ રહ્યો હતો. દૂર દેશમાં રહેલાં મનુષ્યોને તે જોવામાત્રથી સ્થિર વીજળીની ભ્રાંતિ ઉપજાવતો હતો અને તે આકાશમાં રસરૂપ સુવર્ણના રસ વડે લીંપાયેલ ભીંતના ભાવને પેદા કરતો હતો. અગ્નિના મનોહર તણખાઓ વડે તે આકાશની અંદર તારાઓના સમૂહને બમણો દીપાવતો હતો અને આકાશના વક્ષઃસ્થળમાં રહેલી જ્વાળારૂપી બાળવનિતાનાં નેત્રને તણખારૂપી આનંદદાયી કટાક્ષથી આનંદ ઉત્પન્ન કરતો હતો. વળી જ્વાળાઓના ધમધમાટવાળા શબ્દોથી તે આકાશની અંદરના ભાગને ગજાવી મૂકતો હતો અને ગુફાઓરૂપી ઘરમાંથી બહાર નીકળેલા, ભ્રમિત થઈ ગયેલા તથા નિદ્રારહિત થઈ રહેલા જંગલી લોકોની વિષમદશાને ઉત્પન્ન કરતો હતો તથા અર્ધદગ્ધ ને ભાગતા સિંહ, મૃગ, પારધીઓ તેમ જ પક્ષીઓ વડે તે યુક્ત હતો. વળી તે ઊના ઊકળ્યા કરતા તળાવોના અને નદીઓના પ્રવાહોની અંદર ઉગ્ર એવા વ્યાધ, વ્યાઘ્ર આદિ જીવોને તથા જળચરોને પચાવી દેતો હતો. પ્રદીપ્ત જ્વાળાઓમાં બળતી બાળચમરીઓથી તે સુંદર અને ચપળ દેખાતો હતો અને તે બળતાં વનનાં પ્રાણીઓના મેદના ગંધ વડે વીંટાયેલાં વાદળાંવાળો હતો. પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા અને સર્પની પેઠે ચારે બાજુ પ્રસરી રહેલા એ પ્રચંડ દાવાનળ વડે તમે અને તમારો આશ્રય એ સઘળું ભસ્મ થઈ ગયું.

વ્યાધ બોલ્યો: હે મહારાજ! શું ત્યાં અગ્નિ લાગવાનો કશો હેતુ બન્યો હતો? વળી તે વન તથા તેમાં રહેલા બ્રહ્મચારી આદિના દેહો, એ સર્વે એકસાથે જ કેમ ભસ્મ થઈ ગયા?

મુનિ બોલ્યા: સંકલ્પ આદિનો ક્ષય અને ઉદય થવામાં જેમ સંકલ્પ કરનાર પુરુષના મનનું સ્ફુરણ જ એક હેતુરૂપ છે, તેમ આ ત્રણે લોકોનો સંકલ્પ (કલ્પના) કરનારું વિધાતાના મનનું સ્ફુરણ જ તરતમાં ત્રિલોકીરૂપ થઈ જાય છે, તેથી ત્રણે લોકના ક્ષયમાં અને ઉદયમાં એ વિધાતાના મનનું નિશ્ચયાત્મક સ્ફુરણ જ હેતુરૂપ છે. જેમ હૃદયની અંદર ક્ષોભ અને અક્ષોભ થવામાં તે સમયનો સંકલ્પ જ હેતુરૂપ છે, તેમ આ ત્રણે લોકોનો ક્ષોભ અને અક્ષોભ થવામાં હિરણ્યગર્ભનો સંકલ્પ જ હેતુરૂપ છે. આ વનના નાશમાં પણ તેને જ હેતુરૂપ કહી શકાય છે. જગત એ વિધાતાનું એક સંકલ્પનગર છે. તેથી વિધાતાનો તે પ્રકારનો સંકલ્પ જ પ્રજાનો ઉદય, ક્ષય, ક્ષોભ, વૃષ્ટિ અને દુષ્કાળ આદિ થવામાં કારણરૂપ છે. હિરણ્યગર્ભ આ જગતના મનઃસમષ્ટિના આદિ હેતુરૂપ છે અને તે પણ અન્યત્ર ચિદાકાશમાં જ કલ્પિત છે. આમ માયા વડે યુક્ત એવા ચિદાકાશની (શબલબ્રહ્મની—ઈશ્વરની) કલ્પના અનંત અને અવ્યવસ્થિત છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો ચિદાકાશની અંદર તેની પોતાની શોભા જ આ સર્વના આકારે દેખાય છે, એવું વિવેકી વિદ્વાનોનું સમજવું છે. બાકી મૂર્ખોને જેવું ભાન થતું હોય તેવું ભલે થાઓ, પરંતુ તે સત્ય નથી. ૧—૫૭

चिति नभसि चिन्नभःश्रीः कचतीति निरामया विदुषाम्, मूर्खाणां तु यथैषा यादृग्वा तन्मयीह न सत् ॥ ५७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'પરમોપદેશ' નામનો
સર્ગ ૧૫૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૨ મો*

સ્વપ્નપદાર્થની સત્યતા વિષેની શંકાનું નિવારણ

મુનિરુવાચ

इत्युक्त्वा स मुनिस्तत्र तूष्णीं स्वशयने निशि ।
आसीद्विस्मयतश्चाहमथाऽऽसं प्रोह्यमानवत् ॥१॥

મુનિ બોલ્યા: મને ઉપર પ્રમાણે કહી, તે મુનિ રાત્રિ સમયે પોતાના શયનની અંદર મૌન ધારણ કરી રહ્યા અને હું તો પછી જાણે પવનના સમૂહમાં વહ્યો જતો હોઉં તેમ વિસ્મય વડે વ્યાપ્ત બની ગયો. પછી મેં તેને ઘણી વાર કહ્યું કે હે મુનિશ્રેષ્ઠ! હે મહાસમર્થ! ખરેખર આ સર્વ સ્વપ્ન સદ્‌રૂપ છે (યથાર્થ છે) એમ મને જણાય છે.

બીજા મુનિ બોલ્યા: જો બીજું (જાગ્રત આદિ કાંઈ) સત્ય સંભવતું હોય, તો હજી 'આ સ્વપ્ન આદિ શું સત્ય છે?' એવો વિસ્મય ઘટે; પરંતુ જ્યાં જાગ્રત સંબંધી દૃશ્યની પણ અલ્પ સત્તા છે એટલે કે તે પણ મિથ્યાભૂત છે, ત્યાં પછી સ્વપ્ન આદિની સત્યતાના યથાર્થપણા વિષે તે શી વાત કરવી? સ્વપ્નની પેઠે જ આ સૃષ્ટિ પ્રથમ ભાસે છે અને તે વસ્તુત: પૃથ્વી આદિથી રહિત છતાં (સ્વપ્નની પેઠે જ) પૃથ્વી આદિ વડે યુક્ત દેખાય છે. હે કમળપત્રના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા વ્યાધના મહાગુરુ મુનિ! આજના આપણા સ્વપ્નના કરતાં પણ જાગ્રતરૂપે પ્રસિદ્ધ આ સૃષ્ટિરૂપી સ્વપ્ન વધારે શુદ્ધ ચિદ્‌રૂપ છે. આ વિશે હું યુક્તિ કહું, તે તમે સાંભળો. આજે જાગ્રત અવસ્થામાં દીઠેલા પદ—પદાર્થના સંસ્કારો બુદ્ધિમાં ચોંટી જાય છે. તેથી રાત્રિએ સૂઈ જતાં સ્વપ્નમાં જે કાંઈ તમને શબ્દ અને અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં સંસ્કાર આદિ સામગ્રી છે. આથી તેને કદાચ સત્ય પણ કહી શકાય; પરંતુ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તે સમયે કે તે પહેલાં બીજું કશું ન હોવાથી તથા પૂર્વસૃષ્ટિના સંસ્કારો વચમાં પ્રલયકાળનો મોટો અંતરાય આવી જતાં નાશ પામ્યા હોવાથી, આ સૃષ્ટિરૂપી સ્વપ્ન તો ચિદાકાશની અંદર પ્રથમ જ દૃશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. હે મુનિ! એવી રીતે આ વિસ્તારવાળું સ્વપ્નજગત સાવ મિથ્યા છે, તોપણ ચિદાત્મામાં રહેલી સત્તા વડે તે તેને સત્ય જેવું અનુભવે છે. તેમાં તમને શો સંદેહ રહે છે? ઉપર પ્રમાણે બોલતા તે બીજા મુનિના વાક્યનો આક્ષેપ કરી (વચમાં બીજી વાત નાખી) મેં તેમને પૂછ્યું કે, 'આપ મને વ્યાધનો ગુરુ ઠરાવો છો તે શી રીતે?' એ કહો.' બીજા મુનિ બોલ્યા: આ એક બીજું આખ્યાન તમે સાંભળો. હે મહાબુદ્ધિશાળી મુનિ! હું તમને સંક્ષેપથી કહું છું; કેમ કે વિસ્તાર કરવા બેસું તો તેનો અંત આવે એવું નથી. જ્યાં સુધી તમે વ્યાધના ગુરુ થશો ત્યાં સુધી હું અહીં જ છું. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તમે અતિ દીર્ઘકાળથી તપ કર્યા કરો છો અને અત્યંત ધાર્મિક છો. તમે મારું સત્ય વચન સાંભળીને અહીં તમારે ઘેર જ પ્રીતિ કરી રહેશો. આ હું પણ અહીં જ રહ્યો છું અને તમે મને રજા આપશો નહિ. હું પણ તમારી સેવા વડે તમારી સાથે અહીં જ રહીશ એવો દૈવનો નિશ્ચય છે. પછી હે સુશીલ મુનિ! કેટલાંક વર્ષો વીત્યા બાદ તમારા સર્વ બંધુઓ દુકાળથી નાશ પામશે. ત્યારે વેર–બળ આદિ વડે મત્ત તથા સીમાડાના અંતમાં રહેલા ખંડિયા રાજાઓનું પરસ્પર યુદ્ધ થશે, એટલે પ્રાણીઓ ઓછાં થઈ જશે અને આ આખું ગામ પોતાનું ઘર છોડી ભાગી જશે. પછી દુ:ખને નહિ જાણનાર, પરસ્પર આશ્વાસન કરી રહેલા, વિદિતવેદ્ય હોવાથી શાંત, સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિવાળા અને સર્વ વિષયોમાં નિ:સ્પૃહ આપણે બંને સૂર્ય–ચંદ્રની પેઠે કોઈ એક શૂન્ય વૃક્ષખંડોના સમૂહમાં સમાન આચરણ ધારણ કરી અહીં સાથે જ રહીશું. પછી આ અરણ્યની અંદર કાળે કરીને એક ઉત્તમ વન થઈ રહેશે. તે શાલ, તાલ તથા બીજા લતાઓના સમૂહ વડે આખા

*આ એકસોબાવનમા સર્ગમાં બીજા મુનિ તે મુનિની સ્વપ્નના પદાર્થોની સત્યતા વિષેની આશંકાને નિવૃત્ત કરી, તેના વ્યાધના ગુરુપણા વિષે વર્ણન કરશે.

ભૂલોકને ઢાંકી દેતું હશે, તાલ તથા તમાલ વૃક્ષોનાં પત્રોના તાંડવ નૃત્યથી દિશાઓને શોભાવતું હશે, વિકસિત થયેલા કમળોની કુંજોથી વંદ્ય હશે, પ્રફુલ્લ વૃક્ષોવાળું હશે, શબ્દ કરતાં ચકોર પક્ષીઓના સમૂહવાળી સુંદર લતાઓની નિકુંજોથી સુશોભિત હશે, મહાપ્રકાશમાન હશે અને જાણે અંતરિક્ષથી આવેલું તે સાક્ષાત્ નંદનવન હશે. ૧—૧૮

तालीतमालदलतांडवमंडिताशं व्याकोशपद्मवनवंद्यविकासिवृक्षम् । कूजच्चकोरचयचारुलतानिकुंजमुद्भासि नंदनमिवागतमन्तरिक्षात् ॥१८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મુનિરાત્રિસંકથાવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૫૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૩ મો*

મુનિની સર્વમાં એકાત્મબુદ્ધિ

अन्यमुनिरुवाच

आवयोश्चरतोस्तस्मिन् वने चिरतरं तपः । मृगानुसरणश्रांतो मृगव्याध उपेष्यति ॥ १ ॥

બીજા મુનિ બોલ્યા: આપણે બંને તે વનની અંદર ઘણા લાંબા કાળ સુધી તપ કરશું. તેવામાં આપણી પાસે મૃગોની પછવાડે દોડવાથી થાકી ગયેલો એક મૃગહિંસક વ્યાધ આવશે. તમે તેને સ્વભાવથી જ પવિત્ર કથાઓ વડે બોધ કરશો અને પછી તે પણ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ જઈ તે જ વનની અંદર તપ કરશે. તપસ્વીના ધર્મોનો અભ્યાસ થવાથી (શમ—દમ આદિ સાધન સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં) એ વ્યાધ આત્મજ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી વચમાં સ્વપ્નનો જિજ્ઞાસુ બની સ્વપ્નની કથા પૂછશે. સ્વપ્નના પ્રસંગથી તમે તેને અખંડિત આત્મજ્ઞાનનો બોધ કરશો, એટલે તેનામાં યોગ્યતા આવશે. આ પ્રમાણે તમે તે વ્યાધના ગુરુ થશો, તેથી હે પ્રિય મુનિ! મેં તમને વ્યાધગુરુ કહ્યા છે. એવી રીતે જેવો આ સંસારનો ભ્રમ છે, જેવો હું છું, જેવા તમે છો અને જે કાંઈ હવે પછી થવાનું છે, તે સર્વ મેં તમને કહી બતાવ્યું છે. ઉપર પ્રમાણે તે બીજા મુનિએ કહ્યું, એટલે વિસ્મય વડે આકુળ બની ગયેલી બુદ્ધિ વડે મેં તેમની સાથે વિચાર કર્યો અને હું પરમ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. પછી તે રાત્રિ વીત્યા બાદ પ્રાતઃકાળમાં મેં તે મહામુનિની એવા પ્રકારથી સેવા કરી કે તે ત્યાં જ પ્રીતિ બાંધી રહી ગયા. પછી તે વનના ગૃહની અંદર અને ગામડાના ગૃહની અંદર અમે બંને સ્થિર બુદ્ધિ કરી પરસ્પર પ્રીતિ બાંધી રહ્યા. ત્યારથી ઋતુ—સંવત્સર આદિરૂપ સમય આમ જ વ્યતીત થતો રહે છે. હું પર્વતની પેઠે અચળપણે રહીને પ્રાપ્ત થયેલા ઇષ્ટ—અનિષ્ટ ભાવોને સ્વીકારું છું અને ત્યજું છું. હું મરણ પણ ઇચ્છતો નથી, તેમ જીવિત પણ ઇચ્છતો નથી છતાં હું યથાસ્થિતપણે શીતળ સ્થિતિમાં રહ્યો છું. પછી મેં ત્યાં આ દૃશ્યમંડળ વિષે વિચાર કરવા માંડયો કે, 'આ દૃશ્યનું શું કારણ હશે? આ જીવ તેને ચિત્ત વડે કેવી રીતેનું જાણે છે? આ પદાર્થોનો સમુદાય શું છે? તેનું કારણ શું છે? આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ એક ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તેની અંદર સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ તથા દિશાઓ પ્રતીતિમાં આવે છે, પણ વસ્તુતઃ જોતાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહેનાર ચિદાકાશ જ એ સર્વના આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલું છે. ચિદાકાશરૂપ ચાંદની ચારે દિશાઓમાં પોતાના જે કાંઈ પ્રકાશને પ્રસારી દે છે, તે જ આ જગતરૂપે ભાસે છે. એ જગત તે ચિદાકાશની અંદર વિચિત્ર પ્રકારના એક ચિત્ર જેવું દેખાય છે અને વસ્તુતઃ નિરાકાર છે. આ પર્વતો નથી, આ પૃથ્વી નથી, આ આકાશ પણ નથી અને આ હું પણ નથી. માત્ર ચિદાકાશનો એક વિવર્ત જ આ સર્વના આકારે ભાસ્યા કરે છે. જો સર્વ ચિન્માત્રનો જ વિવર્ત છે, તો પછી પદાર્થસમૂહનું શું કારણ છે? અને તેમનું સાકારપણું થવામાં

* આ એકસોત્રેપનમા સર્ગમાં વ્યાધનું આવવું થતાં તે મુનિનું તેના પ્રતિ ગુરુપણું તથા કાળે કરી વિવેકને લીધે જ્ઞાન થતાં સર્વમાં એકાત્મબુદ્ધિ થઈ, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

નથી અને કશો બહારનો કે અંદરનો પણ ભેદ નથી. હે વ્યાધ! એવી રીતે હું યથાસ્થિતપણે એક જ સ્થિતિમાં રહું છું. ત્યાં કાકતાલીયની પેઠે આજે તમે મારી પાસે આવી ચડયા છો. આમ જેવી સ્વપ્નાવસ્થા છે, જેવા અમે છીએ, જેવું આ જગત છે. જેવા તમે છો અને જેવું આ દૃશ્ય છે, તે સર્વ મેં તમને કહી બતાવ્યું. જેવા તમે દ્રષ્ટા છો, જેવું આ અંદરનું દૃશ્ય છે, જેવું આ આગળ દેખાતું બહારનું દૃશ્ય છે, જેવા તેમની અંદર થનાર રાગ—દ્વેષ આદિ ભાવો છે, જેવું બ્રહ્મ છે અને જેવા આ આપણી પાસે રહેલ મનુષ્યોના સમૂહ છે, તે સર્વ મેં તમને કહી સંભળાવેલું છે. હે વ્યાધ! આ બધું મિથ્યા છે એમ સમજી તમે શાંત થઈને રહો; કેમ કે આ સર્વ સત્તા શાંત ચિદાકાશરૂપ છે. આ આત્મસત્તા શાંતિ પામે છે, એટલે પોતાની પેઠે જ તેમાં નિર્વાણદશાનો અનુભવ થાય છે, અથવા તો કશું તેમાં ભાસતું જ નથી.

વ્યાધ બોલ્યો : જો એમ જ હોય, તો હું અને તમે અથવા દેવાદિક સર્વ પરસ્પર એક-બીજાના સ્વપ્નપુરુષરૂપે છીએ અને પ્રાતિભાસિક-રૂપ તથા સત્ય તથા પારમાર્થિકરૂપ અસત્ય છે.

મુનિ બોલ્યા : એમ જ છે. આ પરસ્પર એકબીજાના સ્વપ્નની પેઠે જ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલા છે અને અન્યોન્ય આત્માની અંદર સદ્ રૂપ તથા અસદ્‌રૂપ અનુભવમાં આવે છે. જે જીવ દૃશ્યને જેવા પ્રકારનું સમજે છે, તેને તે તેવા જ પ્રકારનું અનુભવમાં આવે છે. ઘડો એક જ છે, પણ જો તેને તેના કપાલ, અવયવો તથા પરમાણુ આદિરૂપે જોઈએ, તો તે અનેક પ્રકારનો જણાય છે અને તેમાં એકપણું પ્રતીતિ-માં આવવાથી તે એક પણ છે; તે જ પ્રમાણે એક જ પરબ્રહ્મ વસ્તુ(વિવર્તભાવથી) નાના પ્રકારે થઈ રહેલ છે અને એકરૂપ પણ છે. તેમાં જેઓ ભેદદર્શી છે, તેમને એકતા વિષે અસત્ય-પણું લાગે છે અને જેઓ એકતાને માનનાર છે, તેમને અનેકપણું અસત્ય જણાય છે. બંનેને તટસ્થરૂપે જોનારાને બંને ભાવની પ્રતીતિ થાય છે; પરંતુ તત્ત્વવેત્તાઓની સૃષ્ટિમાં તો જાગ્રદ-વસ્થામાં સ્ફુરી આવતા સ્વપ્નનગરના છે જેવું કેવળ ચિદ્‌રૂપ જ અનુભવમાં આવે છે. તે પ્રથમ કોઈ દિવસ ન દીઠેલા દૂર દેખાતા નગરના જેવું આભાસરૂપ છે. આમ આ સર્વ મેં તમને યથાર્થ કહી બતાવ્યું છે. મેં તમને હમેશાં બોધ આપ્યો છે. તમે પોતે ડાહ્યા છો, વિવકી છો અને સર્વ જાણો છો; માટે તમે હવે જેમ તમારી ઈચ્છા હોય તેમ સુખેથી કરો. હું તમને આ પ્રમાણે બોધ આપ્યા કરું છું. પરંતુ હે વ્યાધ! તમે માની લીધેલી જગતના સત્યપણાની ભ્રાંતિમાં જ તમારી બુદ્ધિ વિશ્રાંત થઈ રહી છે. જોકે તે ક્ષણવાર પ્રબોધનો ઉદય થતાં તેમાં વિશ્રાંત થાય છે, પરંતુ હજી દૃઢ રીતે તે પરમ પદમાં વિશ્રાંત થતી નથી. જળ ધારણ કરવારૂપી કાર્યના સંબંધમાં જેમ લાકડું કમંડલુ આદિ આકારરૂપે પરિણામ ન પામે તો તેમાં જળ રહી શકતું નથી, તેમ આ બોધ પણ અભ્યાસ વડે પરમ ઉત્કૃષ્ટ પ્રખર પરિણામને ન પામે, તો તે ચિત્તની અંદર પ્રવેશ કરતો નથી. ગુરુ અને સત્ શાસ્ત્રોના એકસેવનને લીધે ને અભ્યાસ વડે ચિત્ત બોધની અંદર વિશ્રાંત થાય છે તથા તેની દ્વૈત—અદ્વૈત સંબંધી સર્વ દૃષ્ટિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, એટલે ચિત્તની નિર્વાણ દશા થાય છે, એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે. માન અને મોહથી રહિત સંગદોષને જીતેલા નિરંતર અધ્યાત્મ-વિષયમાં સ્થિર રહેલા, કામનારહિત, સુખ—દુઃખ-નો સમ્યક્ અનુભવ કરાવનાર દ્વંદ્વોથી મુક્ત અને મૂઢતાથી રહિત તત્ત્વવેત્તાઓ તે અવિનાશી પરમ પદને પામે છે. ૧—૧૮

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'યથાભૂતાર્થવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૫૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૫ મો*

વ્યાધની તપશ્ચર્યા વગેરે

अग्निरुवाच

**इत्याकर्ण्याथ स व्याधस्तदा तस्मिन् वनान्तरे ।
आसीच्चित्रकृताकार इव विस्मयमंथरः ॥ १ ॥**

અગ્નિદેવ બોલ્યા : એ પ્રમાણે તે મુનિનાં વચન સાંભળી એ વ્યાધ તે વનની અંદર ચિત્રમાં આલેખેલી પ્રતિમાની પેઠે વિસ્મયથી જડ જેવો બની ગયો. તેનું ચિત્ત પોતાના અભ્યાસ વિના પરમ પદમાં વિશ્રાંત થયું નહિ. જાણે તે સમુદ્રમાં તણાતો જતો હોય, અથવા જાણે તે ચાકડા ઉપર ચડેલો હોય, અથવા જાણે કોઈ સિદ્ધ પુરુષના પોતાના તપોબળથી તેને વંટોળિયા વાયુ વડે ખેંચી જતો હોય, અથવા તો કોઈ ઝૂડે તેને પકડયો હોય, તેમ તે પરાક્રમથી રહિત બની જઈ વિભ્રાંત થઈ ગયો. 'આ જે કહે છે તે જ નિર્વાણપદ છે અથવા કાંઈ બીજું નિર્વાણપદ હશે' એવા સંશયને લીધે એ વ્યાધ યૌવનવાળા મૂર્ખ માણસની પેઠે શાંતિ પામ્યો નહિ. આ જગત અવિદ્યારૂપ જ છે, એવું ચિત્તમાં બરાબર રીતે સ્થિર ન થવાથી તેણે વિચાર્યું કે, આ દૃશ્ય અવિદ્યા નામની બ્રહ્મની શકિતથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે સત્ય છે. પછી તેણે પોતાના ચિત્તમાં નિર્ણય કર્યો કે, આ દૃશ્યનો અવધિ કેટલે સુધી દૂર હશે એ વાત હું તપ વડે કોઈ અપૂર્વ શરીર મેળવીને પૃથ્વીથી ઉપરના ભાગમાં દૂર રહી શકે એવા વિશાળ પ્રમાણવાળા દેહ વડે જોઈ જાઈશ. ભાવ અને અભાવ એ બંને રૂપે પ્રતીતિમાં આવતા આ દૃશ્યના અંતે સુખથી રહી શકીશ. માટે જ્યાં આકાશ પણ ન હોય તેવા રહસ્યસ્થળમાં હું જાઉં. આવો પોતાના હૃદયમાં નિર્ણય કરી તે પોતે મૂર્ખ—અવિવેકી જ રહ્યો. એ વ્યાધને તે મુનિએ આપેલો ઉપદેશ અભ્યાસના અભાવે ભસ્મમાં કરેલા હોમના જેવો નિષ્ફળ નીવડયો. પછી તે દિવસથી એ વ્યાધે પણ પોતાના કરેલા નિર્ણય વડે પોતાનો પારધીનો ભાવ છોડી દીધો અને મુનિઓની સાથે તપ કરવાનો આરંભ કર્યો. એ જગતની અંદર મુનિઓની સાથે નિવાસ કરી તપસ્વીના ધર્મો પાળી ઘણાં હજારો વર્ષો સુધી તેણે મોટું તપ કર્યું. તપ કરતાં તેણે પછી કોઈ સમય તે મુનિને પૂછ્યું કે, 'મને ક્યારે આત્મવિશ્રાંતિ મળશે ?' ત્યારે મુનિએ તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

મુનિ બોલ્યા: મેં તમને જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે જીર્ણ કાષ્ઠમાં રહેલા અલ્પ અગ્નિની પેઠે તમારા હૃદયમાં અલ્પરૂપે અથવા નિગૂઢરૂપે રહેલું છે. પરંતુ તે હમણાં જ બાળી શકાય તેવા અને બાળી નાખવાને યોગ્ય તેવા આ દૃશ્યરૂપી અનર્થને દબાવી શકયું નથી. અને અભ્યાસના અભાવને લીધે તમે પરમ મંગળમય જ્ઞાનને વિષે વિશ્રાંત થયા નથી. અભ્યાસ વડે ઘણા લાંબા કાળે તમે જ્ઞાનમાં અત્યંત વિશ્રામ પામશો. હવે પછી હું તમને તમારા ભાવિ વિષે નિર્ણય કહું, તે તમે સાંભળો. તે નિર્ણય તમને કર્ણના આભૂષણ જેવો અને ભૂતકાળમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો છે. તમે જોકે આત્મજ્ઞાન માટે આરંભ કર્યો છે, છતાં તમે આત્માને જ્ઞાનના સ્થિર સારરૂપે ઓળખ્યો નથી, તેથી તમારું ચિત્ત હિંડોળાના જેવું ચપળ છે. તમે મૂર્ખની ગણતરીમાં પણ નથી, તેમ પંડિતની ગણતરીમાં પણ નથી. વિસ્તારવાળું આ અવિદ્યારૂપી જગત કેવડું હશે એવા પોતાના વિકલ્પ વડે તમે તપ કરવાનો આરંભ કર્યો છે. હજી આવું ઘોર વિશાળ તપ તમારે સેંકડો યુગ સુધી (અનેક જન્મો પર્યંત) કરવાનું છે. ત્યાર પછી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થઈને દેવતાઓ સાથે તમારી પાસે આવશે. હે શ્રેષ્ઠ*

*આ એકસોપંચાવનમા સર્ગમાં વ્યાધના મૂઢ તપ વડે ઘણા લાંબા કાળના કલેશને લીધે વિધાતાનું વરદાન મળતાં આકાશગતિ, શરીરનું વધવું તથા મરણ થયા વિષે મુનિ વર્ણન કરશે.

* પોતાની જાતિમાં પ્રસિદ્ધ એવા હિંસા આદિ અનર્થોનો ત્યાગ કરી દેવાથી તથા તપમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી વ્યાધને 'શ્રેષ્ઠ' એવું વિશેષણ આપ્યું છે.

વ્યાધ! વરદાન દેવા તૈયાર થયેલા બ્રહ્મા પાસે તમે પોતાના સુપ્રસિદ્ધ અજ્ઞાનને લીધે તમારો સંશય ટાળવા સારું આવું કાંઈ વરદાન માગશો. હે મહારાજ! આ દેખાતી દૃશ્યરૂપ અવિદ્યાની ભ્રાંતિ જ્યાં સુધી કાયમ છે, ત્યાં સુધી અરીસાની પેઠે નિર્મળરૂપે રહેલ બ્રહ્મની અંદર પ્રતિબિંબરૂપ મેલથી મુક્ત એવો કોઈ પણ ભાગ નથી. પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ આકારે રહેનારા અને અંદર રહેનાર ચિદાકાશરૂપી દર્પણમાં પણ તે જ્યાં હોય ત્યાં આ જગત પ્રતિબિંબિત થયેલું દેખાય છે. માટે અનેક અનર્થો પેદા કરનારું આ દૃશ્ય કેવુંક હશે? અને તેને અંતે અનંત આકાશના જેવું બ્રહ્મ કેટલેક દૂર હશે? તે મારે અવશ્ય જોવું છે. તે અર્થને હું પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા માટે નીચેનું વરદાન માગું છું. હે દેવ! હે ઈશ્વર! આપ તે સાંભળો અને આપ મને નિર્વિઘ્ને તરત આપો. આ મારું શરીર નીરોગ અને સ્વચ્છંદ+ મૃત્યુવાળું થાઓ, તેમ જ તે ગરુડના જેવા વેગ વડે આકાશમાં ગતિ કરનાર થાઓ. પ્રત્યેક ક્ષણે, પ્રત્યેક અવયવની અંદર એ શરીરની યોજન પર્યંત વૃદ્ધિ થતી રહો અને ક્રમે કરીને જગતના બાહ્ય પ્રદેશમાં જતાં તે આકાશના જેવા વિશાળ રૂપને ધારણ કરનાર થાઓ. હે પરમેશ્વર! હું આકાશ સાથેના આ અનંત દૃશ્યનો અંત જોઈ શકું, એ જ મારું મુખ્ય વરદાન છે.' હે સુશીલ વ્યાધ! તમે જ્યારે એ પ્રમાણે વરદાન માગશો, ત્યારે દેવોના દેવ એવા મહાસમર્થ બ્રહ્મા 'ભલે તેમ થાઓ' એવું કહેશે અને તમને વરદાન આપીને અંતર્ધાન થઈ જશે. આમ સ્વર્ગપતિ એવા તે મહાદેવ બ્રહ્મા પધારી જશે, ત્યાર પછી તપ વડે દૂબળો પડી ગયેલો તમારો દેહ ચંદ્રમાના જેવી કાંતિવાળો થઈ જશે. તે જ ક્ષણે તમારો એ દેહ મારી આજ્ઞા લઈને તથા મને નમસ્કાર કરીને, પોતાના મનમાં રહેલી વાત જોવાની ઇચ્છાથી આકાશમાં ઊડશે. ત્યારે તમારો તે દેહ જાણે બીજો કોઈ ચંદ્રમા હોય અથવા તો કેમ જાણે બીજો સૂર્યનો ઉદય થયો હોય, અથવા ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બંનેની સ્પર્ધાથી જાણે બીજો કોઈ વડવાનળ જ (સમુદ્રમાંથી) બહાર આવી ઊભો હોય એવો મહાદેદીપ્યમાન દેખાશે. પછી દૃશ્યનો તથા આકાશનો અંત લેવા માટે તે ગરુડવેગે ઝપાટાભેર ચાલ્યો જતો હશે, ત્યાં નદીઓના અંતની પેઠે જગતનો અંત આવી રહેતાં, તે દેહ જગતને અંતે અત્યંત વધી જશે અને પ્રલયકાળમાં મત્ત થઈ ગયેલા મહાસાગરની પેઠે તે અનંત આકાશને પોતાના પરિમાણ વડે પૂરી દેશે. ત્યાર પછી મહાકાશની અંદર વૃદ્ધિ પામેલા અને મોટા શરીરવાળા તમે પ્રતિબંધથી રહિત તથા પોતાના આધારરૂપ અનંત આકાશનો આશ્રય પકડશો. આમ પરમાર્થરૂપી મહાકાશની અંદર શૂન્યભાગમાં રહેલા વંટોળિયા વાયુની પેઠે રહેલી અને સ્વભાવરૂપી દ્રવપણાના બળથી પ્રકટ થયેલા ચિદ્ રૂપ મહાસાગરના તરંગો જેવી જણાયેલી અનેક સૃષ્ટિઓ તમે જોશો. જેમ એ પોતાના ચિદ્ રૂપ આત્મસ્વરૂપમાં સ્વપ્નની અંદર ચિદાકાશરૂપ સ્વપ્નનગર આદિ ભાસે છે, તેમ તમને તે સમયે નિર્બાધપણે અનેક સૃષ્ટિઓના સમૂહ ચિદાકાશની અંદર જોવામાં આવશે. જેમ મહાવિશાળ આકાશની અંદર ક્ષોભ પામેલા પવનને લીધે પાંદડાંના અનેક સમૂહ ઊડયા કરે છે, તેમ તમારા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે તમે ચિદાકાશની અંદર અનંત સૃષ્ટિઓ દેખશો. મહેલની અંદર બેઠેલી સ્ત્રીઓ બહાર બેઠેલી નૃત્યસભાને મહેલના ગોખના જાળિયામાંથી જોવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તેમને તે જાળિયું વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જોવામાં પ્રતિબંધકારક ન હોવાથી નહિ જેવું જ છે. તે જ પ્રમાણે જેઓ તત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપને ઓળખનારા છે, તેઓની દૃષ્ટિમાં ચિદાકાશની અંદર આ વિચિત્ર જગતનું સ્વરૂપ વિદ્યમાન હોવા છતાં નહિ જેવું જ છે. જેમ ચંદ્રલોકમાં રહેનાર પુરુષની દૃષ્ટિમાં પૃથ્વી ઉપર રહેલા મનુષ્યને ચંદ્રમંડળમાં દેખાતા ધુમાડામાં

+ પોતાની ઇચ્છાનુસાર મૃત્યુ, મૃત્યુને સ્વાધીન કરવાની યોગમાર્ગમાં એક જાતની સિદ્ધિ બતાવી છે, તે વડે યુક્ત.

ઝાકળ આદિ પદાર્થોનો સમૂહ અત્યંત અસત્ય લાગે છે, તેમ પોતાના આત્માથી અનન્યરૂપે જગતને સમજી રહેનાર તત્ત્વજ્ઞની દૃષ્ટિમાં પણ આ જગત (દૃશ્યરૂપે) અત્યંત અસત્ય જણાય છે. વળી સૃષ્ટિ, વળી ફરી આકાશ, ફરી સૃષ્ટિ અને વળી ફરી આકાશ, એમ તમે અવલોકન કર્યા કરશો અને તમારો લાંબો સમય એમ જ ચાલ્યો જશે. પછી તમે સૃષ્ટિરૂપી પત્રની અંદર ભ્રમણ કરતા હશો, ત્યારે તમને મહાવિશાળ કિંવા મોટા મહિમાવાળા એ આકાશની અંદર ફરવામાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થશે અને તમે તપના ફળનો અનુભવ કરતાં ઉદ્વેગ પામશો. પછી તમે અનંત આકાશને પૂરી રહેલા પોતાના દેહ તરફ જોશો અને મનમાં કહેશો : 'જેની પાસે મેરુ આદિ લાખો મોટા પર્વતો તૃણના જેવા અતિ તુચ્છ દેખાય છે, તેવું આ અતિ મોટું મારું ભૂંડું શરીર જાણે ભારરૂપ હોય તેવું થઈ રહ્યું છે! આ મારો દેહ એવડો મોટો છે કે તેનું માપ થઈ શકે તેમ નથી. વળી મારા વડે આ આખું આકાશ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે અને હજી પણ તે દેહ વડે હું આકાશને પૂરતો રહું છું. પણ હવે ભાવિ શું છે તે જાણી શકાતું નથી! હાય! આ દૃશ્યરૂપ ઘોર અવિદ્યા અનંત છે એમ અનુભવમાં આવે છે અને સર્વત્ર સમાનતાનો બોધ કરનાર બ્રહ્મજ્ઞાન વિના બીજા કશાથી તેનું પરિમાણ થઈ શકતું નથી. માટે હવે હું આકાશની અંદરના વિશાળ ભાગને વીંટી રહેલા આ ભારભૂત દેહને છોડી દઉં; કેમ કે આ દેહ વડે સત્સંગતિ કે સદ્‌શાસ્ત્રોનું અવલોકન એ કશું પણ થશે નહિ. અનંત, અપાર અને આકાશની અંદર નિરાધારપણે રહેલું આ મારું શરીર કેવું નકામું છે! એ શરીરથી મને કેમે ય તત્ત્વવેત્તાઓનો શુભ સમાગમ થાય નહિ! તમે આવો વિચાર કરશો અને પ્રાણને શરીરથી બહાર લઈ જવાની ધારણા બાંધશો પછી જેમ કોઈ એક પક્ષી ખાધેલા ફળમાંથી નીરસ ભાગને બહાર ફેંકી દે છે, તેમ તમે એ શરીરને છોડી દેશો. આમ તમે ત્યાગ કરશો એટલે પછી વાયુના કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ એવો તમારો પ્રાણયુક્ત જીવ વાયુની પેઠે આકાશની અંદર રહેશે. કપાઈ ગયેલી પાંખોવાળા મહામેરુની પેઠે તમારો તે દેહ નિર્જીવ થઈને નીચે પડશે અને તે પૃથ્વીલોક તથા પર્વત આદિ સર્વના ચૂરેચૂરા કરી નાખશે. પછી રુધિરથી રહિત થઈ રહેલી ભગવતી કાલી માતૃગણો સાથે રહીને તે સમયે તમારા એ દેહનું ભક્ષણ કરશે, એટલે પૃથ્વી નિર્દોષ થઈ જશે. હે સુંદર વ્રતધારી વ્યાધ! ઉપર પ્રમાણે તમે તમારો પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત સાંભળી લીધો છે. હવે તાડના વનમાં તપશ્ચર્યા કરી તમે યથેચ્છ કરો.

વ્યાધ બોલ્યો : અહો મહારાજ! હજી મારે અક્ષય દુઃખ ભોગવવાનું બાકી રહ્યું છે; કેમ કે મેં દુઃખને જ ભ્રાંતિથી પુરુષાર્થરૂપ સમજીને મારે હાથે તેને વૃથા સંકલ્પથી વહોરી લીધેલું છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! મહારાજ! આ તમે મને ભાવિ અર્થની સ્થિતિ કહી; પરંતુ એ ભાવિ કોઈ પણ યુક્તિ વડે બદલાય એમ છે કે નહિ તે આપ મને કહો.

મુનિ બોલ્યા : જે અર્થ (વિષય) અવશ્યંભાવિ છે, તે કોઈ દિવસ કોઈનાથી અન્યથા કરી શકાતો નથી; કેમ કે આ જન્મના પુરુષાર્થ વડે તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. જેમ પોતાના દેહની અંદર પણ ડાબાજમણા અંગને કે હાથપગને એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ બદલવાની પુરુષની શકિત નથી, તેમ નિર્માણ થઈ ચૂકેલા ભાવિને પણ બદલવાની પુરુષની શકિત નથી. જ્યોતિઃશાસ્ત્ર આદિના અર્થ અને અનુભવ વડે ભાવિ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ બીજું કશું અપૂર્વ કોઈ દિવસ થઈ શકતું નથી. જે ધીર—વીર પુરુષો પોતાનાં સ્વાભાવિક કિંવા પ્રાક્તન પુણ્યો વડે ચાલતા જન્મમાં શમ—દમ આદિ સાધનો સંપાદન કરીને શરીરનો દાહ થતાં પણ નિર્વિકાર રહે છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર શ્રવણ આદિ ઉપાયો વડે તત્ત્વજ્ઞાનને મેળવી બ્રહ્મરૂપે થઈ રહે છે તેમ જ જગતના વ્યવહારમાં સુષુપ્તિ અવસ્થાના જેવી સ્થિતિને ધારણ કરે છે, તેઓ

જ પોતાના પૂર્વજન્મોનાં સર્વ કર્મોને તથા અત્યંત દુષ્ટ એવા સંકલ્પોને નિર્મૂળ કરી નાખે છે અને પોતાના કર્તવ્યમાં જય મેળવે છે. ૧—૫૬

जयन्ति कर्माणि हि वेदनानि यैः प्राकृतैरयतनान्युपेत्य । शरीरदाहैरपि निर्विकारसंविअयैर्ब्रह्मतयेव सुप्तम् ॥५६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વ્યાધની તપશ્ચર્યા' નામનો સર્ગ ૧૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૬ મો*

સિંધુરાજાનું મંત્રીના પાસેથી જ્ઞાન પામવું

व्याघ उवाच

अनंतरं हे भगवन् विततकाशवासिनः ।
किं भविष्यति मे तत्र देहेऽधः पातिनि क्षितौ ॥१॥

વ્યાધ બોલ્યો : હે મહારાજ! હું વિશાળ આકાશની અંદર સૂક્ષ્મ જીવરૂપે રહીશ, તો મારો દેહ પૃથ્વી ઉપર નીચે પડતાં પછી શી ગતિ થશે?

મુનિ બોલ્યા : હે શુભ ચિત્તવાળા વ્યાધ! તમારા દેહનો નાશ થયા પછી તમે પરમ (અવ્યાકૃત) આકાશમાં રહ્યા હશો, ત્યાર પછી તમારું શું થશે તે હું કહું છું, તમે તે એકચિત્ત થઈ સાંભળો. તમારો એ દેહ નીચે પડી નષ્ટ થશે, ત્યારે પ્રાણવાયુ વડે યુક્ત તમારો જીવ વિશાળ આકાશની અંદર એક સૂક્ષ્મ વાયુરૂપે રહેશે. પછી તેને વિશે તમારું એ ચિત્ત પોતામાં રહેલ વાસનામય વિશાળ ભૂપીઠરૂપી (પૃથ્વીરૂપી) દૃશ્યને સ્વપ્નની પેઠે દેખશે. ચિત્તવૃત્તિ જ જગતના આકારે મહાન આકારને ધારણ કરે છે. તેથી તમારો જીવ 'હું પૃથ્વીની પીઠ ઉપર એક રાજા છું' એવા કાલ્પનિક અર્થનો આશ્રય પકડશે અને પોતાને તેવા રૂપે દેખશે. ત્યાં એ જીવને આવી જાતની પ્રતિભાનો તરત ઉદય થઈ જશે કે, 'હું અતિ માનપાત્ર અને મોટા સામંતોએ માનેલો સિંધુ નામનો એક શ્રીમાન નરપતિ છું. મારી આઠ વર્ષની વયે મારા પિતા રાજ્ય છોડી વનમાં ગયા. એટલે તેમને મને આપેલું આ ચારે સમુદ્ર પર્યંતના વિસ્તારવાળું પૃથ્વીનું રાજ્ય મારા હાથમાં છે. મારા સીમાડાના અંતમાં 'વિદૂરથ' નામનો એક વિખ્યાત રાજા મારો શત્રુ છે અને પ્રયત્ન વિના તે કોઈ દિવસ જિતાય તેવો નથી. અહો! આ રાજ્ય કરતાં મારાં સેંકડો વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં. મેં મારા નોકર તથા સ્ત્રીઓ વગેરે પોષ્યવર્ગની સાથે ઘણું સુખ ભોગવ્યું. પરંતુ હવે કષ્ટની વાત છે કે આ મારા દેશના સીમાડાને છેડે વિદૂરથ રાજા બહુ વધી ગયો છે અને તેની સાથે હમણાં દારુણ સંગ્રામ કરવાનો સમય આવી ગયો છે. તમે આમ વિચાર કરી રહ્યા હશો, ત્યાં તમારે વિદૂરથ રાજા સાથે ચતુરંગ સેનાનો ક્ષય કરનાર મહાન યુદ્ધ થશે. ત્યારે તમે જોકે રથથી રહિત થઈ ગયા હશો, તોપણ એ મોટા યુદ્ધમાં તમે ખડ્ગરૂપી લતા વડે વિદૂરથની જંઘાને કાપી નાખશો અને તેને મારી નાખશો. પછી ચારે સમુદ્ર પર્યંત આખી પૃથ્વીની અંદર તમે જ એક રાજા થશો અને ભયભીત થઈ રહેલા દિક્પાલો પણ તમારી આજ્ઞાને માથે ચડાવશે. હવે તમે સિંધુ નામના રાજારૂપ થયા હશો અને તે સર્વ ભૂમંડળના રાજ્યને પ્રાપ્ત થતાં તમે તમારા પંડિત મંત્રીઓની સાથે નીચેની કથાઓ કરશો.

મંત્રી કહેશે : હે મહારાજ! અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે, આપે વિદૂરથરાજાને યુદ્ધમાં જીતી લીધો અને યમલોકમાં પહોંચાડી દીધો.

તમે કહેશો : હે સુશીલ મંત્રી! હું ધનવાન છું અને હું સૈન્યબળ વડે પ્રલયકાળના સમુદ્રના જેવા પ્રચંડ વેગવાળો છું; તો મને એ વૈરીરૂપ વિદૂરથરાજા કેમ સાલરૂપ થઈ પડયો?'

મંત્રી કહેશે : એ વિદૂરથરાજાને 'લીલા' નામની એક ભાર્યા છે. નિષ્કલંકરૂપે જગતને ધારણ કરી રહેલાં સરસ્વતીદેવીને તેણે પોતાના અતિઉગ્ર તપથી માતૃભાવ વડે પોતાને અધીન

*આ એકસોછપ્પનમા સર્ગમાં વાયુની અંદર રહેલ એ વ્યાધનો જીવ સિંધુરાજારૂપ થઈ, વિદુરથને મારી, પોતાના મંત્રીના મુખથી આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કરશે એ વિષે કહેવામાં આવશે.

કર્યાં છે. જગતની સ્થિતિ કરનારાં ભગવતી સરસ્વતીદેવી એ લીલાને પોતાની પુત્રીરૂપ માની તેનાં મોક્ષ આદિ કાર્યોને પણ લીલામાત્ર વડે સાધી આપે છે. તે સરસ્વતીના વરદાનના પ્રભાવ વડે તે લીલા શબ્દમાત્રથી આ જગતને ક્ષણ વારમાં નહિ જેવું બનાવી દે તેમ છે, તો પછી તમારો નાશ કરવામાં તેને શું શ્રમ કરવો પડે ?

સિંધુરાજા કહેશે : તમે જે કહો છો તે બરાબર છે. ખરેખર જેમ તમે કહો છો તેમ જ હોય, તો એ વિદૂરથરાજાને જીતી લેવો અશક્ય છે, છતાં યુદ્ધમાં તેનો વધ થયો એ વાત આશ્ચર્યકારક છે. એવી રીતે ભગવતીનો કૃપાપાત્ર એ વિદૂરથરાજા આ દારુણ યુદ્ધની અંદર વિજયને કેમ પ્રાપ્ત થયો નહિ ?

મંત્રી કહેશે : હે કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા રાજા ! એ વિદૂરથરાજા સર્વ કાળમાં ખેદરહિત થઈ નિરંતર તે દેવીની પ્રાર્થના કરતો હતો કે, 'આ સંસારથી મારો મોક્ષ થાઓ. આથી હે મહારાજ ! ભગવતીએ પોતાના સત્યસંકલ્પપણાથી તેને મોક્ષ જ આપ્યો છે, એટલે તે પોતાની મેળે જ યુદ્ધમાં પરાજય પામી ગયો છે.

સિંધુરાજા કહેશે : જો એમ જ હોય તો હું પણ એ ભગવતીદેવીની નિરંતર પૂજા કરું છું; છતાં તે મને મોક્ષ કેમ નથી આપતાં ?

મંત્રી કહેશે : ચિદ્‌રૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ એ ભગવતીદેવી સર્વના હૃદયમાં રહેલાં છે અને તે જ 'સરસ્વતી' નામથી કહેવાય છે. જે પુરુષ પોતાના હિતમાં રહેલાં એ ચિદ્‌રૂપ ભગવતી પાસે જેવી પ્રાર્થના કરે છે, તેવા ફળને એ તત્કાળ આપે છે. તે ભગવતી પોતે જ સત્યસંકલ્પને લીધે ફળરૂપે અનુભવમાં આવે છે. હે શત્રુનાશન ! તમે એ ભગવતીની પ્રાર્થના મોક્ષ માટે નથી કરી. તમે તો પોતાનું હિત કરનારાં એ ચિદ્‌રૂપ ભગવતીની શત્રુની શાંતિને માટે પ્રાર્થના કરી છે.

સિંધુરાજા કહેશે : મારી પેઠે વિદૂરથરાજાએ કેમ ભગવતીની પાસે રાજ્યને માટે પ્રાર્થના કરી નહિ ? તેમ મેં પણ વિદૂરથરાજાની પેઠે શુદ્ધ ચિન્મય દેવીની પાસે મોક્ષ માટે કેમ પ્રાર્થના કરી નહિ ? હે પ્રિય મંત્રી ! સત્યરૂપ એ ભગવતી સરસ્વતીદેવી મારા ચિત્તમાં અંતર્યામીરૂપે રહ્યાં છે, છતાં તે મને મોક્ષ કરનાર બુદ્ધિ આપી મારા મોક્ષ માટે કેમ પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી ?

મંત્રી કહેશે : હે મહારાજા ! તમે શત્રુનો સંહાર કરનાર છો. તમને પૂર્વજન્મનો એવો કાંઈ અશુભ અભ્યાસ બંધાઈ રહ્યો છે, એટલે તમે નમસ્કાર કરી તે ભગવતી પાસે મોક્ષ માટે પ્રાર્થના કરી નહિ. વળી જ્યારથી જગતની સ્થિતિ ચાલુ થઈ છે, ત્યારથી માંડી મનુષ્યનું ચિત્ત જેની અંદર રહે તે રૂપ જ તે પોતે થઈ જાય છે. આ વાત ઠેઠ બાલક પર્યંત સિદ્ધ છે; તો પછી તેને અન્યથા કરવા કોણ સમર્થ છે ? હે પ્રિય રાજા ! પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે પોતાના ચિત્તની અંદર નિર્મળ આત્મસ્વરૂપને પોતના અભ્યાસ વડે ગમે તેવે રૂપે અહર્નિશ ચિંતવવામાં આવે તો તે વસ્તુ ભલે સત્ય હો કિંવા અસત્ય હો; પરંતુ બીજી સર્વ વાસનાઓનું મર્દન કરી (નાશ કરી) પુરુષ છેવટ પોતે નિર્વિઘ્નપણે તે રૂપ થઈ જાય છે અને તેવા આકારે (ફળરૂપે) દેખાય છે.

यदेव येनामलयामलात्मसंवेद्यतेऽभ्यासमयं विदान्तः । सर्वापमर्देन तदेव सोऽग सदस्त्वसद्वास्तु भवत्यविघ्नम् ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'સિંધુબોધન' નામનો
સર્ગ ૧૫૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૭ મો*

સિંધુરાજાને થયેલા જ્ઞાનનો ઉદય

अथ सिंधुर्वदिष्यति

आर्यानार्यवपुः कोऽहमभवं विमतिः पुरा
यद्वशान्मे कुसंस्कारः प्राक्तनोऽस्ति भवप्रदः ॥१

પછી સિંધુરાજા કહેશે : હે આર્યમંત્રી ! પૂર્વજન્મમાં હું એવો દુર્બુદ્ધિવાળો અને અનાર્ય શરીરને ધારણ કરનાર કોણ હતો કે જેથી આ સંસારમાં ભટકાવનાર એવો કોઈ પૂર્વનો કુસંસ્કાર મારામાં રહી ગયો છે ?

મંત્રી કહેશે : હે મહારાજ ! હું તમારા પૂછવાથી એ વિષે એક રહસ્ય કહું છું, તે તમે ક્ષણવાર સાવધાન થઈ સાંભળો. આશા છે કે તમે અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર એ વચનને હૃદયમાં ધારણ કરી રાખશો. અહીં અનાદિ, અનંત, અવર્ણનીય અને નિર્વિકાર સત્યતત્ત્વ છે. તમે તથા હું ઈત્યાદિ અનેકરૂપે તે થઈ રહેલું છે અને તેને 'બ્રહ્મ' વડે શબ્દ કહેવામાં આવે છે. તે બ્રહ્મ પોતે જ 'હું ચિદ્રૂપ છું માટે કાંઈ મારા વિલાસને પસારું' એવા સંકલ્પને પ્રાપ્ત થાય છે અને ચિત્તારૂપ બની જાય છે. પછી ઉપાધિને નહિ છોડતાં તે જાણે જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેમ રહે છે. ચિત્ત એ એક આકાશના જેવા નિર્મળ આત્માની ઉપાધિરૂપ છે અને તે જ આતિવાહિક દેહરૂપ છે એમ તમે સમજો. આધિભૌતિક આદિ સ્થૂળરૂપ પણ તે જ થઈ જાય છે; બાકી કાંઈ તેનાથી આધિભૌતિક (સ્થૂળદેહ) આદિ કશું જુદું નથી. આ ચિત્ત નિરાકાર છે, છતાં તે આ લોક તથા પરલોક આદિ તેમ જ સ્વપ્ન આદિરૂપે થનારા સંકલ્પો વડે જાણે સાકાર હોય તેવું થઈ રહ્યું છે અને તે સત્ય આત્મતત્ત્વોનો જ એક વિવર્ત છે. નિરાકાર ચિત્ત જ વિશાળ જગતના આકારે થઈ રહેલું છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું સમજવું છે. જેમ પવન તેની ચલનશકિતરૂપ છે, તેમ ચિત્ત જ જગતરૂપ છે. જેમ આકાશ અને શૂન્યતા એ બંને એકરૂપ છે, તેમ જગત અને ચિત્ત એ બંને એકરૂપ છે. નિરંકુશપણે જગતની કલ્પના કરવામાં સમર્થ આ ચિત્તામાં અને જગતમાં કશી ભિન્નતા નથી. હૃદયમાં વાસનારૂપે રહેલા જગતનો સમૂહ વસ્તુતઃ કશારૂપ નથી, છતાં તે જાણે બહાર કાંઈ દૃશ્યરૂપે રહેલો હોય તેમ જણાય છે. બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો જગત નિરાકાર ચિત્તરૂપ જ છે તે (જગત) કાંઈ ખરી વસ્તુ નથી તેમ સમજો. પ્રથમ અવિનાશી બ્રહ્મપદમાં સાત્ત્વિક હિરણ્યગર્ભનો સમષ્ટિશરીરરૂપે પ્રાદુર્ભાવ થયો અને પછી વ્યષ્ટિભાવને પામીને ક્રમે કરી તમારા તામસતામસી જાતિના જીવરૂપ તે થઈ ગયો.

સિંધુરાજા કહેશે : હે મહાભાગ્યવાન મંત્રી ! તમે જે તામસ—તામસી કહો છો તે શું છે ? તેમ પરબ્રહ્મની અંદર એ સર્વ સંજ્ઞાઓ પ્રથમ કોણે કલ્પેલી છે ?

મંત્રી કહેશે : જેમ અવયવ વડે યુકત મનુષ્યને હાથ આદિ અવયવો રહ્યા હોય છે, તેમ નિરવયવ આત્મા માયા વડે હિરણ્યગર્ભરૂપે થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાની અંદર જુદી જુદી સંજ્ઞાઓની કલ્પના કરી લે છે. સમષ્ટિરૂપે એ હિરણ્યગર્ભ આત્મારૂપ છે અને તે પોતાની વ્યષ્ટિજીવોમાં જુદી જુદી સંજ્ઞાઓને કલ્પે છે. તે પોતાના આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) સમષ્ટિદેહને આધિભૌતિક (સ્થૂલ)રૂપે બનાવે છે અને તેની અંદર પૃથ્વી આદિ સંજ્ઞાઓને ધારણ કરે છે. આ જગતનો ભાસ એક સ્વપ્નના જેવો છે અને તેની અંદર તે પોતે જ સંકલ્પરૂપ બની જાય છે. તેમ જ પોતે જ જુદી જુદી સંજ્ઞાઓરૂપ થઈ જઈ તે વડે વ્યવહાર કરે છે. તેમાં પ્રથમ તમારા ઉદ્દેશથી (તમને વ્યષ્ટિજીવરૂપે કલ્પવામાં) હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પમાં 'આ જીવ મહાતામસ જાતિનો છે' એવું સ્ફુરણ ઊઠયું, એટલે આતિવાહિક સૂક્ષ્મદેહના આકારે રહેલી તમારી જાતિને

*આ એકસોસત્તાવનમા સર્ગમાં સિંધુરાજાના જીવની તામસ—તામસી જાતિ વિષે વર્ણન આવશે અને સિંધુરાજાને રાજ્યનો ત્યાગ કરતાં વિવેકનો ઉદય થવાથી મોક્ષ થયા વિષે નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

'તામસ—તામસી' નામથી કહેવામાં આવી છે, હે મહારાજ! બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે. તે જાણે વિકારી હોય તેવું થઈ જઈ જીવભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની જુદી જુદી સંજ્ઞાઓવાળી જાતિઓ કલ્પવામાં આવી છે. જેઓ કલ્પના આદિ-કાળમાં જાણે બ્રહ્મની અંદર જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય તેવા જણાય છે. અને જેઓ પ્રકૃતિસિદ્ધ એવા જ્ઞાન—વૈરાગ્ય—ઐશ્વર્ય આદિ વડે યુક્ત બુદ્ધિથી મુક્ત હોઈને સાક્ષીરૂપે ભોક્તા બને છે, તેઓ તે જ જન્મમાં મુક્ત થઈ જાય છે અને તેમની જાતિ સાત્ત્વિક—સાત્ત્વિકી કહેવાય છે (જેવા કે સનકાદિક). હે માનને આપનાર મહારાજા! જેઓ અમુક મુદત સુધી સંસારના હેતુરૂપે રહેલા અજ્ઞાનના અસ્તિત્વને લીધે તેટલો સમય સંસારમાં રહે છે અને પછી તે જ જન્મની અંદર જ્ઞાન—ઐશ્વર્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો વડે યુક્ત થઈ જઈ તે જ જન્મમાં મુક્ત થઈ જાય છે, તેમની કેવળ સાત્ત્વિકી જાતિ કહેવાય છે. આમ જાતિને ઓળખનારાઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા ડાહ્યા પુરુષોનું કહેવું છે. જે જાતિ કલ્પના આદિ સમયમાં નવીનરૂપે પ્રકટ થાય છે અને અનેક જન્મો વ્યતીત થયા બાદ ભોગ તથા મોક્ષ એ બંનેને ક્રમપૂર્વક ભોગવે છે, તેને જાતિને ઓળખનારા સત્પુરુષો રાજસ—રાજસી કહે છે. હે માનદ મહારાજ! જે જાતિ પાંચ—દશ જન્મો વ્યતીત થયા બાદ એક કલ્પમાં વિવેક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી રહિત હોય અને જે અનેક જન્મપરંપરા ભોગવ્યા બાદ ઉત્તમ ગુણોને પ્રાપ્ત થાય, તે જાતિ કેવળ રાજસી કહેવાય છે. જે જાતિ કલ્પના આરંભથી માંડીને અનેક કીટજાતિમાં, સ્થાવરજાતિમાં અને ભિલ્લ ઇત્યાદિ જાતિમાં ભટકયા કરે છે અને પછી ઘણા લાંબા સમયે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને જાતિને ઓળખ-નારા સત્પુરુષો તામસ—તામસી જાતિ કહે છે. જે જાતિ સામાન્યપણે અનેક જન્મોને પ્રાપ્ત થયા બાદ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને જાતિને ઓળખનાર પુરુષો કેવળ તામસી જાતિ કહે છે. આ ક્રમ વડે જાતિઓના અનેક પ્રકારના ભેદોની કલ્પના છે. તેમાંથી હે માન આપનાર મહારાજ! તમે તામસ—તામસી જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા છો, હે વીર રાજા— તમારા અનેક જન્મો વ્યતીત થઈ ગયા છે અને તે જન્મો વિવિધ તથા વિચિત્ર છે. તે સર્વને હું જાણું છું, પણ તમે જાણતા નથી. તેમાં પણ વિશેષે કરીને તમારું આ મહાશયનું શરીર અનંત આકાશમાં ગતિ કરનારું હતું. તે વડે તમારો ઘણો લાંબો કાળ વૃથા વીત્યો છે. આમ જ્યારે તમે તામસ—તામસી જાતિ વડે ઉત્પન્ન થયા છો, ત્યારે આ સંસારરૂપી ખાડામાંથી તમારો મોક્ષ થવો દુર્લભ લાગે છે.

સિંધુ રાજા કહેશે : હે આર્ય મંત્રી! અધમ એવી એ તામસ—તામસી જાતિ કયા ઉપાયથી જિતાય? તમે તે મને કહો. જો કાંઈ એવો પવિત્ર ઉપાય હોય તો હું જ્યાં સુધી આ દેહ રહે ત્યાં સુધી તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્તન રાખું, માટે તે કહો.

મંત્રી કહેશે : હે મહાબુદ્ધિશાળી રાજા! આ ત્રણે લોકની અંદર એવું કશું પણ નથી કે જે ઉદ્વેગ પામ્યા વિનાના અસ્ખલિત પુરુષપ્રયત્ન વડે પ્રાપ્ત ન થાય. જેમ આજનાં કરેલાં સત્કર્મોથી ગઈ કાલનાં દુષ્કર્મો ઢંકાઈ જઈ શુભ રૂપ પકડે છે, તેમ તમે પણ આ જન્મના પુરુષપ્રયત્ન વડે પ્રાક્તન જાતિને જીતી લઈ સત્કાર્યમાં જોડાઈ જાઓ. જે મનુષ્ય જે અર્થને માટે પ્રાર્થના કરે છે તથા યત્ન કરે છે, તે અર્થને તે અવશ્ય મેળવે છે. સિવાય કે વચમાં થાકી જઈને તે પોતાનો પુરુષાર્થ મૂકી દે. પુરુષ જેવો પ્રયત્ન કરે છે, નિરંતર તન્મય થઈ જઈ જેવી ભાવના કરે છે અને જેવો થવાને પોતે ઇચ્છા રાખે છે, તેવો તે થાય છે; આ વાત અન્યથા નથી.

મુનિ બોલ્યા : હે વ્યાઘ્ર! સિંધુરાજાને મંત્રી ઉપર પ્રમાણે કહેશે, એટલે તે રાજા રાજ્યભારને છોડી રહેલી પોતાની બુદ્ધિથી ત્યાં તે જ સમયે પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વ રાજ્યને છોડી દેશે. પછી તે

ઘણે દૂર વનમાં ચાલ્યો જશે અને મંત્રીઓએ પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ તે પોતાના નિષ્કંટક રાજ્યને પાછો સ્વીકારશે નહિ. પછી પુષ્પના સંગથી જેમ સુગંધનો ઉદય થાય છે, તેમ મહાત્માઓના મધ્યમાં નિવાસ કરનારા એ રાજાને વિવેકની કથાના પ્રસંગથી વિવેકનો ઉદય થઈ જશે. ત્યારપછી આ જન્મ ક્યાંથી આવ્યો અને આ સંસાર ક્યાંથી આવ્યો? એવા વિચારના નિરંતર અભ્યાસથી તે જીવન્મુક્તદશાને પ્રાપ્ત થઈ જશે. નિરંતર વિચારમાં પરાયણ રહેનાર એ સિંધુરાજા સત્સંગતિના બળથી પવિત્ર મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થશે. એ મોક્ષપદ પાસે હિરણ્યગર્ભના ઐશ્વર્ય પર્યંત સર્વ લક્ષ્મી પણ પવન વડે ઊડયા જતા શુષ્ક પત્રની પેઠે સ્વીકાર્યરૂપ ન જણાતાં તુચ્છ જ ભાસે છે. ૧—૩૬

नित्यं विचारणपरोऽथ भवन्स सिंधुः सत्संगमेन पदमाप्स्यति पावनं तः। तदत्र पर्णमिव वातविधूयमानं नो वस्तुतां व्रजति काचन नाम लक्ष्मीः ॥३६॥

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના 'સિંધુરાજાને થયેલો જ્ઞાનોદય' નામનો સર્ગ ૧૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૮ મો×

વ્યાધ આકાશમાં ઊડી શબરૂપે નીચે પડશે

मुनिरुवाच

एतत्ते कथितं सर्वं भविष्यद्भूतवत्तव।
यथेच्छसि तथेदानीं व्याध साधु विधीयताम् ॥१॥

મુનિ બોલ્યા: હે વ્યાધ! હવે પછી તમારું જે કાંઈ થવાનું છે, તે સર્વ તમને કેમ જાણે થઈ ગયું હોય તેમ કહી બતાવ્યું છે. હવે તમારી ઈચ્છા હોય તે પ્રમાણે અને તમને સારું લાગે તે પ્રમાણે તમે સુખથી કરો.

× આ એકસોઅઠ્ઠાવનમા સર્ગમાં મુનિનું વર્ણન સાંભળી વ્યાધ તપ કરી, પછી બ્રહ્માના વરદાનથી આકાશમાં ઊડી, શબરૂપે પાછો નીચે પડશે એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

અગ્નિદેવ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે એ મુનિનું વચન સાંભળીને વ્યાધ વિસ્મય વડે આકુળ બુદ્ધિવાળો થઈ ગયો. પછી એ વ્યાધ તથા મુનિ બંને ક્ષણવાર ત્યાં ઊભા રહ્યા બાદ તરત સ્નાન કરવા માટે ગયા. સ્વાભાવિકતાએ પરસ્પર સુહૃદ્‌રૂપ થઈ રહેલા તે વ્યાધ અને મહામુનિ હવે શાસ્ત્રવિચાર વડે તપ કરતા હતા. પછી થોડા કાળમાં મુનિ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા અને અવધિ પૂર્ણ થઈ રહ્યાથી તે દેહને છોડી દઈ પરમપદને પામ્યા. હવે સેંકડો યુગ સુધીનો બીજો મોટો કાળ વીતી ગયો અને વ્યાધની કામના પૂર્ણ કરવા માટે ત્યાં બ્રહ્મા આવ્યા. વ્યાધે પ્રથમથી ભાવિનું વર્ણન સાંભળ્યું હતું, તેથી તે પોતે જાણતો હતો, છતાં તે પોતાની વાસનાના આવેશને ખાળી શક્યો નહિ. અને મુનિના કહેવા પ્રમાણે જ વરદાન માગવા લાગ્યો. પછી બ્રહ્મા 'તથાસ્તુ' કહીને પોતાની ઈચ્છિત દિશામાં ચાલ્યા ગયા અને વ્યાધ પણ પોતાના તપનું ફળ ભોગવવા માટે પક્ષીની પેઠે આકાશની અંદર ઊડયો. ત્રૈલોક્યને અંતે વૃદ્ધિ પામેલા પોતાના દેહ વડે તે અગણિત કાળ સુધી મહાવિશાળ આકાશને વેગપૂર્વક પર્વતની પેઠે પૂરી દેતો હતો. મોટા ગરુડના જેવા તીવ્ર વેગથી આકાશને નીચે, ઊંચે અને આડાઈમાં પૂર્ણ કરી રહેલા એ વ્યાધનો એમ જ ઘણો લાંબો કાળ ચાલ્યો ગયો. પછી જ્યારે ઘણો લાંબો સમય વીતી ગયો, છતાં અવિદ્યારૂપી ભ્રમનો અંત તેના જોવામાં આવ્યો નહિ, એટલે તે ઉદ્વેગ પામ્યો અને ઉદ્વેગને લીધે તેણે પ્રાણનું રેચન કરનારી ધારણા બાંધી; આમ તેણે પોતાના પ્રાણને આકાશની અંદર છોડી દીધા, એટલે તેનું શરીર શબરૂપ થઈને નીચે પડયું. તેનું પ્રાણવાયુની સાથે રહેલું ચિત્ત સર્વ પૃથ્વીનું પાલન કરનારા તથા વિદૂરથરાજાના શત્રુરૂપ એવા સિંધુરાજાને આકારે થઈ ગયું. સેંકડો મેરુપર્વતના જેવા આકારવાળો તેનો દેહ જાણે કોઈ બીજી પૃથ્વી જ હોય તેવો તેનો મહાવિસ્તીર્ણ દેહ વિષમ વજ્રપાતની પેઠે

આકાશમાંથી નીચે પડયો. તે દેહ મચ્છરાં તથા મોવાળાની પેઠે ભ્રાંતિ વડે જણાતા બ્રહ્મ સંબંધી કોઈ એક જગતના ભ્રમમાં કોઈ એક આકાશની અંદર જાણે પૃથ્વીનું કોઈ વિશાળ ઢાંકણું હોય તેવો દેખાવા લાગ્યો. તે પોતાના આકાર વડે સમગ્ર ભૂમંડળને તથા પર્વતસમૂહને પૂરી રહ્યો છે. આ પ્રમાણે હે ઉત્તમ વિપશ્ચિત્ રાજા! મેં તમને મહાશબ વિષેની હકીકત કહી બતાવી છે. જે જગતના ભૂમંડળની અંદર એ શબ પડયું છે તે જગત આપણને સ્વપ્નનગરની પેઠે આ દૃશ્યમાન જગતરૂપ ભાસે છે. શુષ્ક થઈ રહેલાં ચંડિકાદેવી એ શબનું ભક્ષણ કરીને પૂર્ણ અને મોટા પેટવાળાં થઈ ગયાં, તેમ જ રુધિર તથા આંતરડાં વડે પૂર્ણ થતાં રાતાં બની ગયાં. એ શબના મેદ વડે આ પૃથ્વી 'મેદિની' એવા સાર્થ નામને ધારણ કરવા લાગી અને હિમાલય પર્વતના જેવા વિશાળ આકારને ધારણ કરનારા પોતાના આશ્ચર્યકારક રૂપ વડે તે પૂર્ણ જણાઈ રહી. એ શબનો મોટો મેદ (ચરબી) મૃદ્‌ધાતુરૂપ (મૃત્તિકારૂપ—માટીરૂપ) બની ગયો અને કાળે કરીને તે પૃથ્વીરૂપ થઈ પાછી મૃન્મય અવસ્થાને ધારણ કરનાર થયો. વળી પાછાં તે પૃથ્વીની અંદર કચરાઈ ગયેલાં જંગલો તૈયાર થઈ ગયાં, નગરો સહિત ગામડાં પણ બની ગયાં, ચૂર્ણ થઈ ગયેલા પર્વતો પણ પાતાળમાંથી પાછા બહાર દેખાયા અને મનુષ્યોના વ્યવહારની શોભા પાછી આગળ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ. ૧—૨૦

भूयः प्रजातानि वनानि भूमौ ग्रामाः कृताः पत्तनसंयुताश्च । पातालतः साधुसमुत्थितास्ते शैलाः प्रवृत्ता व्यवहारलक्ष्मीः ॥२०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શબનિર્ણય' નામનો સર્ગ ૧૫૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૯ મો+

વિપશ્ચિત્ રાજાએ અનેક આશ્ચર્યો જોયાં

अग्निरुवाच

विपश्चिच्छ्रेष्ठ भो साधो त्वं गच्छाभिमतां दिशम् । स्थिरं भूमंडलं भूयः प्रकृतव्यवहारवत् ॥ १ ॥

અગ્નિદેવ બોલ્યા : હે શ્રેષ્ઠ સુશીલ વિપશ્ચિત્ રાજા! તમે ચાલુ વ્યવહારવાળા સ્થિર ભૂમંડળને ફરી વાર પ્રાપ્ત થઈ જઈ પોતાની ઈચ્છેલ દિશા તરફ સુખથી જાઓ. હે ગતિને જાણનાર રાજા! સ્વર્ગની અંદર ઇંદ્ર, પ્રજાના સમૂહના કલ્યાણને અર્થે સોમયજ્ઞનું યજન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયેલ છે અને મને ત્યાં મંત્ર વડે બોલાવેલ છે. તેથી હમણાં હું ત્યાં જાઉં છું.

ભાસ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણે કહી ભગવાન અગ્નિ ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા અને જેમ વીજળીનો અગ્નિ આકાશમાં લીન થઈ જાય છે, તેમ તે નિર્મળ આકાશમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યારે હું પોતે પ્રથમની પોતાની અવિદ્યાનો અંત જોવાના સંસ્કારોને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને મેં પણ મારા કર્તવ્યને સિદ્ધ કરવા માટે આકાશની અંદર રહી ભ્રમણ કરવા માંડ્યું. ફરી વાર પણ એ આકાશની અંદર અસંખ્ય જગતો મારા જોવામાં આવ્યાં અને તે જગતો નાના પ્રકારના આચારવિચારવાળાં તથા અનેક પ્રકારના આકારવાળાં હતાં. હે મહારાજ! કોઈક ઠેકાણે જગનો છત્રમય અવયવોવાળાં અને પરસ્પર એકબીજા સાથે સંલગ્ન થયેલાં દેખાતાં હતાં. તેઓ મંદ રીતે ગતિમાન જણાતાં હતાં અને હૃદયને પણ હરી લેતાં હતાં. હે દશરથરાજા! કોઈ સ્થળે મૃન્મય દેહવાળાં સર્વ પ્રાણીઓ જોવામાં આવતાં હતાં અને મંદ ગતિવાળાં તથા પર્વતના જેવાં તે મહાવિશાળ દેખાતાં હતાં. કોઈ એક જગતની અંદર પ્રાણીઓ કાષ્ઠમય અવયવવાળાં જણાતાં

+ આ એકસોઓગણસાઠમા સર્ગમાં અગ્નિદેવ વિપશ્ચિત્ રાજાને ઉપદેશ આપી ઇંદ્ર પાસે જશે અને પછી વિપશ્ચિત્ રાજાને અનેક આશ્ચર્યો દેખાયા વિષે તથા અંતે બ્રહ્મતત્ત્વ જણાયા વિશે વર્ણન આવશે.

હતાં અને ક્યાંક પાષાણુમય દેહવાળા અસંખ્ય જીવો નજરે આવતા હતા. વળી ચિદાકાશની અંદર ક્યાંક તો પ્રાણીઓ જીવતાં સુધી પાષાણુની પ્રતિમાની પેઠે એક જ ઠેકાણે રહેલાં અને પરસ્પર કેવળ સંભાષણ આદિ વાણીના વ્યાપારને કરી રહેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં. એ પ્રમાણે ઘણા લાંબા કાળ સુધી મેં જોયા કર્યું, તો મારો દેહ પણ સ્વપ્નમય હતો તેથી તે વારંવાર નાશ પામતો હતો. અવિદ્યાનો અંત નહિ દેખાવાથી હું એ દૃશ્યવર્ગના વિષયમાં ઉદ્વેગ પામ્યા પછી ઉદ્વેગને લીધે હું કોઈ એક એકાંત સ્થળમાં બેસી મોક્ષસિદ્ધિ માટે તપ કરવાના ઉદ્યોગમાં લાગ્યો. ત્યાં મને ઈન્દ્રે આવી કહ્યું કે, 'ચિત્તારૂપી આકાશની અંદર હજી આપણે બંનેને બીજી કોઈ એક મૃગયોનિ પ્રાપ્ત થવાની છે, એટલે આપણો હજી આત્મવિચારનો આ સમય નથી. હું આકાશની અંદર મંદારવૃક્ષોના વનમાં ફરતો હતો અને સ્વર્ગ સંબંધી ભોગોમાં મોહિત થઈ ગયો હતો, તેથી પૂર્વના અભ્યાસને પરવશ બની જઈ, જઈ, હું દુર્વાસામુનિના અપરાધમાં આવી ગયો હતો. આથી મને પણ મૃગયોનિનો ભોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ઈન્દ્રે મને કહ્યું ત્યારે હું ઈન્દ્રને કહેવા લાગ્યો કે, 'હે મહારાજ! હું આ સંસારથી બહુ ખેદ પામ્યો છું, માટે હવે હું તરત તેમાંથી મુક્ત થાઉં એવો કાંઈ ઉપાય બતાવો.' આવું મારું કહેવું સાંભળી તે બોલ્યા કે, 'હું નિરાકાર અને અવસ્થાત્રયથી રહિત શુદ્ધ આત્મારૂપ છું એવું તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી જ તરતમાં મુક્તિ મળે છે, આ વાત તમે વ્યાધ તથા મુનિના સંવાદના પ્રસંગમાં અગ્નિ દ્વારા સાંભળેલી પણ છે. માટે તમે કાંઈ બીજું જ વરદાન મારી પાસે માગો.' ઈન્દ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેના કહેવા ઉપરથી મેં મૃગયોનિ આવ્યા પછી મારું શું થશે તે જાણવારૂપી વરદાન તેની પાસે માગ્યું.

ઈન્દ્ર બોલ્યા : તમારું પોતાનું આત્મચૈતન્ય જ મૃગયોનિની અંદર ઘણા કાળથી ગમન કરવા ઈચ્છે છે. તમારા સંબંધમાં આ બાબત અદૃશ્ય થવાની છે. મેં એ દિવ્ય દૃષ્ટિથી જાણી લીધું છે. તમે મૃગરૂપ થઈને દશરથરાજાની તે મહાપવિત્ર સભામાં જશો, એટલે તેમાં મેં તેમને હમણાં કહેલું જ્ઞાન અડચણ વિના પ્રકટ થઈ જશે. તમે ભવાટવીમાં અનેક જન્મોમાં ભટકવાથી આર્ત થઈ રહ્યા હશો અને હરિણની યોનિમાં હશો. પછી વસિષ્ઠજીની કૃપા વડે તમને તમારા નિષ્ફળ સર્વ વૃત્તાંતનું સંપૂર્ણ રીતે સ્મરણ થશે. એ સર્વ સ્વપ્નના ભ્રમની પેઠે પોતાના સર્વ સંકલ્પો વડે ખડા થઈ ગયેલા સંકલ્પ નગરની પેઠે અને પરલોકના અર્થના અનુભવને બતાવનાર કથામાં વર્ણવેલા અર્થની પેઠે આભાસરૂપ હશે. જ્યારે તમે મૃગભાવથી રહિત થઈ જઈ પુરુષરૂપ થઈ જશો; ત્યારે તમારા જ્ઞાનાગ્નિ વડે તમારો મૃગદેહ બળી જશે અને તમને હૃદયમાં રહેલા આત્મતત્ત્વનું સ્ફુરણ થશે. આમ તમને આત્મજ્ઞાનનું સ્ફુરણ થશે એટલે ઘણા કાળથી રૂઢ થઈ રહેલી અવિદ્યા નામની ભ્રાંતિને મૂકી દઈ તમે ચપળતાથી રહિત થયેલા શાંત પવનની પેઠે મુક્ત થઈ જશો. ઈન્દ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યાર પછી આ વનની અંદર 'હું આ હરિણી છું' એવા નિશ્ચયવાળી પ્રતિભાનો તરત મારામાં ઉદય થયો, તે દિવસથી માંડીને હું ઉત્તમ પર્વતમ મંદારવનના કોઈ એક અંદરના ખૂણામાં તૃણ અને દૂર્વાઓના અંકુરોનું ભક્ષણ કરનાર હરિણરૂપ થઈ રહ્યો. હે દશરથરાજા! પછી કોઈ એક દિવસે કોઈ સીમાના અંતમાં રહેનાર સામંતને મૃગયા માટે આવેલા જોઈને ભયભીત બની ગયો અને હું પલાયન કરી ગયો. હે રાઘવ પરંતુ મને પકડાવી લઈને તે મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને ત્રણ દિવસ સુધી ત્યાં રાખ્યા પછી તેણે અહીં આપની હજૂરમાં ક્રીડા માટે મોકલાવ્યો છે. હે નિષ્પાપ મહારાજ! સંસારમાં પ્રસિદ્ધ ઈન્દ્રજાળની માયા જેવો અને નાના પ્રકારના આશ્ચર્યો તથા રસો વડે યુક્ત એવો આ સર્વ મારો વૃત્તાંત મેં આપને કહી સંભળાવ્યો છે. શાખા–પ્રશાખા આદિના વિસ્તારવાળી આ અવિદ્યા

અનંત છે અને તે આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કશા ઉપાય વડે શાંત થતી નથી.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : જ્યારે વિપશ્ચિત્ રાજા ઉપર પ્રમાણે કહી ક્ષણ વાર મૌનને ધારણ કરી રહ્યા, ત્યારે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા શ્રી રામચંદ્રજીએ તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આ મૃગ બીજા કોઈના સંકલ્પરૂપ છે. હવે તે જો આપણા જોવામાં આવ્યો, તો પછી પોતે સંકલ્પ નહિ કરનાર પુરુષ પણ બીજાની સંકલ્પસૃષ્ટિમાં રહેલી વસ્તુને પોતાના આત્મામાં દેખી શકે એવો સમર્થ સિદ્ધ થાય છે; તો આ વાત કેમ ઘટી શકે? તે તમે મને કહો.

વિપશ્ચિત્ રાજા બોલ્યો : જે જગતની અંદર પૃથ્વી ઉપર એ મહાશબ પડયું હતું, તે પૃથ્વી ઉપર ઈન્દ્ર પ્રથમ પોતાના કરેલા યજ્ઞના ગર્વથી અંધની પેઠે મદમાં ચાલ્યો જતો હતો. તેણે દુર્વાસામુનિને ઓળખ્યા નહિ, તેથી આ કોઈ શબ પડેલું છે, એમ સમજી તેણે તો ધ્યાનાવસ્થિત દુર્વાસામુનિને અપમાનપૂર્વક પોતાના પગની લાત મારી. આથી તે ઋષિએ ક્રોધ પામીને તેને આ શાપ આપ્યો : 'અલ્યા ઈન્દ્ર! આ પૃથ્વીતલની અંદર તમે અંધની પેઠે ચાલીને મારું અપમાન કર્યું છે, એટલે એ પૃથ્વીતલને મહાઘોર અને બ્રહ્માંડના જેવું મહાવિશાળ શબ થોડા સમયમાં જ પૂર્ણ કરી નાખશે. વળી તમે મને શબ સમજીને મારું અપમાન કર્યું, એટલે તમે હમણાં તરતમાં જ મારા શાપના પ્રભાવથી પાછા તે જ પૃથ્વીમાં જન્મ લેશો.' આમ એ દુર્વાસામુનિએ ઈન્દ્રને શાપ આપ્યો, એટલે ઈન્દ્ર પણ વિપશ્ચિત્ રાજાની સાથે મૃગપણું પામ્યો. વળી વિપશ્ચિત્ રાજાના મનઃકલ્પિત મૃગપણાની પેઠે, તે મૃગપણું પણ બીજાઓને સત્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે તેવો ઋષિએ શાપ દીધો હતો, તેથી તે ઈન્દ્રના શાપની કથાથી તથા મુનિનાં વાક્યના પ્રભાવથી જ વિપશ્ચિત્ રાજાનો મૃગભાવ (સંકલ્પમય છતાં) તમારા દેખવામાં આવ્યો. બાકી, વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એક વ્યાવહારિક સત્તાવાળું જગત સત્ય છે અને બીજું પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળું અસત્ય છે, એમ કહી શકાતું નથી; કેમ કે બંનેની પ્રતિભા એક સમાન રૂપે જ ઉદય પામે છે. તેમાં કોનું સત્યપણું અને કોનું અસત્યપણું કહી શકાય તેમ છે! હે રામચંદ્રજી! વિશેષમાં વળી, આ યુક્તિસમૂહમાં હું એક બીજી યુક્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો એટલે તમને સારી રીતે સ્ફુટ અનુભવ થાય. હે મહાભાગ રામચંદ્રજી! જેની અંદર સર્વ રહ્યું છે, જેનાથી આ સર્વ છે, જે પોતે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે અને જે સર્વથી જુદું પણ છે, તે સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મની અંદર શું સંભવતું નથી? એકબીજાના સંકલ્પસમૂહો પરસ્પર મળતા આવે છે, એ વાત પણ ઘટિત જ છે; અને એકબીજાના સંકલ્પસમૂહો પરસ્પર મળતા નથી આવતા, આ વાત પણ યુક્તિ વડે સિદ્ધ છે. આ બંને વાત સર્વ શક્તિમાન બ્રહ્મની અંદર સંભવિત જ છે. એકબીજાનો સંકલ્પસમૂહ અન્યોન્ય મળતો આવે છે, આ વાત મૃગદર્શન આદિ વડે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. બ્રહ્મ પોતે સર્વના આત્મારૂપ છે અને તેમાં એક જ પૃથ્વી ઉપર રહેનાર છાયાની અને તડકાની પેઠે બંને વિરુદ્ધ વાતો પણ ઘટી શકે છે. જો તે બ્રહ્મની અંદર એ બંને વિરુદ્ધ વાતો ન સંભવે, તો પછી તેને સર્વના આત્મારૂપ અને સર્વ શક્તિમાન કેમ કહી શકાય? સંકલ્પનગર પરસ્પર મળતાં નથી આવતાં, એ શા માટે સત્ય નથી? તેમ જ પરસ્પર તે મળતાં આવે છે તે વાત પણ સત્ય જ છે. સર્વરૂપ પરબ્રહ્મની અંદર (માયાના બળથી) સત્ય ન હોય એવું પણ કાંઈ નથી, તેમ અસત્ય ન હોય તેવું પણ કાંઈ નથી. સર્વકાળ સર્વરૂપ થઈ રહેલું બ્રહ્મની અંદર સર્વત્ર સર્વથા સર્વ રહેલું છે. અહો! મનને મોહમાં નાખી દે એવી આ માયા વિષમ છે. તેની અંદર એક જ વસ્તુમાં વિધિ અને પ્રતિષેધ એ બંનેની સ્થિતિ રહેલી છે. એવી જ આ વિશાળ બ્રહ્મસત્તા છે અને તે પોતા વડે જ પોતાને અનેક

આકારે પ્રસારી દે છે. વળી તે બ્રહ્મસત્તા વડે જ આ અવિદ્યા અનાદિ અને આદિ અનુભવમાં આવે છે. જો કદાચિત્ આ ત્રણે લોક ચિદાકાશના જ એક વિલાસરૂપ ન હોય, તો મહાપ્રલયમાં નષ્ટ થઈ ગયેલા પદાર્થોની પાછી અનાયાસે સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ જાય? અને અગ્નિની, વાયુની તથા પૃથ્વીની સત્તા પાછી કેમ ખડી થઈ જાય? માટે સ્વભાવરૂપ ચિદાકાશના વિલાસ (વિવર્ત) વિના બીજું કશું પણ જગતનું સ્વરૂપ નથી. શાસ્ત્રો, જ્ઞાનબળથી ઠેઠ મહાપ્રલય પર્યંતની સર્વ હકીકત કહી દેનાર વિદ્વાનોના અનુભવો અને લોકનાં પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતો એ સર્વ જેમને પોતાના અજ્ઞાનને લીધે પ્રમાણરૂપ નથી, તેવા નિંદાપાત્ર અવિવેકીઓ સાથે સત્પુરુષોને ભાષણ કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી. આ સર્વને ચિદાકાશના વિલાસરૂપે જોઈએ તો ક્ષણમાત્રમાં તે પ્રમાણરૂપ થઈ જાય છે. બાકી બીજી સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં કશો સાર જણાતો નથી; માટે જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે જે સિદ્ધ થાય તે જ સારરૂપ છે, એવું વિદ્વાનોનું સમજવું છે. જેમ પવનની શોભા ચલનશકિતને લીધે ચપળરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મસત્તા જ પોતાની ચિત્સત્તા વડે સ્ફૂર્તિને પ્રાપ્ત થતાં જગતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. વસ્તુતઃ જોતાં અહીં કશાનો નાશ પણ થતો નથી અને કશું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી. હું નાશને પ્રાપ્ત થયો અને અમુક વસ્તુ હજી વિદ્યમાન છે, એવી એક સંકલ્પરૂપ પ્રતિભા જ ઉદય પામે છે, પણ તે વસ્તુતઃ ચિદ્રૂપ જ છે. જો મરણને અત્યંત નાશરૂપ (દૃશ્યના અત્યંત અભાવવાળી સ્થિતિરૂપ) માનીએ, તો તે એક નિદ્રાના સુખ જેવું છે. કદાચિત્ એમ માનીએ, કે મરી જવું એટલે એક શરીરનો વિયોગ થતાં વળી પાછા બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ ફરી વાર પાછો દૃશ્યનો અનુભવ થવો; તો પછી એ પણ એક પુનર્જીવન જેવું જ છે માટે આ ચિદાકાશની અંદર મરણ પણ નથી અને જીવિત પણ નથી. એક એવા ચિદાકાશના વિલાસની અંદર એ બંને વસ્તુ રહેલી પણ છે અને રહેલી નથી એમ પણ છે. જો એ બંનેને (જીવિત—મરણને) સંકલ્પ વડે કલ્પી લેવામ[ાં] આવે તો એ બંને છે અને જો નિઃસંકલ્પ દશામ[ાં] રહેવાય તો એ બંને નથી. જો દૃઢ નિશ્ચય વડે એ[ક] જ તત્ત્વને માનવામાં આવે, તો તે તેવું અનુભવાય છે; માટે દ્વૈતના સત્યાસત્યપણા વિ[ષે] સાક્ષીરૂપે નિર્ણય કરનાર સાક્ષીનું સદાકાળ અસ્તિત્વ જ છે. ચિદાત્મા સિવાય બીજું કયું સુખાત્મ[ક] જીવન છે, તે તમે કહો. તે ચિદાત્મા અક્ષ[ય] હોવાથી પરમપુરુષાર્થરૂપ છે. માટે કયાં કો[ને] દુઃખ છે? જ્યાં વાચ્ય અને વાચક એ બં[ને] ચિદાકાશરૂપ જ છે અને ચિદાકાશથી તે અભિન[્ન] તથા ભિન્ન એમ બંને પ્રકારે રહેલ છે, ત્ય[ાં] એકતાની અને દ્વૈતની ભ્રાંતિ કયાં રહી? જે[મ] જળની અંદર આવર્ત આદિ રહેલાં છે તેમ [જ] પરમાત્માની અંદર શરીર આદિની સ્થિતિ છે આ સર્વ ચિદાકાશની સત્તાનો જ એક વિલા[સ] છે, કારણથી ભિન્ન ન હોવાને લીધે તે ચિદાકાશરૂપ છે અને ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ છે વળી અવ્યગ્રતાથી જોઈએ, તો જગત પોતા[ના] દૃશ્ય સ્થૂલરૂપથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છે આશ્ચર્યની વાત છે કે, ઘટ આકારને ધારણ ક[ર]નારું અસ્થિર દ્રવ્ય નિરાકાર ચિદાકાશની અંદ[ર] સ્થૂળરૂપે રહેલું છે. જેમ ભૂતકાળમાં દેખા[તો] વિષય પછીથી પ્રતીતિના પાત્રરૂપ થતો નથ[ી] તેમ જ વર્તમાનકાળના અનુભવનો વિષય પ[ણ] વસ્તુતઃ જોતાં છે નહિ. વર્તમાનકાળના અનુભવ[માં] આવતું આ ચિદાકાશ શૂન્યતુલ્ય છે અને તે [જ] દૃશ્યરૂપી પિશાચના આકારે પ્રતીતિમાં આ[વે] છે, એમ તમે સમજો. જેવું આ દૃશ્યમા[ં] આકાશ છે, તેવું જ એ ચિદાકાશ પણ છે જ્યારે એ ચિદાકાશને જ આકાશરૂપ સમજવા[માં] આવે છે, ત્યારે એ પણ આકાશ જેવું શૂન્ય [જ] પ્રતીતિમાં આવે છે. આ નીચેના પ્રદેશ[માં] પૃથ્વી રહી છે. આ બીજા પ્રદેશોમાં વાયુ ત[થા] આકાશ આદિ ભૂતો રહ્યાં છે. અને વળી આ

કાંઈ બીજું જ રહ્યું છે. એમ અનેક આકારે જે કાંઈ ભાસે છે તે સર્વ એક ચિદાકાશરૂપ જ છે. જે ચિદાકાશનો વિલાસ છે તે જ જગત છે; તેની અંદર દ્વૈત કે એકત્વ એ કશું જ રહેલું નથી. યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખનારા વિવેકની દૃષ્ટિમાં કશો સ્થૂલભાવ કે સૂક્ષ્મભાવ પ્રતીતિમાં આવતો નથી. પરંતુ સર્વ દૃશ્ય નિરાકાર ચિદ્રૂપ જણાય છે,. તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં જ્ઞાનીપણું અને અજ્ઞાનીપણું બંને સત્ય કહી શકાતાં નથી, તેમ અસત્ય પણ નથી. વળી સત્યપણું અને સત્યાસત્યપણું તેમાં રહેલું પણ ભાસે છે. તેથી સર્વ બાબતમાં કાષ્ઠમૌનનો જ આશ્રય લેવો પડે તેવું છે. અનંત દૃશ્યને બ્રહ્મરૂપે સમજવું. તે જ પરમપદરૂપ છે. આ સર્વ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. એમ તત્ત્વજ્ઞાન વડે સમજાઈ જાય છે. એવી રીતે આ ચિદધાતુ પોતાના આત્માની અંદર અનેકરૂપે વિવર્તભાવને પામે છે. એ ચિદાકાશનો જે કાંઈ આ વિવર્ત છે, તે જ જગતનું નિર્બાધ સ્વરૂપ છે. મરી ગયેલા જીવો અસંખ્ય છે અને તેમના સૃષ્ટિ આદિ વિકારો પણ એકેક આંગળીથી ગણતાં અસંખ્ય છે. તે પરસ્પર અદૃશ્ય અને અમૂર્ત છે. અન્યોન્ય સિદ્ધરૂપે રહેલા અને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી આદિ લોકો પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મની અંદર રહેલા છે. તેઓ પરસ્પર ઓતપ્રોત જેવા જ છે, તોપણ પરસ્પરની સ્થિતિને દેખતા નથી. વસ્તુતઃ જોતાં આ દૃશ્યની શોભા ચિદાકાશરૂપ જ છે; કેમ કે તેનું સ્વરૂપ ચિદાકાશથી જુદું જણાતું નથી. તેનો દ્રષ્ટા પણ ચિદાત્મા વિના બીજો કોઈ નથી. સ્વપ્નની પેઠે તેનો દ્રષ્ટા પોતાનો આત્મા જ છે. એ દૃશ્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તે યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં ચિદાકાશરૂપ, શાંત અને પ્રભાત સમયના અંધકારના જેવું બાધિત અને આભાસરૂપ ભાસે છે. આ જગતનો સમૂહ સત્ય હો કે અસત્ય હો, પરંતુ જ્ઞાન વડે તેનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે છે, એટલે તે સર્વ વિશેષભાવથી રહિત બ્રહ્મરૂપ જણાય છે અને તે યથાસ્થિત રહ્યા છતાં પણ શમી જાય છે. જેમ સમુદ્રની અંદર તરંગમાં ઊછળતાં જળબિંદુઓનો ક્ષણવારમાં સમાગમ અને ક્ષણવારમાં વિયોગ થતો રહે છે, તેમ જ બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરની અંદર સ્ફુરી રહેલા ચિદંશરૂપ જીવોનો પણ પરસ્પર ક્ષણવારમાં સમાગમ અને ક્ષણવારમાં વિયોગ થતો રહે છે. સૃષ્ટિની શોભા સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીતિમાં આવે છે અને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તે ચિદાકાશરૂપ છે; માટે આ સર્વ શાંત બ્રહ્મરૂપ છે, એ વાત યથાર્થ જ છે. મેં અનંત વૈભવોવાળાં જગતો જોયાં, વળી મેં કાર્યો તથા તેનાં પરિણામોના વિલાસો પણ અનુભવ્યા અને હું ઘણા યુગો સુધી દશે દિશાઓમાં ભટક્યો કેમ કે જ્ઞાન થયા વિના દૃશ્યનો દોષ પૂર્ણ રીતે નાશ પામતો નથી.

दृष्टान्यनन्तविभवानि मया जगन्ति भुक्तानि कार्यपरिणामविजृम्भितानि । भ्रान्ता दिशो दश बहूनि युगानि यावज्ज्ञानादृते क्षयमुपैति न दृश्यदोषः ॥७०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિત્ રાજાએ અનેક આશ્ચર્યો જોયાં' નામનો સર્ગ ૧૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬૦ મો*

ભાસની જીવન્મુક્તિ અને અવિદ્યાનું વર્ણન

वाल्मीकिरुवाच

विपश्चिति वदत्येवं तद्वृत्तांतमवेक्षितुम् ।
इव लोकांतरं भानुः पादैर्दूरायतैर्ययौ ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : વિપશ્ચિત્ રાજા ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો, તેટલામાં સૂર્યનારાયણ જાણે તેના વૃત્તાંતને જોવા માટે જતા હોય, તેમ પોતાના ઘણે છેટે સુધી પ્રસરેલા કિરણરૂપી ચરણ વડે લોકાંતરમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં દિશાઓને પૂરી દેનારો સાયંકાળના દુંદુભિનો નાદ જાણે પ્રસન્ન

* આ એકસોસાઠમા સર્ગમાં સાયંકાળે સભાનું વિસર્જન, પાછું વળતા દિવસે સભાનું ભરાવું, ભાસની જીવન્મુક્તિ અને અવિદ્યા, એ વિષે વર્ણન કરશે.

થયેલી દિશાઓએ કરેલો જયજયકારનો શબ્દ હોય તેમ ઉત્પન્ન થયો. દશરથરાજા વિપશ્ચિત્ રાજાને માટે ઘર, સ્ત્રી ધન આદિ રાજયોગ્ય વૈભવની વ્યવસ્થા કરી સભામાંથી ઊઠયા. પછી દશરથરાજા, રામચંદ્રજી અને વસિષ્ઠજી આદિ પરસ્પર આજ્ઞા લઈને તથા ક્રમવાર પૂજન કરીને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. સ્નાન તથા ભોજન કરી રાત્રિને ગાળી, તેઓ પ્રભાતસમયે પાછા આવ્યા અને પાછી પ્રથમ પ્રમાણે જ યોગ્ય રચના વડે સભા પૂર્ણ ભરાઈ ગઈ. પછી ચંદ્રમા જેમ અમૃત સ્રવે છે, તેમ આનંદને સ્રવતાં વચનો બોલતા વસિષ્ઠમુનિએ ક્રમથી પ્રસ્તુત કથા કહેવાનો આરંભ કર્યો. હે મહારાજા! આ અવિદ્યા વસ્તુતઃ જોતાં છે જ નહિ અને સાવ અસત્ય હોવા છતાં જાણે સત્ય હોય તેવી થઈ રહી છે. વિપશ્ચિત્ રાજાને એવા પ્રબળ દીર્ઘ પ્રયત્ન વડે પણ એ અવિદ્યાનો અંત મળ્યો નહિ. એવી રીતે આ અવિદ્યા તેનું ખરું સ્વરૂપ ન ઓળખાયાથી દેશકાળ વડે અનંત ભાસે છે અને જો તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો ઝાંઝવાના જળની નદીઓ પેઠે તે સાવ છે જ નહિ. હે મહાબુદ્ધિશાળી! એવી રીતે આ ભાસરૂપી વિપશ્ચિત્ રાજાનું વીતેલ વૃત્તાંત તેના મંત્રીઓએ જોયું હતું અને તમે પણ અહીં પોતે નજરે જોયું છે. હવે પછી કહેવાતી કથાઓ વડે તે તત્ત્વસ્વરૂપને ઓળખી લેશે અને અવિદ્યાની શાંતિ થઈ જતાં તે તમારી પેઠે જ જીવન્મુક્ત થઈ જશે. બ્રહ્મે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતાની સત્તા વડે (આરોપિતરૂપે) અવિદ્યાને ધારણ કરી રાખેલી છે. આથી ભ્રમ વડે એ અવિદ્યાનું રૂપ અસત્ય છતાં સત્ય જેવું જણાય છે. જ્યારે આ અવિદ્યા બ્રહ્મરૂપ છે અને બીજા કશા રૂપ નથી, ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે, તે અજ્ઞાનને લીધે દેખાય છે અને તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખાતાં તે બ્રહ્મથી જુદી જણાતી નથી. એ પ્રમાણે આ અવિદ્યા અનંત છે, અનેક પ્રકારની શાખા—પ્રશાખા આદિના વિસ્તાર વડે સુશોભિત છે, જડ છે, હૃદયને મનોહર જણાય તેવી છે, આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને મોહરૂપી વસંતની એક મંજરીના જેવી છે. તે અંદર સાવ શૂન્ય છે અને મોહ—મમત્વ આદિ ગ્રંથિવાળી છે. તે ઉપરઉપરથી જોતાં કોમળ દેખાય છે, પણ અનુભવસમયે સુખદુઃખ આદિ કાંટાઓરૂપી સુશોભિત અંકુરવાળી જણાય છે. તે વનના વાંસમાં ઉત્પન્ન થયેલી લતાની પેઠે જડ છે, રસમય છે, અને લાંબી છે. તે મિથ્યારૂપે ફળની આશંકાને ઉત્પન્ન કરનાર છે. અને નિષ્ફળ છતાં ચિત્તને હરણ કરનાર છે. અતિ વખણાયેલા વિવેકી પુરુષો ઉત્પાતને લીધે અકાળે ઉત્પન્ન થનારી પુષ્પલતાની પેઠે તેને પસંદ કરતા નથી. તેનું કશું વાસ્તવ રૂપ નથી, છતાં તે દૃઢ થઈ રહેલી છે અને નાના પ્રકારના લોકને પૂર્ણ કરી રહી છે. અતિ લાંબી, પ્રકાશરહિત અને ભૂતો વડે વ્યાપ્ત અંધારી રાત્રિની પેઠે તે પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત છે અને આત્મપ્રકાશથી રહિત છે. વિચિત્ર પ્રકારની મોહ—મમત્વ આદિ રૂપી ગ્રંથિઓ વડે તે વીંટાયેલી છે. આકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં મછરાં—મોવાળા આદિના આકારની પેઠે તે ભ્રાંતિ વડે જ ચિદાકાશની અંદર મિથ્યારૂપે દેખાય છે; પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવા જઈએ તો તેનું કાંઈ પણ રૂપ જણાતું નથી. આકાશમાંથી દેખાતી ઇન્દ્રધનુષ રૂપી લતાની પેઠે તે વિચિત્ર વર્ણવાળી છે, ગુણથી રહિત છે અને શૂન્યની અંદર પોતાના આકારને પ્રસારી દેનાર છે. જેમ ઇન્દ્રધનુષરૂપ લતા વૃષ્ટિના ઉત્પાતને સૂચવનારાં સૂર્યકિરણોથી થયેલી છે તેમ અવિદ્યા પણ જડ છતાં ચેષ્ટા વડે થનારા અનેક ઉત્પાતોનું સૂચન કરનારી છે. વર્ષાઋતુમાં વહી જતી નદી જેમ જળના અનેક તરંગો વડે યુક્ત હોય છે, મલિન હોય છે, ઉલ્લાસ વડે ફીણના પરપોટાવાળી હોય છે, ચકરીઓ તથા આવર્તો વડે ભયંકર હોય છે અને છેવટે ક્ષયને પ્રાપ્ત થનાર હોય છે તેમ આ અવિદ્યા પણ જડ એવા અનેક વિચારોરૂપી તરંગો વડે યુક્ત છે, મલિન છે

ઉલ્લાસથી પ્રાણીઓરૂપી અનેક ફીણના પરપોટા-વાળી છે, ઉત્પાતરૂપી વંટોળિયા—વાયુ વડે ભયકારક છે અને છેવટે ક્ષયને પ્રાપ્ત થનાર છે, સ્મશાન ભૂમિની પેઠે આ અવિદ્યા નિરંતર વહી જતી તથા શૂન્ય એવી સેંકડો જગતરૂપી ઝાંઝવાની નદીઓવાળી છે, રજના સમૂહ વડે વ્યાપ્ત છે, રુક્ષ છે અને ખરાબ દેખાવવાળી છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નનગરમાં ફરતો પુરુષ ઘણા લાંબા કાળે પણ તેના અંતને પામતો નથી તેમ આ જાગ્રત અવસ્થાઓરૂપી સ્વપ્નનગરમાં ફરતો પુરુષ પણ ઘણા લાંબા કાળે પણ તેના અંતને પ્રાપ્ત થતો નથી. દેહ-ત્યાગના સમયે જેમના દેહો એક જ દૃશ્યસમૂહમાં રહ્યા હોય છે અને મરણસમયે જેમનું ચિત્ત આ જગતના આકારે દૃઢ પરિણામ પામી રહ્યું હોય છે, તેવા જીવોના દૃઢ સંકલ્પસમૂહો જગત, દેહ ઈત્યાદિના આકારે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છે. તે સંકલ્પસમૂહો વિમાન, નગર, ભૂમિ ઈત્યાદિ સ્થિર રૂપથી ચિદાકાશરૂપી કોશની અંદર રત્નની પેઠે નિર્બાધપણે રહેલી છે. પરસ્પર ન દેખાતા અસંખ્ય સિદ્ધ પુરુષોના લોકો આકાશની અંદર સંકલ્પોના સુદૃઢ પરિણામરૂપ જ છે, એમ ભાસે છે. એ સિદ્ધ પુરુષોના લોકો અદીઠ છતાં પણ છે અને દીઠ છતાં પણ નથી. તેઓ સુવર્ણ, મણિ, માણિક્ય તથા મુક્તામય એવી ભૂમિ વડે યુક્ત છે, ભક્ષ્ય—ભોજ્ય એવાં અન્નપાન વડે ભરેલા છે અને રસાયનના સરોવરવાળા છે. મધ, મદ્ય, દહીં, દૂધ તથા ઘી આદિની કૃત્રિમ નદીઓ વડે તેઓ આકુળ છે અને જાણે ચંદ્ર વડે બનાવેલી હોય તેવા સુંદર આકારવાળી વનિતાઓ વડે તેઓ વ્યાપ્ત છે. વળી તેઓ સર્વ ઋતુઓમાં થનારાં પુષ્પ, ફળ પલ્લવ તથા નદી—પ્રવાહ વગેરેથી યુક્ત છે અને લીલા વડે ચપળ સ્ત્રીઓથી આકુળ થઈ રહેલાં ઘરોવાળા છે તેમ જ સદાકાળ સંકલ્પમાત્રની રચના વડે સિદ્ધ થનારાં સર્વ વૈભવો-ના સમૂહ વડે પણ તેઓ યુક્ત છે. તે કેટલાક લોકોમાં હજારો ચંદ્રબિંબો અને સેંકડો સૂર્ય જોવામાં આવે છે અને કેટલાકમાં જાણે સુવર્ણથી કે અમૃતથી બનાવેલાં વેષવાળાં જળચર પ્રાણીઓ છે. કેટલાક લોકો પોતાની ઈચ્છા અનુસાર અંધકાર-મય અને પ્રકાશમય થઈ જાય છે, નિત્ય આનંદ-મય છે, યથેચ્છ લઈ જવાય તેવા છે અને કપા-સના જેવા અતિ હલકા છે. કેટલાક લોકો કલ્પનાના બળથી ક્ષણવારમાં ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામનારા છે અને કેટલાક અખૂટ તથા સુંદર અન્નપાનવાળા તેમ જ જરા—મરણથી રહિત હોય છે. કેટલાક લોકો વિચિત્ર પ્રકારની રચનાવાળા, વિચિત્ર પ્રકાર-ના વૈભવવાળા, સર્વ ઋતુમાં સર્વ ગુણો વડે રમણીય અને સર્વ કામ વડે પરિપૂર્ણ હોય છે. શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં કલ્યાણકારક સત્કર્મોની ઉપાસનાથી તે તે લોકના તે તે ભોગ્ય પદાર્થને આકારે સ્થિર થઈ રહેલા તે તે પુરુષોના મનનું જ આ સર્વ એક પરિણામ છે, તો એ નિરાકાર માનસિક પરિણામ સ્થૂલ ભીંત આદિરૂપ કેમ બને ? માટે હે પ્રિય રામચંદ્રજી! કેવળ બ્રહ્મમાત્ર સ્વરૂપને ધારણ કરનાર આ જગતની અંદર બ્રહ્મસત્તા સિવાય બીજું કશું પણ સંભવતું જ નથી. જો કાંઈ બીજું હોય તો તે કેવા સ્વરૂપનું છે તે તમે જ કહો. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં જ સૃષ્ટિનું કશું આદિ કારણ જ નથી, તો કારણના અભાવને લીધે જ આ જગત કેવું હોય ? અનંત જગતો જેવા પ્રકારે ચિદાકાશની અંદર કલ્પવામાં આવે છે, તેવા પ્રકારે તે બ્રહ્મને વિશે ભાસે છે. આમાં શું આશ્ચર્ય છે, તે તમે કહો. હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! હમણાં પણ તમે પોતે અથવા બીજા કોઈ પણ તીવ્ર સંયોગથી ચિદાકાશની અંદર સંકલ્પમય નગરો રચી શકો છો. કદાચિત્ તેનો એકરસથી અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તો દૈવેચ્છાથી તે પોતાનું પૂર્વરૂપ મૂકી દે છે અને થોડા જ સમયમાં ચિદાકાશની અંદર મનોમય દૃઢ પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે પુરુષો પૂર્વસિદ્ધ (અનાદિ) વસ્તુ અને પોતાનાં કર્મ આદિ વડે કલ્પિત વસ્તુ એ બંને સત્ય છે, એમ દૃઢ સંકલ્પ વડે સ્વીકારી લે છે, તે પુરુષો જેમ યજ્ઞ આદિ કરનાર પુરુષને

અવશ્ય સ્વર્ગ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ ક્રમે કરી બંનેને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જેની બુદ્ધિ એક વિષયમાં જ સત્યતા માનનાર હોય છે, તે એકને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ અંદર કલ્પનાના બળથી પુણ્યયોગે નિરંતર સિદ્ધ અવસ્થાનો આવિર્ભાવ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ જ કલ્પનાના બળથી પાપના યોગ વડે નરક આદિ દુઃખોની પણ પ્રતીતિ થાય છે. આ દેહ હો કિંવા ન હો, પરંતુ ચિદાત્મા જેવો દૃઢ સંકલ્પ કલ્પી લે છે, તેવું જ તેના અનુભવમાં આવે છે; કેમ કે સર્વના દેહ તો મનોમય જ છે. બુદ્ધિને સ્થિર કરીને જીવ એક દેહાકારે રહેલા બુદ્ધિસંકલ્પને જે ભાવને વિશે મૂકી દે છે, તે જ ભાવરૂપ બીજી યોનિને તે આકાશની અંદર દેખે છે. હવે આ બીજી યોનિ પણ તેની પોતાની બુદ્ધિના સંકલ્પનું જ એક પરિણામ છે. શુભ સંસ્કારવાળો પુણ્યાત્મા જીવ શુભ લોકોને દેખે છે. અને લાંબા કાળ સુધી અનુભવે છે, ત્યારે અશુભ સંસ્કારવાળો પાપી જીવ લાંબા સમય સુધી અશુભ લોકોને દેખે છે અને અનુભવે છે. વસ્તુતઃ જોતાં એ જીવ અને તેને અનુભવમાં આવતા શુભ—અશુભ લોકો એ બંને ચિદાકાશરૂપ છે. શુદ્ધ પુણ્યાત્મા જીવ સિદ્ધ નગરોને દેખે છે અને અનુભવે છે, ત્યારે અશુદ્ધ પાપી જીવ નરકોની અંદર અતિ દુઃખોને અને અશુદ્ધ પદાર્થોને દેખે છે તથા અનુભવે છે. તેને નરકની અંદર પાષાણવાળા બે પર્વતરૂપી ઘંટીના પડની વચ્ચે આવીને દળાઈ જવું પડે છે. અને પુનરુદ્ધારથી રહિત અંધકૂપમાં પડવું પડે છે. તેમાં અતિ દારુણ શીત વડે શરીર પથ્થર જેવું જડ થઈ જાય છે અને પિશાચોથી તથા અંગારાથી ભર્યાભરપૂર એવા અનંત નિર્જળ માર્ગમાં પથિકરૂપે ચાલવું પડે છે; તેમાં ધગધગતા અંગારારૂપી વાદળાંમાંથી નીચે પડતા અંગારાના વરસાદનો અનુભવ થાય છે અને તપેલ બાણોના સમૂહની દુઃસહ વૃષ્ટિની દારુણ પીડા થાય છે. તેમાં પાષાણો, ચક્રો અને તલવારોને પ્રવાહરૂપે વહ્યા કરતી નદીઓવાળા આકાશમાં ઘૂમવું પડે છે અને વક્ષઃસ્થળમાં મારેલા, વાદળા જેવા શ્યામ તથા વિશાળ કુહાડાઓના પ્રહારથી છાતીને ચિરાવવી પડે છે. તેમાં તપાવેલી લોઢાની પૂતળીઓ તથા શૂળો આદિનું કઠિન આલિંગન લેવું પડે છે, તેમ જ છમછમ એવા શબ્દો સાથે, તેમની સાથે અને શરીર સાથે ચોંટી જવું પડે છે. વળી મોટા કડકડાટીના શબ્દવાળાં શસ્ત્રો વડે અને યંત્રો વડે તેમાં કચરાઈ જવું પડે છે, તેમ જ પીડાવું પડે છે. તેમાં ચક્ર, વજ્ર, ગદા, ભાલા, શૂળ, તલવાર અને બાણોની વૃષ્ટિ સહેવી પડે છે. તીક્ષ્ણ કાંટાવાળાં શાલ્મલિવૃક્ષને ભેટવું પડે છે, પાશથી બંધાવું પડે છે અને સેંકડો તીક્ષ્ણ શક્તિઓનો પ્રહાર ખમવો પડે છે.તેમાં તપાવેલી રેતીના સમૂહમાં પડવું પડે છે, પાતાળમાં ડૂબવું પડે છે. દીપકના આકારે છૂપા રહેલા ઉલ્કાના અગ્નિનો ભય રાખવો પડે છે અને મોટા મોટા કાગડાઓથી ઠોલાવું પડે છે. તેમાં પાછા નીકળી ન શકાય એવા સ્થૂલ અંગારાવાળા મોટા અંગારાના ઢગલામાં પ્રવેશ કરવો પડે છે અને બાણ, શક્તિ, ગદા, ભાલા, ભુશુંડી તથા ચક્ર વડે વીંધાવું પડે છે. તેમાં ભૂખથી ક્ષોભ પામેલા ક્રૂર પ્રેતોના સમૂહો એકબીજાનાં શરીરોને ખેંચે છે અને તેમને ચાવી ખાય છે. તેમાં તાડથી પણ ઊંચા પ્રદેશ ઉપરથી અતિકઠિન શિલાપ્રદેશ ઉપર પડવું પડે છે. તેમા રુધિર તથા અપવિત્ર પદાર્થોરૂપી કાદવ વડે ભરેલી પરુની નદી આદિની અંદર મોટા સંકટને અનુભવવું પડે છે, તેમ જ શિલામય અને શસ્ત્રમય ઘોડાઓના તથા હાથીઓના ચરણરૂપી પાષાણ વડે પિસાઈ જવું પડે છે. તેમાં ગુફાઓ જેવા અંધકારમય પ્રદેશમાં ઘુવડો પોતાના દેહને ચીરી નાખે છે અને મનુષ્યોના સમૂહો મુસળોનો પ્રહાર કરે છે. વળી તેમાં મસ્તક, હાથ, પગ, ખરી તથા કાંધ આદિ અવયવોને ફાડી ખાવામાં તૈયાર થઈ રહેલા ગીધપક્ષીઓના સમૂહનું દુઃખદાયી દર્શન થાય છે. અમુક દુષ્કર્મથી અમુક અશુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એવા પ્રકારની ભાવના પહેલાં એવા અનેક જન્માંતરરૂપીપ્રદેશમાં